श्रीमन् महाभारत

(मराठी भाषांतर)

शांतिपर्व – (१२ वे पर्व)

भाग २ रा

(शांतिपर्वांतर्गत आपत्धर्म पर्वातील अध्याय १३१ ते २७३)

आपद्धर्मपर्व २. पृ. २५७–३७५

आपद्धर्मपर्व २.

अध्याय १३१ वा.

[१ विपत्कालीं राजानें सर्वस्वाचा त्याग करूनहि आपलें रक्षण करावें.]

(१) **युधिष्ठिर**—हे भारता, ज्या राजाचा धान्यकोशादि संग्रह क्षीण झाला असून जो दीर्घसूत्री आहे; जो बंधुवर्गावर दया करणारा असून ज्याच्या मनांत सर्वदा अमात्यांविषयीं संशय येत असतो; ज्याची मसलत फुटून गेली आहे; नगर व राष्ट्र शत्रूंनीं विभागून टाकिलें आहे; जवळ द्रव्यसंग्रह नसल्या-कारणानें ज्याला आपल्या मित्रमंडळीची संभावना करितां येत नाहीं; अमात्य-गण ज्यापासून फुटून गेला आहे; ज्याच्या समीप परचक्र येऊन ठेपलें आहे; बलवान् शत्रूनें ज्याला कांहीं सुचेनासें करून सोडलें आहे, अशा राजानें काय करावें ?

भीष्म—बाहेरून चालून येणारा राजा जर धर्मार्थकुशल आणि शुचिर्भूत असेल, तर राजानें त्याच्याशीं सत्वर संधि करावा आणि आपला पूर्वार्जित प्रदेश सोडवून घ्यावा. आपल्यापेक्षां बलवान् असल्यामुळें अधर्मानें व दुष्ट वासनेनें जर तो आपल्यावर येत असेल, तर त्याला कांहीं प्रांत देऊन त्याच्याशीं संधि करावा. प्रसंगीं राजधानीचाहि त्याग करून द्रव्याच्या साहाय्यानें त्या संकटांतून पार पडावें. कारण, जीवंत राहिल्यास आपल्या राजगुणांच्या योगानें त्याला पुनः द्रव्यप्राप्ति करून घेतां येईल. ज्या आपत्ति कोश-बलत्यागानें तरून जाणें आपणाला शक्य आहे, त्या ठिकाणीं कोणता धर्मार्थतत्त्ववेत्ता आपले प्राण देण्यास तयार होईल ? अंतःपुरांतील स्त्रियांना शत्रूंपासून सुरक्षित नेण्याची काळजी घ्यावी, परंतु प्रसंग आल्यास त्यांचीहि उपेक्षा करून आपल्या प्राणांचें रक्षण करावें.

युधिष्ठिर—आपल्या राष्ट्रांतील अमात्यादि क्षुब्ध होऊन गेले असतां, बाहेरील दुर्गादिकांना शत्रूंनीं पीडा दिली असतां, कोश क्षीण झाला असतां आणि मंत्रहि फुटून शत्रूच्या कानावर गेला असतां राजानें काय करावें ?

भीष्म—अशा वेळीं राजानें सत्वर संधि तरी करावा अथवा मोठा पराक्रम तरी करून दाखवावा. कांहीं झालें तरी शत्रूला बाहेर घालवून देणेंच योग्य आहे. युद्धांत मरण आल्यास तें परलोकाला हितावहच होय. आपल्यावर प्रेम कर-

णारें, इष्ट आणि सर्वदा आनंदित अशा अल्प सैन्याच्या साहाय्यानेंहि राजाला पृथ्वी जिंकितां येते. युद्धांत शत्रूकडून जर आपला वध झाला तर स्वर्गप्राप्ति होईल आणि जर आपल्या हातीं शत्रूचा वध झाला तर पृथ्वीचें राज्य प्राप्त होईल. युद्धांत प्राणत्याग करणाऱ्याला इंद्रलोकाची प्राप्ति होत असते. जेव्हां युद्ध सोडून सौम्यपणा धारण करणें इष्ट वाटत असेल, तेव्हां कोणाचाहि छळ होऊं नये म्हणून सर्व लोकांना कळेल, अशा रीतीनें शपथादिक उपाय करून व शत्रूला विश्वास दाखवून त्याच्याशीं विनयपूर्वक वागावें. आतां राष्ट्रच प्रतिकूल असून युद्ध अथवा संधि करणें अशक्य झाल्यास सामाचा स्वीकार करून कांहीं काल दुर्ग सोडून दूर निघून जावें आणि पुनः मंत्रबलाचा उपयोग करून पृथ्वी जिंकण्यास सिद्ध व्हावें. १२. २. १३१.

अध्याय १३२ वा.

[१ धर्माचा ऱ्हास होऊं लागला असतां आणि दुष्ट लोकांचें प्राबल्य झालें असतां ब्राह्मणांनीं आपली उपजीविका कोणत्या उपायांनीं करावी असा युधिष्ठिरप्रश्न. २ दुष्ट लोकांकडून द्रव्य हरण करून ब्राह्मण लोकांचें रक्षण करावें, म्हणून युधिष्ठिराचें उत्तर. ३ सज्जन-दुर्जनशील. ४ राजर्षीचें वर्तन.]

(१) **युधिष्ठिर**—हे पितामहा, ज्यावेळीं सर्व लोकांचा कल्याणकारक असा धर्म नष्ट होऊन पृथ्वीवरील सर्व लोकांचीं चरितार्थसाधनें दुष्ट लोकांच्या हातीं जातात, अशा निकृष्ट कालीं पुत्रपौत्रादिकांचा त्याग करणाऱ्या ब्राह्मण-वर्गानें कोणत्या उपायानें आपला चरितार्थ चालवावा ?

(२) **भीष्म**—असा प्रसंग आला असतां ब्राह्मणांनीं आपल्या ज्ञानबलाचा आश्रय करून रहावें. पृथ्वीवरील सर्व कांहीं चांगल्या लोकांकरितां असून दुष्टां-करितां कांहीं नाहीं. जो कोणी दुष्टाकडील द्रव्य काढून सज्जनांना तें देतो, तोच एक आपद्धर्मवेत्ता होय. असा त्याचा प्रयत्न आपन्न स्थितींतील लोकांना दुःख तरून जाण्याचा एक प्रकारचा सेतुच होतो. आपलें राज्य शाश्वत रहावें, अशी ज्याची इच्छा असेल, त्या राजानें, राष्ट्र क्षुब्ध न होईल, अशा रीतीनें लोक द्रव्य देत नसल्यासहि 'द्रव्य माझेंच आहे,' असें म्हणून त्यांजपासून घ्यावें. चरि-तार्थ चालविण्यांत कुशल, धीर आणि शास्त्रज्ञानानें पवित्र अशा राजाला एखाद्या वेळीं निंद्य कर्महि करण्याचा प्रसंग आला, तरी कोण दोष देणार ?

युधिष्ठिरा, जे केवळ आपल्या बाहुबलावरच अवलंबून आपला चरितार्थ चालवितात, त्यांना इतर साधनें आवडत नसतात. बलवान् लोक सर्वदा आपल्या तेजावरच अवलंबून राहतात. संकटकालीं राजानें स्वराष्ट्र आणि परराष्ट्र यांमधून द्रव्य संपादन करावें आणि सामान्य नियमांचा अवलंब करून वागावें. इतकें असूनहि बुद्धिमान् राजानें यांत आपल्या इच्छेनुसार फरक करावे. ऋत्विज, पुरोहित, आचार्य आणि पूज्य ब्राह्मणांना राजानें कधीं पीडूं नये. असें केलें असतां त्याला दोष लागतो. कारण ब्राह्मण हे इतर लोकांना प्रमाणासारखे वाटत असून ते सर्वांचे जणुंकाय नेत्र आहेत. त्यांना प्रमाण समजून कोणत्याहि कार्यास, मग तें कार्य चांगलें असो अथवा वाईट असो, आरंभ करावा.

(३) खेड्यांतील पुष्कळ लोक परस्परांना रोषानें वेडेंवांकडें बोलतात. त्यांच्या बोलण्यावरून राजानें कोणाचा मान करूं नये किंवा कोणाला शिक्षाहि लावूं नये. लोकांनीं केलेल्या निंदेची चर्चा करूं नये व ती श्रवणहि करूं नये. तशा प्रसंगीं राजानें कानांवर हात ठेवून तत्काल तेथून दूर निघून जावें. हे नराधिपा, दुसऱ्यांची निंदा करीत राहणें किंवा त्यांच्याशीं दुष्टपणा करणें, हा दुर्जनांचा स्वभाव असून दुसऱ्यांचे गुण सज्जनांपुढें वर्णन करणें, हें सज्जनांचें शील असतें. ज्याप्रमाणें वठणीस आणलेले बैल मानेवर जूं घेऊन सरळ चालीनें चालून सारखें ओझें वाहून नेत असतात, त्याप्रमाणें राजानें आपलें वर्तन ठेवावें. ज्याच्या योगानें आपणाला दुसरे पुष्कळ साहाय्यकर्ते मिळतील, असें वर्तन राजानें ठेवावें. धर्माचें मोठें लक्षण म्हणजे आचारच होय, असें कित्येकांचें मत आहे. कित्येकांचे मतें पूर्वींपासून चालत आलेला आचार इष्ट नसून शंख-लिखिताचारच त्यांना प्रिय असतो. मात्र मात्सर्यानें किंवा लोभानें असें करूं नये. केवळ धर्मासाठीं म्हणूनच करावें. दुर्मार्गानें जाणाऱ्या गुरूचा सुद्धां निःपातच करणें योग्य आहे, असें आर्षप्रमाण[1] आहे. परंतु त्याला सदृश प्रमाण दुसरे कोठें आढळत नाहीं. कारण, अशा दुर्मार्गानें जाणाऱ्या व राजानें ज्यांना शिक्षा करूं नये, अशा नराधमांना देव शिक्षा करितात.

(४) जो कोणी कपटानें द्रव्य संपादन करितो, तो धर्मापासून भ्रष्ट होतो. जो धर्म सर्व सज्जनांना मान्य आहे, त्यालाच मनुष्य अनुसरतो. जो चतुर्गुण[2]-

---

१ गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः । उत्पथं प्रतिपन्नस्य कार्यं भवति शासनम् ॥ २ आन्विक्षिकी, त्रयी, वार्ता आणि दंडनीति हे चार गुण होत.

संपन्न अशा धर्मासंबंधीं भाषण करील, तोच धर्मवेत्ता होय. सर्पाचीं पावलें शोधून काढणें ज्याप्रमाणें अशक्य आहे, त्याचप्रमाणें धर्मांचें आश्रयस्थानहि शोधून काढणें अशक्य आहे. ज्याप्रमाणें विद्ध झालेल्या मृगाचा पत्ता भूमीवर गळणाऱ्या रक्ताच्या थेंबावरून काढितां येतो, त्याचप्रमाणें धर्मांचें पदहि सज्जनांनीं दाखविलेल्या मार्गानें ओळखतां येतें. हे युधिष्ठिरा, विनयशील राजानें सर्वदा सन्मार्गानें जावें, हाच राजर्षींचा वर्तनक्रम होय. तूंहि त्याच मार्गाचें अनुकरण कर. १२. २. १३२.

अध्याय १३३ वा.

[१ आपन्न स्थितींत कोशसंग्रहाची आवश्यकता. २ लोकांशीं राजाचें कर्तव्य. ३ राजाचें दस्युलोकांशीं वर्तन.]

(१) भीष्म—आपल्या व परराष्ट्रांतून राजानें द्रव्य संपादन करून कोशाची उभारणी करावी. हे कौंतेया, कोशापासूनच धर्म आणि राज्याचें मूळ ह्यांची वृद्धि होते. म्हणूनच कोश उभारून त्याचें संरक्षण योग्य रीतीनें करावें आणि नंतर त्याची योग्य कामीं योजना करावी, हा सनातन धर्म होय. निवळ शुद्ध शीलानें अथवा क्रूरपणानें केव्हांहि कोशसंचय करूं नये. तर या दोहोंमधल्या मार्गाचें अवलंबन करून कोशसंग्रह करावा. दुर्बलाला कोश कुठून असणार? आणि ज्याला कोश नाहीं, त्याला सैन्य तरी कसें उभारतां येणार? ज्याच्या जवळ सैन्य नाहीं, त्याला राज्यप्राप्ति कशी व्हावी? आणि राज्यरहिताला संपत्ति तरी प्राप्त कशी व्हावयाची? थोर मनुष्याला द्रव्यहानि म्हणजे मरणप्राय होय. म्हणून राजानें कोश, बल आणि मित्र ह्यांची वृद्धि करावी. कोशहीन राजाचा लोक अवमान करीत असतात. तो जें कांहीं थोडें देईल, त्यानें त्यांचा संतोष होत नाहीं आणि त्याचें काम करण्यासहि ते उत्सुक नसतात. संपत्तीच्याच योगानें राजाला बहुमान मिळत असतो. वस्त्रानें ज्याप्रमाणें स्त्रीचें गुह्यांग झांकलें जातें, त्याप्रमाणें संपत्तीच्या योगानें राजाचीं अनेक पापकर्में लपविलीं जातात. पूर्वीं ज्या लोकांना राजानें पीडा दिली असेल, ते लोक त्याचें वैभव पाहून खिन्न होतात आणि त्याचा नाश करण्याचा हेतु मनांत धरून कोल्ह्याप्रमाणें वाट पहात त्याजपाशीं बसून असतात.

(२) हे भारता, अशा स्थितींत राजाला सुख तरी कोठून मिळणार ? असें आहे तरी राजानें सर्वदा उद्योग करीत असावें. त्यानें कोणापुढें नमूं नये. उद्योग म्हणजेच पौरुष होय. पराजय होण्याचा संभव नसूनहि कदाचित् पराजय झाला तरी हरकत नाहीं, तथापि त्यानें कोणापुढेंहि कधीं वांकूं नये. प्रसंगवशात् अरण्यांत जाऊन त्यानें मृगगणांबरोबर रहावें, परंतु मर्यादा सोडून वागणाऱ्या चोरांप्रमाणें आपल्या सेवकांच्या संगतींत त्यानें कधीं राहूं नये. अरण्यवासी चोर देखील भयंकर प्रसंगांत सैन्य जमवून देत असतात. त्यांच्याशीं सुद्धां राजानें मर्यादा सोडून वागतां नये. मर्यादेचें उल्लंघन झाल्यास त्या राजाचा लोक कंटाळा करितात. ज्यांच्या मनांत किमपि दया नाहीं, अशा राजांची चोरांनाहि शंका येते. जनचित्त संतुष्ट राहण्याकरितां राजानें कांहींतरी मर्यादा ठेवली पाहिजे. अल्प गोष्टींतहि राजानें मर्यादा ठेविली असतां ती त्याच्या आदरास कारणीभूत होत असते. हा लोक म्हणजे कांहीं नाहीं व परलोकहि कांहीं नाहीं, असा मनाचा विश्वास झालेल्या नास्तिक व भयशंकित मनुष्यावर विश्वास कधीं टाकूं नये.

(३) परस्वाचें केवळ हरण करून चोरट्या लोकांनीं अहिंसा व्रत धारण केलें, तर लोक मर्यादेनें वागणाऱ्या चोरट्यांवरच प्रेम करितील. युद्ध करणाऱ्याला मारणें, परस्त्रीवर बलात्कार करणें, कृतघ्नता दाखविणें, ब्राह्मणद्रव्याचें हरण करणें, एखाद्याला सर्वस्वीं बुडविणें, कुमारिकांचें कौमार्य नाहींसें करणें, गांव बळकावून त्यावर आपलें प्रभुत्व स्थापन करणें आणि परस्त्रीशीं संबंध ठेवणें हे चोरट्या लोकांच्या अंगचे दोष आहेत, त्यांचा त्यांनीं त्याग करावा. जे राजे असल्या प्रकारच्या चोरट्यांमध्यें विश्वास उत्पन्न करून सख्य करितात, ते त्यांजकडून सर्व माहिती काढून शेवटीं त्यांचा विध्वंस करितात. म्हणून असल्या लोकांचा समूळ नाश करण्यास कोणीं एकदम प्रवृत्त होऊं नये. उलट त्यांला आपल्या स्वाधीन ठेवावें. आपण बलवान् आहों, अशा समजुतीनें त्यांच्याशीं क्रूरपणानें वागूं नये. आपण जर दुसऱ्यांचा अवशेष ठेविला, तर दुसरेहि आपल्याशीं तशाच रीतीनें वागतील. त्याचप्रमाणें आपण जर दुसऱ्याचा समूळ नाश करण्याचा प्रयत्न केला तर दुसरेहि आपल्या नाशाचा प्रयत्न करितील, हेंहि भय आहे. १२. २. १३३.

अध्याय १३४ वा.

[१ बलप्रशंसा. २ पाप्यांचें पापमोचन.]

(१) भीष्म—अशासंबंधीं इतिहासज्ञ लोक धर्मवचन सांगत असतात. तें असें कीं ज्ञानी क्षत्रियाला धर्म आणि अर्थ हे साधणें अत्यंत आवश्यक आहे. हे दोन्ही साधण्यांत त्यानें कधीं आळस करूं नये. धर्मचर्चा करीत बसण्यांत त्यानें वेळ घालविणें म्हणजे जमिनीवरील उमटलेलीं पावलें लांडग्याचीं आहेत किंवा नाहींत, ह्याचा विचार करण्यासारखें व्यर्थ आहे. धर्माधर्म यांचीं फलें या जगांत कोणीं प्रत्यक्ष पाहिलीं आहेत असें नाहीं. म्हणून राजानें सर्वदा आपलें सामर्थ्य कसें वाढेल, याचा विचार करीत असावें. बलवानाच्या आधीन सर्व कांहीं असतें. शक्तिवानाला या जगांत संपत्ति, बल आणि अमात्य यांची प्राप्ति होत असते. जो मनुष्य द्रव्यहीन असेल, तो पतित समजावा. जें कांहीं थोडकें असेल, तें उष्टयाप्रमाणेंच होय. बलवानानें पुष्कळ अन्यायाच्या गोष्टी केल्या, तरी भयामुळें कोणीहि त्याचें वाईट करूं शकत नाहीं. धर्म आणि बल हे सत्याशीं संबद्ध झाल्याकारणानें मोठ्या भयापासूनहि रक्षण करितात. असें आहे तरी धर्मापेक्षां बल श्रेष्ठ आहे आणि बलापासून धर्म प्रवृत्त होतो असें मला वाटतें. ज्याप्रमाणें जंगम पदार्थ पृथ्वीवर अवलंबून असतात, त्याचप्रमाणें धर्महि सर्वदा बलाच्याच आश्रयानें असतो. धूम ज्याप्रमाणें वायुवश असतो, त्याचप्रमाणें धर्महि बलावरच अवलंबून असतो. वृक्षाश्रित वेलीचा जसा त्या वृक्षावर अधिकार चालत नाहीं, त्याप्रमाणें धर्माचा बलावर चालत नाहीं. धर्माला बलाच्या आश्रयानें रहावें लागतें. सुख ज्याप्रमाणें भोगवान् लोकांच्या स्वाधीन असतें, त्याप्रमाणें धर्म हा बलवंतांच्या आश्रयानें असतो. बलवंतांना असाध्य असें कांहीं नाहीं. त्यांची प्रत्येक गोष्ट पवित्र असते. दुर्बल मनुष्याच्या हातून एखादें पापकर्म झाल्यास त्यांतून त्याचें संरक्षण होऊं शकत नाहीं आणि लांडग्याचा ज्याप्रमाणें सर्व लोक कंटाळा करितात, तसाच त्याचाहि करितात. तो ऐश्वर्यहीन व लोकांच्या निंदेस पात्र होऊन मोठ्या कष्टानें जीवित कंठीत असतो. आपलें निंदित जीवित त्याला मरणप्राय वाटतें. दुराचारी मनुष्याला त्याच्या बांधवांनीं सोडलें असतां त्याला सोसून घ्यावे लागणारे त्यांचे वाग्बाण तापदायक होतात.

(२) ह्या पापांतून मुक्त होण्याचे आचार्यांनीं उपाय सांगितले आहेत. ते हे कीं, वेदत्रयाचें पठण करावें; ब्राह्मणांचें पूजन करावें; कायावाचामनानें त्यांना

प्रसन्न ठेवावें; मन उदार ठेवावें; मोठ्या कुलाशीं संबंध ठेवावा; मी असा आहें असें बोलून दाखवावें; दुसऱ्याचे गुण सर्वदा गात रहावें; जप आणि स्नान करीत रहावें; सर्वदा सौम्य राहून फार बोलूं नये; अतिदुष्कर कार्य करून ब्राह्मण आणि क्षत्रिय या मंडळींत प्रवेश करून घ्यावा आणि लोकांनीं कांहीं म्हटलें तरी तिकडे लक्ष न देतां कार्य करीत रहावें. अशा प्रकारच्या वर्तनानें पापी मनुष्य निष्पाप होऊन लवकरच बहुमानास पात्र होतो. त्याला अनेक प्रकारचें सुख प्राप्त होतें. त्याचें दुष्कृत्य त्याच्या सत्कृतींनींच झांकलें जातें. ह्या लोकांत तो सर्वांना आदरपात्र होऊन परलोकींहि तो तसाच महत्पदास चढतो. १२. २. १३४.

अध्याय १३५ वा.

[१ दस्यु लोकांनींहि मर्यादेनें वागल्यास परलोकप्राप्ति होते, त्याचें कायव्य-नामक क्रव्यादचरित्रदृष्टांतानें भीष्माकडून कथन.]

(१) भीष्म—ह्याविषयीं एक प्राचीन इतिहास सांगत असतात. त्यावरून मर्यादेनें वागणारा दस्यु (चोर) मेल्यावरहि नरकाला कसा जात नाहीं, हें समजून येण्यासारखें आहे. एका निषादीला क्षत्रियापासून झालेला कायव्य नांवाचा एक निषाद होता. तो कुशल प्रहारकर्ता, बुद्धिमान्, शूर, शास्त्रज्ञ, योग्य प्रसंगींच निष्ठुरपणा दाखविणारा, आश्रम्यांच्या धर्मांचें रक्षण करणारा, गुरूचें सर्वदा पूजन करणारा, ब्राह्मणांचें कल्याणकर्ता आणि क्षात्रधर्माप्रमाणें वागणारा असा होता. तो दस्यु असूनहि त्याला सिद्धि मिळाली. तो अरण्यामध्यें सकाळ-संध्याकाळीं मृगगणांना क्षुब्ध करून सोडीत असे. मृगजातींचे सर्व गुण त्याला माहीत असून त्या निषादांमध्यें तो अत्यंत चतुर होता. सर्व देशकाल यांचें त्याला उत्तम प्रकारचें ज्ञान असून त्या पारियात्रनामक पर्वतावर तो नित्य संचार करीत असे. सर्व प्राण्यांच्या धर्मांचें ज्ञान त्याला होतें. त्याचें धनुष्य बळकट असून बाण केव्हांहि फुकट जात नसे. हजारों योद्धयांचा पराजय करण्यास तो एकटा समर्थ होता. आपल्या वृद्ध, अंध आणि बधिर मातापितरांची त्या महाअरण्यांत शुश्रूषा करून मधु, मांस, मूलें, फलें आणि बरें-वाईट अन्न तो सत्पुरुषांना देत असे. अशा रीतीनें त्या सर्व्यांचा सत्कार करून तो त्यांची सेवा करीत असे. अरण्यांतील संन्यासी ब्राह्मणांचा नित्यशः सत्कार करून त्यांस आपण मारलेले पशु नेऊन

देत असे. जे कोणी ब्राह्मण त्याला चोर समजून त्याच्या हातचें अन्न घेत नसत, अशांच्या गृहीं मोठ्या पहांटेला जाऊन तें ठेवून तो जात असे. पुढें त्या निर्दय व निर्मर्याद रीतीनें वागणाऱ्या सहस्रशः दस्यूंनीं आपला ग्रामाधिपति तूंच हो, म्हणून त्याला विनंति केली.

दस्यु—तूं मुहूर्त, देश आणि काल जाणणारा आहेस. त्याचप्रमाणें तूं प्राज्ञ, शूर आणि दृढव्रती आहेस. म्हणून तूं आमचा मुख्य नायक हो. तूं आम्हांला जें जें करायाला सांगशील, त्याप्रमाणें आम्ही तें तें करूं. तूं माता-पितरांप्रमाणें आमचें यथान्याय पालन कर.

कायव्य—तुम्हीं कोण्या स्त्रीचा, भिण्याचा, बालकाचा, तपस्व्याचा आणि युद्ध न करणाऱ्याचा वध कधीं करूं नये. स्त्रियांवर कधीं बलात्कार करूं नये. कोणत्याहि प्राणिवर्गातील स्त्रीची हत्या करूं नये. सर्व ब्राह्मणांचें नित्यशः कल्याण करावें आणि त्यांच्याकरितां युद्धहि करावें. सत्य कधींहि सोडून वागूं नये. विवाहादि कृत्यांत कधीं विघ्न आणूं नये. तसेंच ज्या ठिकाणीं देव, पितर आणि अतिथि यांचें पूजन चाललें असेल, तेथेंहि जाऊन कोणास पीडूं नये. सर्व प्राण्यांमध्यें ब्राह्मणांला तुम्हीं कधींहि पीडा देऊं नये. उलट आपल्या जवळील सर्व द्रव्याच्या योगानें त्यांचें पूजन करावें. ब्राह्मण एकदां रुष्ट होऊन ज्याचा पराभव करण्याचें मनांत आणतील, त्याचें संरक्षण करणारा तीनहि लोकांत कोणी मिळणार नाहीं. जो ब्राह्मणांना वाईट बोलेल किंवा त्यांचा नाश व्हावा अशी इच्छा करील, त्याचा सूर्योदयाबरोबर नाशास जाणाऱ्या अंधकारा-प्रमाणें नाश होईल. येथेंच राहून तुम्ही आपल्या कर्माचें फल मिळविण्याची इच्छा करा. जे कोणी आम्हांला द्रव्य देणार नाहींत, त्यांच्यावर तुम्हीं चालून जावें. दंड हा दुष्टांच्या शासनार्थ आहे. आपल्या अभिवृद्धीकरितां नाहीं, हें निश्चित आहे. जे कोणी शिष्टजनांना पीडा देतात, त्यांचा वध करणें हाच दंड होय. जे राष्ट्राला पीडा देऊन आपली वृद्धि करितात, ते प्रेतावरील किड्यांप्रमाणें तत्काल नाश पावतात. जे धर्मशास्त्रानुसार ह्या जगांत वागतील, ते दस्युजातीचे असले, तरी शीघ्र सिद्धि पावतील.

भीष्म—त्या सर्वांनीं कायव्याच्या सांगण्याप्रमाणें निश्चय करून तदनुरूप ते वागूं लागले. त्यामुळें त्यांची भरभराट होऊन ते पापमुक्त झाले. त्याप्रमाणें साधूंचें कल्याण करीत राहिल्याकारणानें आणि दस्यूंना पापकर्मापासून परावृत्त

केल्यामुळें त्या कायव्यालाहि मोठी सिद्धि प्राप्त झाली. जो या कायव्यचरिताचें नित्यशः चिंतन करील, त्याला वन्य जीवांपासून कधींहि भीति प्राप्त होणार नाहीं. हे भारता, त्याला कोणत्याहि प्राण्याची अथवा दुर्जनाची भीति बाळगण्याचें कारण राहणार नाहीं. कारण, तो वनाचा अधिपतिच होऊन राहतो. १२. २. १३५.

अध्याय १३६ वा.

[१ कोशवृद्धीचे कामीं राजानें कोणाचें द्रव्य हरण करावें, ह्याविषयीं विवेचन.]

(१) भीष्म—राजानें कोणत्या मार्गाचा स्वीकार करून आपल्या कोशाचा संचय करावा, ह्याविषयीं कांहीं ब्रह्मदेवाच्या गाथा इतिहासज्ञ सांगत असतात. त्या ह्या आहेतः—यज्ञकर्त्या लोकांचें त्याचप्रमाणें देवांचें धन, यांचें राजानें कधीं हरण करूं नये. राजानें चोरांचें, तसेंच निष्क्रिय लोकांचें द्रव्य हरण करणें योग्य आहे. हे भारता, ह्या सर्व प्रजा आणि राज्यभोग क्षत्रियांचेच आहेत. तसेंच सर्व द्रव्यहि त्यांचेंच आहे. दुसऱ्या कोणाचें नाहीं. त्या पैशाचा त्यांनीं सैन्य उभारण्याकडे अथवा यज्ञांकडे उपयोग करावा. ज्या ओषधींचा खाण्याकडे उपयोग होत नसतो, त्या तोडून त्यांचा अन्न शिजविण्याचे कामीं उपयोग करावा आणि ज्या भोग्य आहेत, त्या अन्नार्थ शिजवाव्या.

जो कोणी पितर, देव आणि मनुष्यें ह्यांचें हविर्द्रव्यानें पूजन करीत नाहीं, त्याचें धन निरर्थक होय, असें धर्मवेत्त्यांचें मत आहे. अशा लोकांकडील द्रव्य धार्मिक राजानें काढून घ्यावें. असें केल्यानें अनेक लोकांना संतोष होऊन राजाला कोणी दोष देत नाहीं. दुष्टांकडील धन हरण करून तें जो घेतो आणि साधु लोकांना देतो, तो धर्मवेत्ताच होय ! मनुष्यानें शक्त्यनुसार परलोकसाधन करीत रहावें. मुंग्या अथवा वज्रीनामक कीटक ज्याप्रमाणें अनिमित्त उत्पन्न झालेले असतात, त्याचप्रमाणें यज्ञहीन मनुष्याची उत्पत्ति होय. ज्याप्रमाणें डांस, माशा, घुंगुरडीं यांना घालवून देतात, त्याचप्रमाणें यज्ञहीन पुरुषालाहि राज्यांतून घालवून द्यावें, असें सांगितलें आहे. ज्याप्रमाणें भूमीवरील धूळ हळूहळू सूक्ष्माहून अतिसूक्ष्म होत जाते, त्याप्रमाणें धर्महि अत्यंत सूक्ष्म आहे. १२. २. १३६.

अध्याय १३७ वा.

[१ मत्स्योपाख्यानकथन.]

(१) भीष्म—दूरदर्शी, प्रसंगावधानी व दीर्घसूत्री यांपैकीं पहिल्या दोघांना सुखप्राप्ति होते आणि तिसऱ्याचा नाश होतो. ह्यासंबंधीं कार्याकार्यनिर्णयासंबंधी एक सुंदर कथा सांगतों, ती एकाग्र मनानें ऐक.

हे कौंतेया, एका उथळ पाण्याच्या सरोवरामध्यें परस्परांचे मित्र म्हणून एकत्र राहणारे असे तीन मासे होते. त्यांशिवाय दुसरेहि पुष्कळ मासे होते. त्या तीन मित्रांपैकीं एक दूरचा विचार करणारा, एक समयसूचक बुद्धीचा आणि एक दीर्घसूत्री–चेंगट स्वभावाचा–होता. कोणी एके वेळीं धीवर लोक तेथें येऊन त्यांनीं त्या सरोवराभोंवतीं अनेक छिद्रें पाडून त्यांच्या द्वारें तें पाणी सखल प्रदेशांत काढून लाविलें. सरोवरांतील पाणी कमी होत असल्याचें पाहून आणि आतां भीतीचा प्रसंग आहे, हें लक्ष्यांत आणून दूरदर्शी आपल्या दोघां मित्रांना म्हणाला, ' सर्व जलचर प्राण्यांवर आज मोठें संकट आलें आहे, तर आपला मार्ग बंद होण्यापूर्वींच आपण दुसऱ्या ठिकाणीं जावें. संकट येण्यापूर्वीं जो विचारपूर्वक त्याची व्यवस्था करून ठेवतो, तो संशयांत पडत नाहीं. म्हणून माझ्या म्हणण्यास आपण मान द्या आणि आपण दुसरीकडे जाऊं या. '

तें ऐकून दीर्घसूत्री म्हणाला, ' तुझें सांगणें योग्य आहे; परंतु संकटकाल येण्यापूर्वीं इतकी त्वरा करण्याची कांहीं आवश्यकता नाहीं, असें माझें मत आहे. ' त्यावर प्रसंगावधानी दूरदर्शीला म्हणाला, ' काल प्राप्त झाला असतां योग्य उपाय मला सुचलाच पाहिजे; तो सुचल्याशिवाय राहणार नाहीं. ' हें त्याचें भाषण ऐकून तो बुद्धिमान् दूरदर्शी जलमार्गानें दुसऱ्या एका गंभीर जलाशयामध्यें निघून गेला. पुढें त्या सरोवरांतील पाणी निघून गेल्याचें पाहून ते धीवर वेगवेगळ्या उपायांनीं त्या मत्स्यांना बद्ध करूं लागले. त्या निर्जल सरोवरांत अशा रीतीनें एकच खळबळ उडून गेली असतां दीर्घसूत्री दुसऱ्या मत्स्यांबरोबर त्या जाळ्यांत सांपडला. दोर सोडून जेव्हां ते धीवर मासे काढूं लागले, तेव्हां तो प्रसंगावधानी मत्स्य जाळ्याचा दोर तोंडांत धरून इतर माशांप्रमाणें मृतवत् तेथें लोंबकळत राहिला. सर्व मत्स्य जाळ्यांत सांपडले, असें वाटून त्या धीवरांनीं विपुल पाण्यांत मासे धुण्याकरितां तें जाळें नेलें, तेव्हां तो प्रसंगावधानी मत्स्य तोंडांतील दोर सोडून पाण्यांत शिरला. परंतु तो मंदात्मा,

हीनबुद्धि व आळशी दीर्घसूत्री मासा मरण पावला. याप्रमाणें मोहामुळें ज्याला काल जवळ आल्याचें समजत नाहीं, तो त्या दीर्घसूत्री मत्स्याप्रमाणें सत्वर नाश पावतो. मी चतुर आहें असें समजून जो आधींच व्यवस्था करून ठेवीत नाहीं, तो प्रसंगावधानी मत्स्याप्रमाणें थोडा काल संशयांत पडतो. दूरदर्शी व प्रसंगावधानी हे मात्र सुखी होतात आणि दीर्घसूत्री विनाश पावतो.

कला, काष्ठा, मुहूर्त, दिवस, रात्र, अंश, मास, पक्ष, षड्ऋतु, कल्प, संवत्सर असे कालाचे प्रकार आहेत. तसेंच पृथ्वी हा देश आहे. काल कधीं कोणाला दिसत नसतो. इष्टगोष्टीच्या सिद्ध्यर्थ त्यासंबंधानें मनुष्य जसें मनांत आणील, तसें घडत असतें. धर्मार्थसंबंधांत, मोक्षसंबंधांत आणि कार्यसंबंधांतहि वरील दोन प्रकारचे लोक हेच मुख्य म्हणून सांगितले आहेत. जो विचारपूर्वक उद्योगांत रत असतो आणि देश-कालांकडे नजर ठेवून वागतो, त्याला त्यांपासून फलप्राप्ति होते. १२. २. १३७.

अध्याय १३८ वा.

[१ कार्यपरत्वें मित्राशीं वैर व शत्रूशीं सख्य कसें जोडावें, याविषयीं मार्जार-मूषकचरितकथन.]

(१) **युधिष्ठिर**—हे भारतश्रेष्ठा, तूं मला संकट येण्यापूर्वींच संकट आलें असतां आपल्या श्रेष्ठबुद्धीचा उपयोग कशा प्रकारें करावा, त्याचप्रमाणें दीर्घ-सूत्रता विनाशाला कशी कारण होते, तें सांगितलेंस. आतां धर्मार्थकुशल व धर्मशास्त्रविशारद राजा शत्रूंनीं वेढिलें असतांहि ज्या योगानें मोह पावणार नाहीं, तें तुझ्यापासून ऐकावें अशी माझी इच्छा आहे, तर हे कुरुश्रेष्ठा, मी विचारीत आहें, तें मला सांग. अनेक शत्रूंनीं राजाला त्रस्त करून सोडलें असतां राजानें कसें वागावें ? राजा संकटांत सांपडला असतां व त्यानें पूर्वी पीडा दिलेले अनेक शत्रु त्याजवर उलटून पडले असतां त्या एकट्या असहाय राजानें त्यांशीं युद्धार्थ कसें उभें रहावें ? हे भरतर्षभा, अशा प्रसंगीं त्यानें मित्र कसे प्राप्त करून घ्यावे ? शत्रु समजून वैर कोणाशीं करावें ? मित्र आणि शत्रु यांसंबंधानें त्यानें कशा प्रकारें वागावें ? ज्याला आपण मित्र समजत होतों, तो एकदम शत्रुत्व धारण करून उलटून आला असतां आपण काय करावें ? काय केल्यानें आपण सुखी होऊं ? विग्रह कोणाशीं करावा, संधि कोणाशीं घडवून

आणावा, बलवान् असूनहि अनेक शत्रूंमध्यें तो सांपडला असतां त्यानें कसें वागावें ? हे परंतपा, सर्व कृत्यांमध्यें हेंच अत्यंत श्रेष्ठ असें कृत्य होय. सत्यसंध आणि जितेंद्रिय अशा शांतनव भीष्मावांचून दुसरा कोणी हें सांगणारा किंवा ऐकणाराहि मिळणार नाहीं. म्हणून हे महाभागा, ह्याचा विचार करून मला सांग.

भीष्म—हे युधिष्ठिरा, तूं विचारलेला हा प्रश्न अगदीं योग्य आहे. भारता, आपत्कालीं मनुष्यानें कसें वागावें, तें रहस्य तुला मी पूर्णपणें सांगतों, तें ऐक. कार्यपरत्वें शत्रु मित्र होतात व मित्रहि शत्रु होतात. अशा मनुष्याच्या वर्तनांत सर्वदा फरक पडत असतो. म्हणून देशकाल जाणून व कार्याकार्यांचा निश्चय करून मनुष्यानें एकाद्यावर विश्वास ठेवावा किंवा त्याशीं युद्धालाहि उभें रहावें. हितैषी सुज्ञ पुरुषानें सर्वदा मोठ्या प्रयत्नानें संधिच करणें योग्य आहे. शत्रूशींहि संधि करावा. कारण हे भारता, प्राणांचें रक्षण सर्वांआधीं केलें पाहिजे. जो अपंडित शत्रूशीं कधींहि संधि करीत नाहीं, त्याला हे भारता, द्रव्य किंवा इतर कांहींहि फलप्राप्ति होत नाहीं. जो कोणी केवळ अर्थप्राप्तिच लक्ष्यांत घेऊन शत्रूशीं सख्य आणि मित्राशीं वैर करितो, त्याला मोठें फल प्राप्त होतें.

ह्यासंबंधीं एक पुरातन गोष्ट सांगत असतात. एका मोठ्या अरण्यामध्यें एक मोठा वटवृक्ष होता. त्यावर असणाऱ्या मार्जार व मूषक यांचा संवाद ध्यानांत ठेवण्यासारखा आहे. दाट लताजालांनीं तो अगदीं आच्छादून जाऊन त्यावर नाना जातींचे पक्षी राहत असत. तो मोठमोठ्या खांद्यांनीं व्याप्त असून मेघासारखा दिसत असे. त्याची छाया शीतल असून तो आकारानें अत्यंत मनोरम होता. त्याच्या सर्व बाजूंनीं अरण्य असून तो व्याघ्रादि पशूंचें वसतिस्थान होऊन गेला होता. त्याच्या मुळाशीं शेंकडो मुखांचें बीळ करून त्यांत महाप्राज्ञ असा पलित नांवाचा एक मूषक राहत असे. तसेंच त्याच्या शाखेवर पक्ष्यांचा भक्षक लोमश नांवाचा एक मार्जार सुखानें वसति करून होता. तेथें प्रत्येक दिवशीं एक चांडाळ येऊन सूर्य अस्तास गेल्यावर जाळें लावून ठेवी आणि नंतर आपल्या अरण्यांतील झोंपडींत जाऊन झोंप घेई व उजेडल्यावर पुनः तेथें येत असे. अशा रीतीनें तेथें रात्रीच्या वेळीं अनेक पशु त्याच्या जाळ्यांत सांपडत असत.

पुढें कोणे एक वेळीं तो नित्य सावध असणारा मार्जारहि त्या जाळ्यांत सांपडला. आपला नित्याचा शत्रु त्या जाळ्यांत सांपडलेला पाहून पलित उंदीर आनंदित होऊन सर्वत्र निर्भयपणें फिरूं लागला. अरण्यांत भक्ष्य शोधीत फिरत असतां पुष्कळ वेळानें त्याला त्या जाळ्यांत भक्ष्य दिसलें. तें पाहून तो जाळ्यावर चढून बसला आणि आपल्या बद्ध झालेल्या वैऱ्याकडे पाहून हंसत हंसत तें मांस खाऊं लागला. मांसभक्षणामध्यें अशा रीतीनें आसक्त होऊन गेला असतां व इकडेतिकडे पहात असतां त्याला दुसरा एक घोर शत्रु येतांना दृष्टीस पडला. हा बिळांत राहणारा हरिण नांवाचा मुंगूस असून शरतृणाच्या (वेताच्या) पुष्पाप्रमाणें त्याची शरीरकांति होती. तो अत्यंत चपळ असून त्याचे डोळे लाल होते. उंदराचा वास येतांच तो तेथें जिभल्या चाटीत तोंड वर करून सत्वर आला. इतक्यांत वृक्षाच्या ढोलींत राहणारा दुसरा एक चंद्रक नांवाचा घुबड त्याला दिसला. तो रात्रीच्या वेळीं संचार करणारा असून त्याची चोंच अत्यंत तीक्ष्ण होती.

याप्रमाणें मुंगूस व घुबड अशा दोन शत्रूंच्या तावडींत सांपडून तो उंदीर अत्यंत भयभीत झाला. चिंताव्याकुल होऊन त्यानें विचार केला कीं चारी बाजूंनीं भयस्थिति उत्पन्न होऊन मरणकाल जवळ येऊन ठेपला असतां हितैषी मनुष्यानें काय करावें? याप्रमाणें सर्व बाजूंनीं बद्ध होऊन त्याला जिकडे-तिकडे भीतिच दिसूं लागली. अशाप्रकारें भयविह्वल झाला असतां त्याला एक उत्तम विचार सुचला. चारी बाजूंनीं संकटग्रस्त झालेल्या मनुष्यानें त्या संकटांतून पार पडून प्राणरक्षण करणें हेंच त्याचें अवश्य कर्तव्य होतें. माझ्या-वर ह्यासाठींच ही आपत्ति आली आहे. मी जर खालीं ज़मिनीवर गेलों, तर हा मुंगूस मला भक्षण करून टाकील. येथेंच तिष्ठत राहिलों, तर घुबड खाऊन टाकील आणि जाळ्याचे पाश तुटले तर मार्जाराच्या भक्ष्यस्थानीं पडेन. माझ्यासारख्या शहाण्यानें मोहांत सांपडणें योग्य नाहीं. तरी आतां कांहींतरी युक्ति योजून प्राणरक्षणाविषयीं उपाय योजिला पाहिजे. बुद्धिमान् व नीति-शास्त्रकुशल अशा शहाण्यानें कितीहि भयंकर संकट आलें तरी त्यांतून पार पडलें पाहिजे. सांप्रत मला ह्या मार्जारावांचून दुसरी कांहीं गति दिसत नाहीं. हा मार्जार जरी माझा शत्रु आहे तरी आज संकटांत सांपडला आहे. माझ्या हातून याचें मोठें कार्य होणार आहे. तीन शत्रु माझ्या प्राणांची इच्छा करीत असतां मी जीविताची आशा तरी कशी धरावी? म्हणून आतां मी ह्या शत्रूचा—मार्जाराचाच—आश्रय करितों. मी आतां नीतिशास्त्राच्या आधारें त्याचें

हित कशांत आहे, हें त्याला दाखवून माझ्या बुद्धिबलानें ह्या माझ्या तीन शत्रूंला फसवीन. हा मार्जार जरी माझा वैरी आहे, तरी सांप्रत मोठ्या संकटांत सांपडला आहे. हा मूढ आपल्या स्वार्थाकरितां माझ्याशीं सख्य करील, तर पहावें. बलवंतानेंहि संकटकालीं जीविताशेनें जवळच्या शत्रूशीं सख्य करावें असें आचार्य सांगतात. शहाणा शत्रु उत्तम समजावा, परंतु मूर्ख मित्र असूनहि उपयोगाचा नाहीं. माझें जीवित आतां ह्या मार्जारावरच अवलंबून आहे. तेव्हां मी याला स्वसंरक्षणाचा उपाय सांगतों. माझ्या संगतीनें हा कदाचित् शहाणा झाल्यास पहावें. ह्याप्रमाणें शत्रूशीं आपण कसें वागावयाचें, हें त्या उंदरानें निश्चित केलें.

नंतर त्या अर्थशास्त्रतत्त्वज्ञ व संधि-विग्रहकाल जाणणाऱ्या उंदरानें सांत्वनपूर्वक त्या मार्जाराला म्हटलें, "हे मार्जारा, मी तुला स्नेहानें विचारीत आहें कीं, तूं खुशाल आहेस ना? तूं जीवंत असावेंस, अशी माझी इच्छा आहे. कारण आपणां दोघांचेंहि कल्याण सारखेंच आहे. मित्रा, तुला भिण्याचें कांहीं कारण नाहीं. तूं या संकटांतून सुखानें पार पडशील. जर तूं मला मारणार नाहींस, तर मी तुला या विपत्तींतून मुक्त करीन. ह्या कामीं एक उपाय आहे. तो दुष्कर आहे, तथापि तो केल्यानें तुझी सुटका होऊन माझेंहि कल्याण होणार आहे. मीं विचार करून हा उपाय आपणां दोघांकरितां योजिला आहे. कारण, आम्हां दोघांचेंहि यांत हित सारखेंच होणार आहे. हें मुंगूस आणि घुबड हीं पापबुद्धीनें माझ्या वधार्थ जवळ येऊन ठेपलीं आहेत. त्यांनीं अजून मजवर उडी घातली नाहीं, म्हणूनच मी सुखरूप आहें. वृक्षाच्या शाखेवर बसून हा घुबड आपले चंचल नेत्र मजकडे लावून शब्द करीत बसला आहे पहा! त्याची मला फार भीति वाटत आहे. साधूंची मैत्री सात पावलें बरोबर चालल्यानें होत असते. तूं पंडित असून माझा आज मित्र झाला आहेस. म्हणून तुला मी साहाय्य करीन. तुला आतां मरणाची भीति नाहीं. हे मार्जारा, माझ्या साहाय्यावांचून हे पाश तोडणें तुला कधीं शक्य नाहीं. जर माझा वध करणार नाहींस, तर मी तुझे पाश तोडून टाकीन. तूं ह्या वृक्षाच्यावर आणि मी त्याच्या मुळाशीं वास करीत आहें. फार दिवसांपासून आपण ह्या वृक्षाचा आश्रय करून राहिलों आहों, हें तुला ठाऊक आहे. दोघांपैकीं एक दुसऱ्यावर विश्वास ठेवितो; परंतु तो दुसरा त्यावर कधीं विश्वास टाकीत नाहीं, असें झाल्यामुळें दोघेहि सर्वदा उद्विग्न असतात व अशांना कोणी शहाणेहि चांगले म्हणत नसतात. म्हणून

आपण यापुढें प्रेमानें वागूं आणि सर्वदा मैत्रीनें राहूं या; कोणतीहि वेळ घालविणें शहाण्यांना पसंत नसतें.

"आतां ही युक्ति कशी योजावयाची तेंहि सांगतों, ऐक. तूं जीवंत रहावें, अशी माझी इच्छा आहे आणि तूंहि माझ्या जीविताची इच्छा करणारा आहेस. कोणी एखादा काष्ठाच्या आश्रयानें अतिखोल नदी तरून जाण्यास समर्थ होतो, तो त्या काष्ठाला नदीच्या पैलपार पोहोंचवितो व तें काष्ठहि त्याला पलीकडे तारून नेतें. याप्रमाणें आमचा हा समागम दोघांनाहि हितकारक होईल. मी तुला तारीन व तूंहि मला तारशील." याप्रमाणें दोघांनाहि हितप्रद आणि त्याला पटेल असें सयुक्तिक भाषण त्या उंदरानें केलें आणि आतां हा मार्जार काय बोलतो त्याची वाट पाहत तो राहिला.

आपल्या शत्रूचें तें पटणारें, सयुक्तिक आणि मान्य करण्यास योग्य असें उत्कृष्ट भाषण ऐकून तो शहाणा मार्जार बोलला. प्रथमतः त्या बुद्धिमान् मार्जारानें त्याच्या भाषणाची प्रशंसा केली व मोठ्या प्रेमानें त्याचा बहुमान केला. नंतर त्या उंदराकडे हळूच पाहून तो लोमश मार्जार म्हणाला, "हे सौम्या, मीं जीवंत रहावें, अशी तुझी इच्छा आहे, हें ऐकून मला फार आनंद वाटत आहे. तुझें कल्याण होवो. जर तुला कांहीं कल्याणाचा मार्ग दिसत असेल, तर तो त्वरित कर. विचार करीत बसूं नकोस. मी विपन्नावस्थेंत पडलों असून तूं तर मजपेक्षांहि अधिक भयंकर दुःखावस्थेंत सांपडला आहेस. म्हणून संकटावस्थेंत असलेल्या आम्हां दोघांचेंहि कल्याण तूं कर; वेळ काढीत बसूं नकोस. हे प्रभो, तुला जें कांहीं या प्रसंगाला उचित असें माझ्या हातून होण्यासारखें असेल, तें मी करीन. मी या संकटांतून मुक्त झाल्यावर तुझे उपकार व्यर्थ जाणार नाहींत. माझा सर्व गर्व नाहींसा होऊन मी तुझा भक्त झालों आहें. मी तुझा शिष्य, तुझा हितकर्ता असून तुझ्या सांगण्याप्रमाणें करण्यास तयार आहें. मी तुला शरण आलों आहें."

ह्याप्रमाणें त्या मार्जाराचें भाषण ऐकून त्या पलित उंदरानें हा आतां आपणाला वश झाला आहे, असें पाहून मोठें अर्थप्रचुर व हितप्रद भाषण केलें. तो म्हणाला, 'तूं जें आतां उदारपणाचें भाषण केलेंस, तें तुजसारख्यानें करणें यांत नवल करण्यासारखें कांहीं नाहीं. आतां मीं जो हितप्रद उपाय योजिला आहे, तो ऐक. ह्या मुंगुसाची मला फार भीति वाटत असल्यामुळें मी तुझ्या

पोटाखालीं बसून राहतों. तूं माझें रक्षण कर; माझा वध करूं नकोस; तुझें रक्षण करण्यास मी समर्थ आहें. त्याचप्रमाणें ह्या घुबडापासूनहि तूं माझें रक्षण कर. तो क्षुद्र माझ्यावर सारखा टपून बसला आहे. तुझे पाश मी तोडून टाकीन, हें सत्याची शपथ घेऊन मी सांगत आहें.'

हें सयुक्तिक, संगत आणि अर्थयुक्त भाषण ऐकून त्या लोमश मार्जाराला आनंद झाला आणि त्यानें त्या उंदराकडे पाहून त्याचा स्वागतपूर्वक बहुमान केला. असा त्याचा मान केल्यावर तो शहाणा मार्जार कांहीं विचार करून आपल्या मित्राला त्वरित प्रेमपूर्वक म्हणाला, "मित्रा, तूं शीघ्र मजजवळ ये, तुझें कल्याण असो, तूं माझा प्राणसम मित्र झाला आहेस. तुझ्या प्रसादानेंच आज मला जीवित मिळणार आहे. असें असतां मीं जें जें कांहीं करणें शक्य आहे, असें तुला वाटत असेल, तें तें सर्व सांग, मी करण्यास तयार आहें. मित्रा, आमच्यामध्यें मित्रत्व राहूं दे. ह्या संकटांतून मुक्त होऊन माझे मित्र आणि बांधव जेव्हां मला मिळतील, तेव्हां तुला ज्या ज्या गोष्टी हितप्रद व प्रिय असतील, त्या त्या सर्व करीन. ह्या संकटांतून एकदां मुक्त झालों म्हणजे हे सौम्या, मी तुझा सत्कार करून तुला आनंदित करीन. प्रत्युपकार करणारानें आपल्या उपकारांची फेड जरी पुष्कळ प्रकारें केली, तरी प्रथम उपकारकर्त्याची बरोबरी करितां येत नाहीं. कारण प्रत्युपकार करणारा दुसऱ्याच्या उपकारांची फेड म्हणून तें करीत असतो आणि दुसरा कारणावांचून तें करितो."

भीष्म—याप्रमाणें त्या उंदरानें आपलें म्हणणें त्याच्याकडून कबूल करविलें आणि आपल्या त्या पूर्ववैऱ्याकडे तो गेला. नंतर त्या मार्जारानें त्याला आश्वासन दिल्यावर आईबापांकडे जसें मूल मजेंत असतें, त्याप्रमाणें तो त्याच्या वक्षःस्थलावर बसून खुशाल निद्रावश झाला. मार्जाराच्या उरःस्थलावर उंदीर पडला आहे, असें दृष्टीस पडतांच मुंगूस आणि घुबड अगदीं निराश तशींच भयग्रस्त व ग्लान होऊन गेलीं. त्या मार्जार-मूषकांचें परस्परांवर अतिशय प्रेम जडलेलें पाहून त्यांना विस्मय वाटला. ते बलवान् व मतिमान् असूनहि त्या उंदराच्या नीतिबलामुळें बलात्कारानें त्याला तेथून नेतां येणें त्यांना अशक्य झालें. अशा रीतीनें परस्परांच्या कार्यार्थ सख्य करून राहिलेल्या त्या मार्जार-मूषकांस पाहून तें घुबड आणि मुंगूस आपापल्या ठिकाणीं निघून गेलीं.

हे नृपते, त्या मार्जाराच्या अंगावरील देश-कालवेत्ता तो पलित मूषक कालाची वाट पाहत सावकाशपणें त्याचे पाश तोडूं लागला. तेव्हां तो बंधनग्रस्त

मार्जार त्याला पाश तोडण्याचे कामीं घाई करूं लागला. तो म्हणाला, 'हे सौम्या, माझे पाश तोडण्याचे कामीं तूं त्वरा कां करीत नाहींस? आपण कृतार्थ झालों, असें समजून माझा अपमान करूं नकोस. मित्रा, तो शत्रूंचा वध करणारा चांडाळ येण्याआधीं हे पाश तोडून टाक.' हें त्याचें भाषण ऐकून तो बुद्धिमान् मूषक त्या मूर्ख मार्जाराला हितकारक व पथ्याचें बोलला कीं, "हे सौम्या, स्वस्थ रहा, त्वरा किंवा धांदल करूं नकोस. ह्या कामीं योग्य वेळाचें ज्ञान मलाच आहे. मी वेळ व्यर्थ कधीं जाऊं देणार नाहीं. अकालीं आरंभिलेलें कृत्य कर्त्याला कधीं लाभदायक होत नसतें. तेंच वेळीं आरंभिल्यास फायदेशीर होतें. अकालीं तुला मुक्त केलें असतां तुझ्यापासूनच मला भय उत्पन्न होईल. म्हणून तूं कालाची वाट पाहत रहा. मित्रा, उगीच घाई करण्यांत काय फायदा? जेव्हां हातांत शस्त्र घेऊन त्या चांडाळाला येतांना मी पाहीन, तेव्हां दोघांनाहि सारखीच भयप्रद वेळ उत्पन्न होऊन मी तुझे पाश तोडीन. त्यावेळीं तुझी सुटका केली असतां तूं त्वरित झाडावर जाऊन बसशील. कारण तेव्हां प्राणरक्षणावांचून दुसरें कांहीं कर्तव्य तुला असणार नाहीं. हे लोमशा, तूं भयभीत आणि त्रस्त होऊन निघून गेल्यावर मीहि आपल्या बिळांत त्वरित जाईन व तूंहि वृक्षाच्या शाखेवर जाऊन बसशील."

अशा रीतीनें त्या मूषकानें आपलें हित लक्षांत आणून त्याप्रमाणें मार्जाराला सांगितलें. तें ऐकून त्याच्या भाषणांतील रहस्य जाणणारा तो बुद्धिमान् मार्जार आपला जीव वांचविण्याकरितां अगदीं उतावीळ होऊन आपल्या कार्याकरितां मोठ्या नम्रतेनें त्या विलंब करणाऱ्या मूषकास बोलला कीं, "सज्जन पुरुष अशाप्रकारें विलंब लावून मित्राचें काम कधीं करीत नसतात. मीं जसें त्वरेनें तुला संकटमुक्त केलें, त्याचप्रमाणें तूंहि त्वरा करून माझें हित केलें पाहिजे. हे महाप्राज्ञा, अजूनहि महाप्रयत्न करून आम्हां दोघांचेंहि रक्षण होईल, असें कर. किंवा पूर्ववैर लक्ष्यांत आणून जर तूं वेळ घालवीत असशील, तर मात्र हे पाप्या, तुझ्या आयुष्याचा क्षय झाला, असें समज. जर पूर्वीं अज्ञानानें माझ्या हातून तुझ्यासंबंधीं कांहीं वाईट कृति घडली असेल तर ती मनांत आणूं नकोस. तीबद्दल मी तुझी क्षमा मागतों. माझ्यावर अनुग्रह कर."

याप्रमाणें त्या मार्जारानें भाषण केल्यावर शास्त्रवेत्त्या त्या शहाण्या मूषकानें त्याला म्हटलें, "आपला कार्यलाभ साधण्यासाठीं तूं जें बोललास, तें मीं ऐकिलें,

आणि स्वकार्यासाठीं मी जें कांहीं बोललों, तेंहि तूं ऐकिलें आहेस. ज्याच्या मैत्रींत भय आहे, अशाला भीतीमुळेंच जर आपण मित्र करून घेतलें, तर त्याशीं, ज्याचा हात सर्पाच्या तोंडांत सांपडला आहे, अशा पुरुषाप्रमाणें फार सावधगिरीनें वागलें पाहिजे. बलवानाशीं संधि करून जो आपलें संरक्षण सावध राहून करीत नाहीं, त्याचें तें कृत्य अभक्ष्य भक्षण केल्यासारखें असून त्यापासून कार्यसिद्धि होत नाहीं. कोणी कोणाचा मित्र नसतो किंवा शत्रुहि नसतो. जगांत मित्र किंवा शत्रु होतात, ते कांहींना कांहीं कारणानें होत असतात. गजांच्या योगानें वनगज पकडले जातात, त्याचप्रमाणें मनुष्यहि आपल्या कार्यास्तव दुसऱ्याच्या कार्यांनीं बद्ध होतो. कोणाचेंहि कार्य एकदां तडीस गेलें, म्हणजे मग तें करणाराची कोणी ओळखहि ठेवीत नाहीं. म्हणून कोणतेंहि कार्य करितांना तें निःशेष करूं नये. तूं त्या चांडाळाच्या भीतीनें त्रस्त झाल्यामुळें तुझें लक्ष्य त्यावेळीं पळून जाण्याकडेच विशेष गुंतलें असल्यामुळें मला धरून ठेवणें तुला शक्य नाहीं. तुझ्या जाळ्याचे बहुतेक तंतु मीं तोडले आहेत. आतां एकच तोडावयाचा राहिला आहे. तोहि मी लवकरच तोडून टाकीन. हे लोमेशा, तूं स्वस्थ रहा."

अशाप्रकारें आपन्न स्थितींत असलेले ते बोलत आहेत, इतक्यांत रात्र निघून गेली आणि तो लोमश भयग्रस्त होऊन गेला. नंतर प्रभातकालीं शस्त्र हातांत घेऊन एक परिघ नांवाचा चांडाळ तेथें आलेला त्याच्या दृष्टीस पडला. तो दिसण्यांत भयंकर असून त्याचा वर्ण काळसर व पिंगट होता. त्याचा जघनभाग अत्यंत स्थूल असून तो दिसण्यात विक्राळ व रूक्ष दिसत होता. त्याच्या सभोंवतीं अनेक कुत्रे होते. त्याचे कान शंकाकार असून त्याचा जबडा मोठा होता. तो अत्यंत मलिन आणि घोर स्वरूपाचा होता. यमदूताप्रमाणें त्याला पाहतांच मार्जार अगदीं गडबडून गेला. तो भयभीत झाला आणि त्यानें 'तूं आतां काय करणार,' म्हणून त्या मूषकाला विचारलें. इतक्यांत त्या मूषकानें मार्जाराचा पाश तोडून टाकतांच तो मार्जार एकदम त्या वृक्षावर चढून गेला व व मूषकहि त्या भयंकर शत्रूच्या हातून सुटून आपल्या बिळांत शिरला. इकडे चांडाळानें तें जाळें घेऊन पाहिलें, तों तें रिकामें असल्याचें दृष्टीस पडतांच त्याची निराशा झाली व तोहि तेथून निघून गेला. तेव्हां तो भयमुक्त झालेला व दुर्लभ जीवित मिळवून वृक्षाग्रावर असलेला मार्जार त्या बिळांतील मूषकाला बोलला.

" मित्रा, तुझ्याशीं कांहींहि न बोलतां मी सहसा वृक्षावर चढून बसलों, याबद्दल माझी तुला शंका तर येत नाहींना ? तूं मोठा कृतज्ञ असून माझा कल्याणकर्ता आहेस. तूं मजवर विश्वास ठेवून मला जीवदान दिलेंस, तेव्हां माझ्याशीं मित्रभावानें मजा मारावीस, तें सोडून तूं आतां मजकडे येतहि नाहींस, हें कसें ? जो पूर्वी मित्र जोडून पुढें त्यांना सोडून देतो, त्या दुर्मतीला संकटकाळीं मोठ्या कष्टानेंहि मित्र मिळत नाहींत. हे मित्रा, तूं आपल्या सामर्थ्यानें माझा सत्कार करून मला मित्र करून घेतलेंस, त्याअर्थी माझाहि पाहुणचार घेणें तुला योग्य आहे. जे माझे मित्र, तसेच संबंधी आहेत, ते सर्व प्रियगुरूचा शिष्यवर्ग मान ठेवितात, त्याप्रमाणें सर्वदा तुझें पूजन करितील. मी तुझा सर्व आप्तेष्टांसह नित्य बहुमान करीन. कोणता कृतज्ञ पुरुष आपणाला जीवदान देणाऱ्याचा सत्कार करणार नाहीं ? माझ्या शरीररूप देव्हाऱ्यांत तूं देवासारखा रहा. माझ्या सर्व गोष्टींत तूंच माझा उपदेशक हो. हे प्राज्ञा, तूं माझा अमात्य हो आणि पित्याप्रमाणें मला आज्ञा कर ! आमच्यापासून तुला किमपि भिण्याचें कारण नाहीं, हें प्राणांची शपथ घेऊन मी सांगतों. तूं बुद्धीनें साक्षात् शुक्राचार्य असून आमच्या अंगीं बळ आहे. आपल्या मंत्रबलाच्या योगानें तूं आज मला जीवित दिलें आहेस. "

याप्रमाणें त्या मार्जाराचें शांत करून सोडणारें भाषण ऐकून त्या परमंत्रज्ञ मूषकानें मधुर शब्दांनीं आपल्या हिताचें भाषण केलें. तो म्हणाला, " हे लोमशा, तूं जें भाषण केलेंस, तें सर्व मीं ऐकिलें आहे. आतां मलाहि जें वाटतें, तें सांगतों, ऐक. मित्रांना आणि शत्रूंनाहि ओळखून असावें. ही गोष्ट ह्या लोकांत अत्यंत नाजूक आहे, असें विद्वानांचेंहि मत आहे. प्रसंगानुरूप मित्रहि शत्रु होतात व शत्रुहि मित्र होतात. कामक्रोधांच्या आधीन होऊन जाणाऱ्यांशीं जरी संधि केला, तरी तो फार दिवस टिकत नाहीं. जगांत कोणी मित्र नाहीं किंवा कोणी कोणाचा शत्रु नाहीं. रिपु अथवा मित्र हे सामर्थ्याच्या योगानें होत असतात. जो जीवंत राहिल्यानें आपल्या स्वार्थाला हानि न पोंचतां आपण सुखानें राहूं असें ज्याला वाटत असतें, तो दुसऱ्याचा मित्र होतो. ही मैत्री याच्या उलट स्थिति येईपर्यंतच असते. जगांत मैत्री किंवा शत्रुत्व हीं कोणाचीं कायमचीं नसतात. मित्र किंवा शत्रु हे स्वार्थपरत्वें होत असतात. कालपरत्वें मित्रांचे शत्रु होतात आणि शत्रु मित्र होतात. एकंदरींत स्वार्थ हाच बलवत्तर आहे. जो प्रसंग न ओळखतां मित्रांवर विश्वास ठेवितो,

शत्रूवर ठेवीत नाहीं आणि मोठ्या सुखांत राहतो, त्याचें चित्त चळलें असलें पाहिजे. अविश्वस्तावर विश्वास कधीं ठेऊं नये व विश्वस्तावर देखील अतिविश्वास ठेवूं नये. विश्वासापासून जें संकट उद्भवतें तें पाळें-मुळेंहि खणून टाकितें. पिता, माता, पुत्र, मामा, भाचा, संबंधी आणि बांधव हे सर्व संबंध स्वार्थामुळेंच जडत असतात. आपला प्रिय पुत्र पतित झाला असतां आईबापहि त्याचा त्याग करीत असतात व दुसरे लोक स्वार्थदृष्टीनेंच त्याचें रक्षण करितात. यावरून स्वार्थाची योग्यता केवढी आहे, तें पहा !

"हे प्राज्ञा, ज्यानें तुझी संकटापासून सोडवणूक केली, अशा आपल्या शत्रूवर प्रत्युपकार करून त्याचे उपकार फेडण्याची इच्छा करणें हें अगदीं योग्य आहे. याच ठिकाणीं तूं पूर्वीं वटवृक्षावरून खालीं उतरलास. तुझ्या चंचल स्वभावामुळें त्या वेळीं तेथें लावून ठेवलेलें जाळें तुझ्या लक्ष्यांत आलें नाहीं. चंचल मनुष्य स्वतःच्या कार्याविषयीं सावध नसतो, मग दुसऱ्याच्या कार्याविषयीं कितपत असणार ? चंचल चित्ताचा मनुष्य निःसंशय सर्व कार्यविघातक होतो. आतां तूं मला प्रिय आहेस, म्हणून जें तूं म्हणत आहेस, त्याचेंहि कारण सांगतों, ऐक. कोणी कोणाचा मित्र होतो, तो कारणामुळेंच होत असतो व द्वेष्यहि होण्यास कारणच लागत असतें. हा सर्व जीवलोक स्वार्थपर आहे. येथें कोणी कोणाचा प्रिय नाहीं. सख्या बंधूंचें किंवा पतिपत्नींचें परस्पर प्रेमहि स्वार्थामुळेंच घडत असतें. कोणी कोणावर निष्कारण प्रेम करितो, असें मला वाटत नाहीं. जरी बंधु किंवा भार्या कांहीं कारणानें परस्परांवर क्रुद्ध झालीं, तरी स्वभावानेंच तीं पुनः एकमेकांवर प्रेम करितात, इतर लोक करीत नाहींत. कोणी दान केल्यानें प्रिय होतो, कोणी गोड भाषणानें होतो; मंत्र, होम, जप इत्यादिकांनीं कोणी होतो. सारांश, कांहींना कांहीं कार्यामुळेंच मनुष्य प्रेम करीत असतो. आमचें दोघांचें प्रेम अशाच कांहीं कारणामुळें जडलें होतें. तें कारण नाहींसें होतांच आमचें प्रेमहि नाहींसें झालें. असें असूनहि तुला मी अजून प्रिय वाटत आहें, तेव्हां तूं मला खाऊन टाकावें, याशिवाय याचें दुसरें कारण मला दिसत नाहीं. याविषयीं मलाहि बरोबर ज्ञान आहे, हें समजून ठेव.

"काल मूळ हेतूला वेगळें स्वरूप देतो आणि स्वार्थहि त्याला अनुसरतो. स्वार्थाचें खरें ज्ञान शहाण्या मनुष्यालाच असतें आणि म्हणूनच सर्व लोक शहाण्याच्या मार्गानें जात असतात. विद्वान् आणि स्वार्थवेत्त्या मजपुढें तूं असलें

भाषण करूं नये. तूं मजपेक्षां बलवान् असल्यामुळें मजबरोबर तूं स्नेह करणें ही गोष्ट अकालीं आहे. संधि-विग्रह केव्हां करावयाचा, याचें ज्ञान मला बरोबर असल्याकारणानें स्वार्थापासून मी कधींहि ढळत नसतों. आकाशांतील मेघां-प्रमाणें संधि-विग्रहांचें स्वरूप बदलत असतें. आज तूं माझा शत्रु होतास, तो आजच माझा मित्र आणि पुनरपि आजच माझा शत्रु झाला आहेस हें युक्तीचें चपलपण कसें आहे तें पहा! जोंपर्यंत पूर्वीं कारण होतें, तोंपर्यंत आम्हां-मध्यें मैत्री होती, परंतु कालनिर्मित मैत्रीचें कारण नष्ट होतांच त्याबरोबर त्या मैत्रीचाहि नाश झाला. तूं जात्याच माझा शत्रु असून तुला संकटांतून बचावण्याचें सामर्थ्य माझ्या अंगीं असल्यामुळें माझा मित्र झाला होतास. तो प्रसंग नाहींसा झाल्याकारणानें पुनः आम्ही पूर्ववत् शत्रु झालों आहों. तेव्हां हीं सर्व शास्त्रतत्त्वें मला पूर्णपणें ठाऊक असल्यामुळें तूं टाकिलेल्या पाशांत मी कसा बरें सांपडेन, तें मला सांग. तुझ्या सामर्थ्यानें मी मुक्त झालों व माझ्या सामर्थ्यानें तुझी सुटका झाली आहे. अशा रीतीनें परस्परांचे उपकार एक-मेकांनीं फेडून टाकिले असतां फिरून समागमाची गोष्ट बोलूं नकोस. हे मित्रा, तूं कृतार्थ झाला आहेस, तसेंच माझेंहि कार्य झालें आहे. तेव्हां मला खाऊन टाकण्यापलीकडे दुसरें तुझें कांहीं कार्य असेल, असें वाटत नाहीं. मी तुझें अन्न असून तूं भोक्ता आहेस. मी दुर्बल असून तूं बलवान् आहेस. तेव्हां आम्ही एकमेकांपासून वेगळे आहों आणि आमच्या बलामध्येंहि बरोबरी नाहीं, अशा स्थितींत आमची मैत्री होणें शक्य नाहीं.

"आतां तुझी सुटका झाली असतां सुखानें भक्ष्य मिळावें, म्हणून तूं माझी स्तुति करीत आहेस, त्यावरून तुझा विचार मला कळलाच आहे. तूं पूर्वीं भक्ष्यासाठींच बद्ध झाला होतास, तो मुक्त झाल्यावरहि क्षुधेनें पीडित आहेस. म्हणून तूं मला शास्त्रज्ञानाच्या गोष्टी सांगून आज मला खाऊन टाकणार आहेस. तूं क्षुधित झाला आहेस, तें मला ठाऊक आहे आणि आतां तुझा भोजनकालहि प्राप्त झाला आहे, तेव्हां मला फसवून तूं आपलें भक्ष्य मिळवीत आहेस, असें मला वाटतें. मजशीं संधि करून तूं आपल्या स्त्री-पुत्रांसमवेत माझी सेवा करण्याची इच्छा करीत आहेस, हीहि गोष्ट योग्य दिसत नाहीं. तुझ्याबरोबर मला पाहून तुझी प्रिय स्त्री आणि पुत्र मोठ्या आनंदानें मला खाऊन टाकणार नाहींत कशावरून? तुझ्या मैत्रीचें कारण नाहींसें झालें असल्यामुळें मी तुझ्याशीं संगति करूं इच्छित नाहीं. जर माझ्या

उपकारांचें तुला स्मरण होत असेल, तर तूं स्वस्थपणें माझें कल्याण चिंतीत रहा. कोणता सुज्ञ मनुष्य अनार्य, क्लिष्ट, क्षुधित आणि भक्ष्यार्थ सर्वत्र हिंडणाऱ्या शत्रूच्या प्रदेशांत जाऊं इच्छील? तुझें कल्याण असो. मी आतां जातों. दुरून देखील तुझी भीति मला वाटते. विश्वासामुळें किंवा चुकीमुळें असलें, तरी अशा रीतीनेंच वागण्याचा माझा निश्चय झाला आहे. कारण बलिष्ठांचें सान्निध्य कधींहि प्रशस्त नाहीं. लोमशा, तुझ्याशीं माझी मैत्री होणें आतां शक्य नाहीं. तूं येथून निघून जा. माझ्या उपकारांचें जर तुला ज्ञान असेल, तर सख्याला अनुसरून वाग म्हणजे पुरे. बलाढ्य दुष्ट शत्रु जरी प्रशांत दिसत असला, तरी त्याला सदैव भ्यालेंच पाहिजे.

"हे लोमशा, तुला जर स्वार्थबुद्धि नसेल, तर मी तुझें कोणतें कार्य करूं तें सांग. मी तुला स्वतःच्या प्राणांखेरीज सर्व कांहीं देईन. संतति, राज्य, रत्नें आणि धन यांच्या त्यागानेंहि आत्म्याचें रक्षण करावें. प्रसंगीं सर्वहि अर्पण करून मनुष्यानें आपले प्राण रक्षण करून घ्यावे. ऐश्वर्य, धन आणि रत्नें हीं जेव्हां जेव्हां शत्रु येतो, तेव्हां तेव्हां नष्ट होतात, परंतु जीवित असल्यास त्यांची पुनः प्राप्ति होत असल्याचें आढळून येतें. धन-रत्नांप्रमाणें शरीर अर्पण करणें कधींहि इष्ट नाहीं! स्त्रिया किंवा द्रव्य यांचा त्याग करूनहि मनुष्यानें आपल्या प्राणांचें रक्षण करावें. योग्य प्रकारें विचार करणारे आणि आत्मरक्षणाविषयीं काळजी घेणारे जे लोक आहेत, त्यांवर स्वतःच्या दोषानें आपत्ति केव्हांहि कोसळत नसते. जे दुर्बल असून बलिष्ठ शत्रूला उत्तमप्रकारें ओळखत असतात, त्यांची बुद्धि शास्त्रार्थाला धरून निश्चित झाली असल्या-मुळें केव्हांहि चळत नसते." अशाप्रमाणें पलित मूषकानें निर्भर्त्सना केली असतां त्या मार्जारानें लज्जित होऊन उत्तर केलें.

मार्जार—तुझी शपथ घेऊन मी सत्य सांगतों कीं मित्रद्रोह हा अत्यंत निंद्य आहे. तूं माझें हित पाहणारा आहेस, ही गोष्ट मला मान्य आहे. नीति-तत्त्वानुरोधानें आम्हांमध्यें भिन्नता आहे, म्हणून तूं म्हटलेंस. परंतु हे साधो, तूं मजसंबंधानें भलताच ग्रह करणें, हें तुला शोभत नाहीं. तूं मला प्राणदान दिलें आहेस, त्यामुळें तुजवर माझें प्रेम जडलें आहे. मी धर्मज्ञ, गुणज्ञ आणि विशेषतः कृतज्ञ आहें. मी मित्रांच्या ठिकाणीं प्रेम करणारा असून विशेषतः तुझ्यावर माझी भक्ति आहे. म्हणून हे साधो, तूं माझ्याशीं पूर्वींप्रमाणेंच वागावें,

हें योग्य आहे. तूं जर माझी अशी निंदा करणार असशील, तर मी बांधवांसह प्राणत्याग करीन. माझ्यासारख्या ज्ञानसंपन्न प्राण्यावर विद्वानांनींहि विश्वास टाकिला आहे, म्हणून हे धर्मतत्त्वज्ञा, तूं मजविषयीं शंका घेणें तुला शोभत नाहीं.

याप्रमाणें त्या मार्जारानें स्तुति केली असतां तो दृढनिश्चयी मूषक पुनः त्याला म्हणाला, "तूं साधु आहेस. मी नीतितत्त्वज्ञ आहें. माझें तुजवर प्रेम आहे. तथापि तुझ्यावर मी विश्वास ठेवूं इच्छीत नाहीं. तूं माझी पुष्कळ स्तुति केल्यानें अथवा धनाच्या राशि अर्पण केल्यानेंहि मी तुला आतां वश होईन, हें समजूं नकोस. कारण हे मित्रा, सुज्ञ लोक शत्रूला निष्कारण कधींहि वश होत नसतात. ह्यासंबंधीं शुक्राचार्यांच्या दोन गाथा आहेत, त्या सांगतों, ऐक. आपण व आपला बलाढ्य शत्रु या दोघांवर एकच प्रसंग आला असतां त्या बलवान् शत्रूशीं संधि करावा, मोठ्या सावधगिरीनें त्याच्याशीं वागावें आणि आपला कार्यभाग होतांच त्यावर विश्वासून राहूं नये. जो विश्वासास पात्र नाहीं, त्याजवर विश्वास टाकूं नये व विश्वासाला योग्य असला तथापि त्यावर अति-विश्वास ठेवूं नये. नेहमीं दुसऱ्याचा विश्वास आपणावर बसेल, असें वागावें, परंतु आपण दुसऱ्यावर विश्वास ठेवूं नये. सर्व अवस्थांमध्यें आपल्या जीविताचें प्रथमतः रक्षण केलें पाहिजे. जीवंत असल्यास द्रव्य, संतति ह्या सर्वांची प्राप्ति होईल. कोणावरहि विश्वास न ठेवणें हें नीतिशास्त्राचें संक्षिप्त स्वरूप आहे. मनुष्यांवर विश्वास न ठेवणें, यांत आपलें बरेंचसें हित आहे. विश्वास न ठेवून राहिल्यानें दुर्बल लोकहि शत्रूकडून वध पावत नाहींत. उलट विश्वास ठेविल्यानें बलवान् लोक सुद्धां दुर्बलांच्या हातून वध पावतात. हे मार्जारा, तुझ्यासार-ख्यांच्या हातून मला माझे प्राण रक्षण केले पाहिजेत. तूंहि स्वभावतःच दुष्ट अशा त्या चांडाळापासून आपलें रक्षण कर."

याप्रमाणें त्या मूषकाचें भाषण ऐकतांच आणि त्यांत त्या चांडालाचें नांव निघतांच तो मार्जार भयग्रस्त होऊन ती वृक्षांची फांदी सोडून तत्काळ तेथून निघून गेला. इकडे तो शास्त्रार्थतत्त्वज्ञ पलित मूषक आपलें बुद्धिसामर्थ्य त्या मार्जाराला दाखवून दुसऱ्या बिळांत तत्काल राहण्यास गेला. अशा रीतीनें त्या दुर्बल परंतु सुज्ञ मूषकानें आपल्या बुद्धिबलानें अनेक बळवंत शत्रूंना दाद दिली नाहीं. म्हणून शहाण्या मनुष्यानें आपल्या प्रबळ शत्रूंशीं सर्वदा संधि करूनच

वागावें. परस्परांशीं संधि केल्यामुळेंच ते मार्जार आणि मूषक संकटमुक्त झाले. त्याप्रमाणें मीं तुला सर्व क्षत्रियधर्म विस्तारपूर्वक सांगितला आहे. त्याचें आतां संक्षिप्त रूपानें कथन करितों तेंहि ऐक.

जेव्हां परस्परांचें पूर्ववैर असलेले दोघे पुरुष कांहीं कारणामुळें उत्तम प्रकारचें सख्य करून वागतात, तेव्हां त्यांचें कार्य झालें असतां एकमेकांना फसविण्याचा विचार त्यांच्या मनांत येऊन शहाणा मनुष्य आपल्या बुद्धिबलाच्या जोरावर दुसऱ्याला फसवितो. एखाद्या वेळीं शहाणा मनुष्य सुद्धां आपल्या दुर्लक्ष्यामुळें दुसऱ्या शहाण्याकडून फसविला जातो. म्हणून भिऊन न भ्याल्यासारखें वागावें व विश्वास दाखवून कोणावरहि विश्वास ठेवूं नये. सावध मनुष्याच्या हातून कधींहि प्रमाद होत नाहीं आणि कदाचित् झाल्यास त्याचा घात होत नाहीं. हे नराधिपा, कालानुसार शत्रूशीं संधि करावा व प्रसंगीं मित्राशींहि युद्ध करावें, असें संधिशास्त्रज्ञ लोकाचें म्हणणें आहे. हें जाणून आणि शास्त्रार्थ लक्ष्यांत आणून सावध व प्रसन्न रहावें आणि संकट येण्यापूर्वी भ्याल्यासारखें रहावें व एकमेकांशीं संधि करावा. भयप्रद प्रसंगींहि सावधपणें वागल्यानें बुद्धि सुचते. संकट येण्यापूर्वी जो भीति बाळगून वागत असतो, त्यावर संकट ओढवत नाहीं. परंतु जो विश्वास ठेवून निर्धास्तपणें वागतो, त्यावर मोठें संकट कोसळतें. जो निर्भयतेनें वागत असतो, त्यालाच मसलत द्यावी. शहाण्या मनुष्यानें जी गोष्ट आपणाला समजत नसेल, ती दुसऱ्या सुज्ञ मनुष्याकडून घ्यावी. म्हणून भीति बाळगून आपण निर्भय असल्यासारखें दाखवावें व विश्वास दाखवून कोणावरहि विश्वास टाकूं नये. कार्याचें महत्त्व लक्ष्यांत आणून असत्य वर्तन कधीं करूं नकोस.

हे युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणें मीं सांगितलेला इतिहास ऐकून व त्यापासून उत्तम ज्ञान मिळवून शत्रु कोण, मित्र कोण, संधि करण्याचा उत्तम काल कोणता, विग्रह केव्हां करावा, सुटकेचा उपाय काय, ह्यांचा विचार करावा. एकच कार्य दोघांनाहि करावयाचें असल्यास बलवान् शत्रूशीं संधि करावा, त्याच्याशीं युक्तीनें वागावें आणि आपला कार्यभाग तडीस गेल्यावर त्यावर विश्वासून राहूं नये. हे महीपाला, धर्म, अर्थ आणि काम ह्या त्रिवर्गाला धरूनच ही नीति सांगितली आहे. हे पांडवा, हिचा आश्रय करून तूं प्रजांचें पुनः पालन कर आणि अभ्युदयानें वाग. तुझ्याबरोबर ब्राह्मणांचाहि चरितार्थ चालेल. हे

भारता, ब्राह्मण हे इहलोक व परलोक अशा दोन्ही ठिकाणच्या श्रेयाला कारण होणारे असतात. हे प्रभो, ब्राह्मण हे धर्मवेत्ते असून सर्वदा कृतज्ञ असतात. त्यांचा मान ठेविल्यास ते कल्याणकर्ते होतात. म्हणून हे नराधिपा, तूं त्यांचा सत्कार कर. असें केल्यानें तुला राज्य, कल्याण, यश आणि कीर्ति यांची प्राप्ति होईल; तसेंच तुझ्या कुलामध्यें यथान्याय व यथाक्रम संतति होईल. हे राजन्, अशाप्रकारें संधिनिग्रहानें उत्तम ज्ञान करून देणारें मूषक-मार्जारांचें भाषण मीं वर्णन करून सांगितलें आहे, तें लक्ष्यांत ठेवून राजानें शत्रुमंडळाच्या तद्नुसार सर्वदा वागावें. १२. २. १३८.

अध्याय १३९ वा.

[१ कोणावरहि विश्वास न ठेवितां राजानें कसें वागावें, असा युधिष्ठिरप्रश्न. २ त्यावर पूजनी-ब्रह्मदत्तसंवादाचें युधिष्ठिराला भीष्माकडून कथन.]

(१) **युधिष्ठिर**–हे महाबाहो, शत्रूंवर विश्वास कधींहि ठेवूं नये, परंतु कोणावरहि विश्वास न ठेविल्यास राजानें वागावें तरी कसें ? हे राजा, विश्वासामुळें राजांना मोठें भय उत्पन्न होतें, असें तूं म्हणतोस, परंतु कोणावरहि राजानें विश्वास न ठेविल्यास त्याला शत्रूंना कसें जिंकितां येईल ? हा माझा संशय तूं दूर करून टाक. माझी बुद्धि मोहग्रस्त झाली आहे.

(२) **भीष्म**–हे राजा, ह्यासंबंधी ब्रह्मदत्त राजाच्या मंदिरांत झालेला त्याचा आणि पूजनीनामक पक्षिणीचा संवाद मी सांगतों तो तूं ऐक. कांपिल्यनगरीमध्यें ब्रह्मदत्त राजाच्या अंतःपुरामध्यें राहणारी पूजनी नांवाची एक पक्षीण होती. ती दीर्घकालपर्यंत त्याच्या सहवासांत होती. चकोर पक्ष्याप्रमाणें सर्व प्राण्यांची भाषा तिला समजत होती. नीच योनींत जरी ती जन्मास आली होती, तरी ती सर्वज्ञ अर्थात् प्रत्येक गोष्टींतील तत्त्व समजणारी होती. तेथें तिला एक सुंदर तेजस्वी पुत्र झाला व त्याच वेळीं राजाच्या राणीलाहि पुत्र झाला. त्या दोन्ही पुत्रांच्या पुष्टीकरितां ती कृतज्ञ पूजनी सर्वदा समुद्रतीरावर जाऊन दोन फळें घेऊन येत असे. त्यांपैकीं एक फळ आपल्या पुत्राला देऊन दुसरें ती राजपुत्राला देत असे. त्या प्रत्येक फळाची गोडी अमृतासारखी असून तें बल आणि तेज वाढविणारें होतें. अशा रीतीनें ती फळें आणून तीं त्यांना

वरेचवर देत असे. त्या फलभक्षणानें राजपुत्राचे शरीराची वाढ चांगलीच झाली. पुढें कोणी एके वेळीं दाईच्या कडेवरून तो राजपुत्र फिरत असतां त्यानें त्या पक्ष्याच्या पोराला पाहिलें आणि बालस्वभावामुळें तो त्याच्याकडे जाऊन त्याशीं खेळूं लागला. हे राजेंद्रा, पुढें आपल्या बरोबरच जन्मास आलेल्या त्या पक्ष्याचा एकांतांत वध करून तो राजपुत्र पुनः आपल्या दाईच्या कडेवर जाऊन बसला.

हे राजा, नंतर ती पूजनी फळें घेऊन आली, तेव्हां राजपुत्रानें आपल्या पुत्राला मारून जमिनीवर टाकिलें आहे असें तिनें पाहिलें. तेव्हां तिचे डोळे पाण्यानें भरून आले. ती अगदीं दीन होऊन गेली आणि पुत्रशोक करूं लागली. मग दुःखसंतप्त होऊन रडत रडत ती पूजनी म्हणाली, "क्षत्रियाबरोबर संगति, प्रीति किंवा मैत्रीहि करणें योग्य नाहीं. स्वकार्यासाठीं हे सामोपचाराच्या गोष्टी करितात, परंतु कृतार्थ झाले असतां तत्काळ त्याग करितात. अपकार करणाऱ्या क्षत्रियावर कोणींहि विश्वास ठेवूं नये. अपकार करूनहि हे निरर्थक गोड भाषणानें सांत्वन करीत असतात. या कृतघ्न, दुष्ट आणि अत्यंत विश्वासघातकी अशा राजपुत्राचा मी चांगलाच सूड घेतें. आपल्या बरोबरच उत्पन्न होऊन वाढलेला, बरोबरच भोजन करणारा आणि शरणागत आलेला ह्यांचा वध करणें हे पातकाचे तीन प्रकार आहेत आणि हें त्रिविध पातक ह्या राजपुत्राच्या हातून घडलें आहे." असें म्हणून तिनें आपल्या पायांनीं त्या राजपुत्राचे डोळे फोडले आणि आकाशांत जाऊन ती बोलली कीं, 'ह्या लोकीं जो बुद्धिपूर्वक पाप करीत असतो, त्याला त्याचें फळ तत्काळ मिळतें. एकाद्यानें एकादें कृत्य केलें आणि त्याची फेड म्हणून दुसऱ्यानें तसेंच कृत्य केलें, तरी कर्त्याला त्याचें शुभाशुभ फल भोगावें लागतें. पापकर्म करून त्याचें फल जर कर्त्याला मिळालें नाहीं, तर तें त्याचे पुत्र, नातू अथवा पणतू यांना भोगावें लागतें.'

आपल्या पुत्राचे डोळे पूजनीनें फोडल्याचें ब्रह्मदत्तानें पाहून आणि पुत्राच्या अपराधाचें हें प्रायश्चित्तच होय, असें जाणून तो पूजनीला बोलला—

ब्रह्मदत्त—हे पूजनि, आमच्या हातून अन्याय झाला आहे आणि तूंहि त्याचें प्रायश्चित्त आम्हांला दिलें आहेस. तेव्हां दोघांचीहि बरोबरी झाली आहे. आतां तूं आमच्या येथें रहा, जाऊं नकोस.

पूजनी—एकदां ज्याचे हातून अपराध घडला आहे, त्याचे येथें पुनः लोंबत राहणें, ही गोष्ट शहाण्यांना प्रशस्त वाटत नाहीं. तेथून निघून जाणें हेंच श्रेयस्कर होय. ज्याच्याशीं आपलें वैर एकदां जडलें आहे तो कितीहि सामोपचारानें वागला तरी त्याच्यावर कधीं विश्वासून राहूं नये. तो मूर्ख त्वरित बद्ध होतो; कारण वैराचें कधींहि शमन होत नाहीं. ज्या पुरुषांमध्यें वैर उत्पन्न झालें आहे, त्यांचे पुत्र-पौत्रांचा मृत्यु नाश करितो; इतकेंच नव्हे, तर त्यांना परलोकालाहि मुकावें लागतें. ज्यांमध्यें वैर उत्पन्न झालें आहे, त्यांनीं परस्परांवर अविश्वासानें राहणें, हेंच त्यांना सुखावह होय. विश्वासघातक्यावर तर पूर्ण विश्वास कधींहि ठेवूं नये. ज्याचा आपल्यावर विश्वास नाहीं, त्यावर आपण विश्वास ठेवूं नये आणि विश्वास ठेवल्यावर देखील अतिविश्वास ठेवूं नये. कारण विश्वास ठेविल्यानें जें भय उत्पन्न होतें तें त्या विश्वास ठेवणाऱ्याचा उच्छेद करितें. आईबाप हे बांधवांत श्रेष्ठ प्रतीचे होत. भार्या म्हणजे वृद्धावस्थेला कारण होय, पुत्र हा केवळ बीजमात्र होय, बंधु हा शत्रु होय आणि मित्र हात भिजेपर्यंत होय. सुख-दुःख हें आपलें आपणालाच भोगणें प्राप्त आहे. एकदां वैर उत्पन्न झालें असतां मग त्यामध्यें संधि होणें कधींहि शक्य नाहीं. आणि ज्याकरितां मी येथें राहिलें होतें तें कारणहि सरलें आहे. ज्यानें पूर्वी आपला अपकार केला आहे, त्याचा सत्कार आणि मान पुष्कळ केला तरी त्याचा तेथें विश्वास बसत नाहीं आणि दुर्बलांना त्यापासून फार त्रास होतो. पूर्वीं जेथें मान मिळत होता आणि मागाहून अवमान होऊं लागला तर त्या ठिकाणाचा सत्त्ववान् पुरुषानें त्याग करावा. तुझ्या येथें मीं दीर्घकाल वास्तव्य केलें व तूं माझा मानहि उत्तम प्रकारें राखलास. परंतु आतां हें वैर उत्पन्न झालें. म्हणून मी येथून शीघ्र जातें.

ब्रह्मदत्त—जो कोणी दुसऱ्यानें अपराध केल्यास त्याचा सूड घेतो, त्याला दोष लागत नाहीं. म्हणून हे पूजनि, तूं माझ्या येथें रहा, जाऊं नकोस.

पूजनी—अपराध करणारा व त्याला प्रायश्चित्त देणारा यांमध्यें पुनः सख्य कधींहि घडत नसतें. कारण, त्या दोघांचे मनाला परस्परांचा संबंध ठाऊक असतो.

ब्रह्मदत्त—अपराध करणारा व त्याचा सूड घेणारा यांमध्यें पुनः सख्य होण्याला कांहीं अडचण नाहीं. कारण येथें वैराचा उपशम झाल्याचें स्पष्ट दिसत आहे. वैराचा सूड घेणाऱ्याला यांत कांहींच पाप लागत नसतें.

पूजनी—वैराचें शमन कधींहि होत नसतें आणि शत्रूनें कितीहि समाधानाच्या गोष्टी सांगून सांत्वन केलें, तरी त्यावर विश्वासूं नये. कारण, विश्वासामुळेंच मनुष्य बद्ध होतो. म्हणून शत्रूला दर्शन न देणें हेंच श्रेयस्कर होय. बलानें अथवा उत्तम प्रकारच्या तीक्ष्ण शस्त्रांनींहि ज्यांना बद्ध करितां येणें शक्य नाहीं, ते लोक हत्तिणींकडून गज जसे बद्ध केले जातात, त्याप्रमाणें गोड गोड सांत्वनपर शब्दांनीं धरिले जातात.

ब्रह्मदत्त—जीविताचा नाश करणाऱ्यांच्या ठिकाणीं देखील सहवासाच्या योगानें स्नेह उत्पन्न होतो. ह्याचें उत्तम उदाहरण म्हणजे श्वान आणि श्वानमांसाहारी चांडाळ यांच्यामधील स्नेह हें होय. परस्परांमधील वैर एकमेकांच्या सहवासानें मृदु पडतें आणि कमलपत्रावरील उदकाप्रमाणें फार वेळ राहत नाहीं.

पूजनी—पंडितांच्या मतानें वैराची उत्पत्ति पांच प्रकारें होत असते. ते पांच प्रकार म्हणजे स्त्रीमुळें, जमिनीमुळें, वाणीमुळें, जातींतील शत्रुत्वामुळें आणि कांहीं अपराधामुळें उत्पन्न होणारें वैर, हे होत. विशेषेंकरून दात्याचा वध क्षत्रियानें उघड किंवा चोरून कधीं करूं नये. त्याच्या अपराधाचें बलाबल मात्र नीट ध्यानांत आणावें. एकदां वैर उत्पन्न झालें असतां आपल्या मित्रावर देखील विश्वास ठेवणें योग्य नाहीं. लांकडामध्यें अग्नि जसा लपून असतो, त्याप्रमाणें प्राणिशरीरांत वैर गुप्तपणें असतें. हे राजा, वित्तानें, कठोरपणानें, सामोपचारानें किंवा दुसऱ्या कोणत्याहि उपायाच्या आश्रयानें समुद्रांतील वडवाग्नीप्रमाणें मनुष्याचा कोपाग्नि कधींहि शांत होत नसतो. हे राजा, वैराग्नि एकदां उत्पन्न झाला म्हणजे तो दग्ध केल्याशिवाय राहत नाहीं आणि अपराधापासून उत्पन्न झालेलें पातकहि दोहोंपैकीं एकाद्याचा क्षय झाल्याशिवाय नष्ट होत नाहीं. आजपर्यंत मीं तुझा कांहीं अपराध केला नाहीं व तूंहि माझा केला नाहींस, म्हणूनच मी तुझ्या येथें राहत होतें. आतां तुझ्यावर माझा विश्वास नाहीं.

ब्रह्मदत्त—सर्व कांहीं काल करीत असतो. सर्व प्रकारच्या क्रिया कालाच्याच योगानें घडून येत असतात. मग ह्या जगांत कोण कोणाचा अपराध करितो? जन्म आणि मरण यांनाहि प्रवृत्त करणारा कालच होय. काल येतो, तेव्हांच मनुष्य जन्माला येतो आणि काल आला म्हणजेच तो मृत्युहि

पावतो. एखादा एकटाच कित्येकांना बद्ध करूं शकतो, त्याला दुसऱ्यांना बद्ध करितां येत नाहीं, हा सर्व कालाचाच प्रभाव होय. इंधनाची प्राप्ति होतांच जसा अग्नि त्याला जाळून खाक करितो, त्याप्रमाणें काल हा सर्व प्राण्यांना दग्ध करून टाकीत असतो. माझ्या दुःखाला तूं किंवा तुझ्या दुःखाला मी कारण नसून मनुष्यांचीं सुख-दुःखें कालाच्याच योगानें येत असतात. म्हणून तूं येथें स्नेहपूर्वक तुझ्या इच्छेला येईल त्या रीतीनें रहा. तुला कोणापासूनहि त्रास होणार नाहीं. तुझ्या हातून कांहीं अन्याय झाला असल्यास मीं त्याची क्षमा केली आहे आणि हे पूजनि, माझ्या अपराधाची तूंहि तशीच क्षमा कर.

पूजनी—जर तुला काल हाच प्रमाण वाटत आहे, तर कोणाशींच कोणाचें वैर होणार नाहीं. मग आपल्या बांधवांचा वध झाल्याबद्दल लोकांनीं सूड कां घ्यावा? जर सुख-दुःख, जन्म-मरण, हीं कालाच्याच योगानें घडून येणारीं असतील, मग पूर्वी देवासुरांनीं एकमेकांचा वध करण्याचें तरी कारण काय? मग वैद्यांनीं तरी रोग्यांकरितां औषध करण्याची कां इच्छा करावी? जर कालानेंच सर्व शिजत आहे, मग औषधांची तरी जरूरी काय? शोकानें मूर्च्छित होऊन लोक तरी इतका आकांत कशाकरितां करितात? जर तुला काल हाच कर्ता वाटत आहे, तर मग कोणतेंहि कृत्य करणाऱ्यास पाप-पुण्यफल तरी कां मिळावें? हे नराधिपा, तुझ्या पुत्रानें माझ्या पुत्राचा वध केला, त्याला मीं शिक्षा दिली. आतां मला तूं मारावेंस हें अगदीं योग्य आहे. मी पुत्रशोकानें तुझ्या पुत्रासंबंधीं पाप आचरिलें, याबद्दल तूंहि माझा वध कां करावा, याचें तत्त्व सांगतें, ऐक. मनुष्य पक्ष्यांची खाण्याकरितां किंवा क्रीडेकरितां म्हणून इच्छा करीत असतात. त्यांना मारणें किंवा त्यांचा वध करणें ह्यावांचून तिसरा कोणताच हेतु मनुष्यांच्या मनांत असणें शक्य नाहीं. ह्या दोन भीतींमुळेंच ते पक्षी सुटकेची इच्छा करीत असतात. वेदवेत्ते लोक जन्ममरणापासून उत्पन्न झालेलें दुःख फार मोठें असतें, असें म्हणतात.

प्राण आणि पुत्र हे सर्वांना प्रिय असतात. दुःख हें सर्वांना नकोसें वाटतें आणि सुख हें सर्वांना इष्ट असतें. हे ब्रह्मदत्ता, म्हातारपण, द्रव्यनाश, अनिष्टाशीं सहवास, इष्टाचा वियोग ह्या सर्व गोष्टी दुःखाला कारण आहेत. तसेंच वध, बंधन, स्त्री, कांहीं स्वाभाविक गोष्टी आणि नष्ट किंवा दुष्ट पुत्र यां-

योगानेंहि दुःख होतें. कित्येक मूर्ख लोक दुसऱ्याला होणारें दुःख हें दुःख नव्हे, असें म्हणतात. ज्याला दुःखानुभव मुळींच नाहीं, असा मनुष्य लोकसमुदायापुढें अशी बडबड करीत असतो. ज्याला दुःखाकुल होऊन शोक करण्याचा प्रसंग आला आहे, तो असें कसें म्हणेल? ज्याला सर्व प्रकारच्या दुःखांचा अनुभव आहे, तो आपल्याप्रमाणेंच दुसऱ्याचें दुःख समजतो. हे राजा, मीं जें तुझें केलें आहे व तूं जें माझें केलें आहेस, तें शंभर वर्षांनीं सुद्धां नष्ट केलें जाणार नाहीं. आमची कृतिच अशी आहे कीं यापुढें आमचें सख्य होऊं नये. मुलाची जेव्हां जेव्हां तुला आठवण होईल, तेव्हां तेव्हां तुझ्या मनांतील मजविषयींचें वैर अगदीं ताजें होईल. वैर जवळ बाळगून जो पुनः प्रीति करण्याची इच्छा धरितो, त्याचा संधि फुटक्या मातीच्या भांड्याप्रमाणें कधींहि होत नसतो. विश्वासामुळेंच दुःखोत्पत्ति होत असते, असें नीतिशास्त्राचें म्हणणें आहे. यासंबंधीं शुक्राचार्यांनें प्रल्हादाला पूर्वी दोन गाथा सांगितल्या आहेत. त्यांत जे कोणी शत्रूच्या खऱ्या अथवा खोट्या बोलण्यावर विश्वास ठेवितात, त्यांची स्थिति मधावर दृष्टि ठेवून चाललेल्या मनुष्याला ज्याप्रमाणें शुष्कतृणाच्छादित कड्यावरून पडून मरण येतें, तद्वत् होते, असें सांगितलें आहे. दुःखामुळें उत्पन्न झालेल्या वैराची शांति कुलाचा नाश झाल्यानेंहि होत नसते. कारण कुलांत एखादा पुरुष जरी जीवंत असला, तरी त्याला मागील वैराचा संबंध सांगणारे लोक अनेक भेटतात. हे नराधिपा, वैराला मनांत ठेवून राजे लोक गोड भाषण करितात आणि नंतर दगडावर आपटलेल्या पूर्ण घटाप्रमाणें त्याचा चुराडा करून टाकितात. राजानें कोणाचा अन्याय केला असतां त्याच्यावर कधीं विश्वास टाकूं नये. असा विश्वास ठेवल्यावर त्याला पुढें दुःख भोगावें लागतें.

ब्रह्मदत्त—विश्वास कोणावर न ठेवल्यानें अर्थसिद्धि होत नाहीं आणि कोणती इच्छाहि करितां येत नाहीं. सर्वदा भयभीत होऊन ते मेल्यासारखे असतात.

पूजनी—पायाला इजा झाली असतां जो आपल्या पायांनींच सर्वत्र फिरतो, त्यानें चालतांना कितीहि काळजी घेतली, तरी त्याच्या पायाला इजा झाल्याशिवाय राहत नाहीं. नेत्र रुग्ण झाले असतां जो वाऱ्यासमोर दृष्टि ठेवून राहतो, त्याचे डोळ्याला वायुरोग होतोच. आपली शक्ति मनांत न आणतां जो चुकीच्याच मार्गानें जातो, त्याचे आयुष्याचा नाश झाला म्हणून समजावें. जो शेतकरी पावसाचा विचार न करितां शेत नांगरितो, त्याचा प्रयत्न व्यर्थ

जाऊन त्याच्या हातीं धान्य कांहींच पडत नाहीं. जो नेहमीं हितकारक अन्न— मग तें तिखट असो, कडू असो अथवा मधुर किंवा गोड असो—खातो, तें त्याला अमृतासमान होतें. परंतु पथ्यकारक अन्नाचा त्याग करून मोहानें अपथ्याचें अन्न जो खातो, त्याचा त्यांतच अंत झाल्याशिवाय राहत नाहीं. दैव आणि उद्योग हीं परस्परांच्या आश्रयानें राहत असतात. थोर लोक उद्योगाला महत्व देतात आणि दुर्बल दैवावर विश्वास ठेवून राहतात. आपणाला हितकारक असें जें कर्म तें करीत रहावें, मग तें अत्यंत अवघड असो अथवा सोपें असो. कांहींहि उद्योग न करणारा मनुष्य सर्वदा दरिद्री व संकटांनीं ग्रस्त असतो. म्हणून मनुष्यानें सर्व गोष्टी बाजूला सारून पराक्रम दाखवीत रहावें. सर्वस्वाचाहि त्याग करावा, परंतु मनुष्यानें आत्महित केल्याशिवाय राहूं नये.

विद्या, शौर्य, दक्षता, बल आणि धैर्य हे पांच आपले स्वाभाविक मित्र असून त्यांच्या तंत्रानेंच शहाणे लोक वागत असतात. घर, जवाहीर, भूमि, भार्या आणि आप्तलोक हीं उपसाधनें असून त्यांची प्राप्ति वाटेल तेथें होते. शहाणा मनुष्य वाटेल तेथें रमतो आणि सर्वत्र शोभतो. तो कोणाला भिववीत नाहीं व दुसऱ्यांनीं भिवविलें असतां भीत नाहीं. बुद्धिमान् मनुष्याजवळ जरी पैसा थोडा असला, तरी तो सर्वदा वाढत जातो. जो दक्षपणानें आपलें काम करितो व आत्मनिग्रहानें वागतो त्याची कीर्ति होते. जे अल्पबुद्धि लोक घरावर प्रेम ठेवून घरालाच चिकटून राहतात, त्यांचें मांस त्यांच्या कजाग स्त्रिया, खेंकडीला तिच्या पोरांप्रमाणें, नित्य भक्षण करितात. दुसरे कित्येक बुद्धिभ्रंश होऊन गृह, शेतें, मित्र आणि स्वदेश यांवरील प्रेमानें त्यांचा त्याग न करितां दीन दशा भोगीत असतात. व्याधि आणि दुर्भिक्ष यांनीं पीडित अशा आपल्या देशाला टाकून दुसऱ्या देशाला जावें किंवा स्वदेशांत राहून जर आपला बहुमान होत असेल, तर रहावें. म्हणून मी आतां दुसरीकडे रहायाला जातें. येथें राहण्यांत मला उत्साह वाटत नाहीं. हे राजा, तुझ्या पुत्राचा मीं महान् अपराध केला आहे. वाईट स्त्री, वाईट पुत्र, वाईट राजा, वाईट सख्य, वाईट संबंध, वाईट देश हीं सोडून मनुष्यानें तत्काल दूर जावें. वाईट पुत्रावर विश्वास बसत नाहीं. वाईट स्त्रीवर प्रेम कुठून जडणार? वाईट राज्यांत सुख होत नाहीं आणि वाईट देशांत उपजीविका चालत नाहीं. ज्याची प्रीति सर्वदा अस्थिर आहे, अशा वाईट मित्राशीं संगति टिकत नाहीं. वाईट संबंध जडला असतां संकटकाळ येतांच अपमान होतो.

जी सर्वदा गोड भाषण करिते तीच स्त्री होय. ज्याच्यापासून सुखप्राप्ति होते, तोच पुत्र होय. ज्याच्यावर आपण विश्वास टाकितों, तोच मित्र होय. जेथें उत्तम प्रकारें चरितार्थ चालतो, तोच देश होय. ज्याचें शासन कडक असून प्रजेवर कोणत्याच प्रकारें बलात्कार होत नाहीं व भीतीचें कारण नसतें, तोच राजा होय आणि जेथें दरिद्री लोकांचेंहि पालन होतें तोच संबंध होय. राजा गुणवान् आणि धर्मदृष्टि असला म्हणजे भार्या, देश, मित्र, पुत्र, संबंधी आणि बांधव हे सुखांत असतात. अधर्मज्ञ राजाच्या निग्रहामुळें प्रजांचा नाश होतो. राजा हा धर्म, अर्थ आणि काम ह्या त्रिवर्गाचें मूळ आहे. त्यानें मोठ्या दक्षतेनें प्रजेचें पालन करावें. त्यानें उत्पन्नाचा सहावा भाग कर म्हणून घेऊन त्यावर आपला चरितार्थ चालवावा. जो प्रजेचें योग्य रीतीनें पालन करीत नाहीं, तो राजा चोर होय. जो राजा प्रजेला अभय देऊन धनलोभानें आपलें वचन पाळीत नाहीं, तो सर्व लोकांचें पातक घेऊन नरकाला जातो. जो राजा प्रजेला अभय देऊन वचनाप्रमाणें वागतो, आणि धर्मानें प्रजापालन करितो, तो सर्व प्रजेला सुख देणारा होय, असें समजावें. माता, पिता, गुरु, पालक, अग्नि, कुबेर आणि यम ह्या सातांचे गुण राजामध्यें असावेत असें मनु म्हणतो. जो प्रजेवर दया करून वागतो, तो राजा राष्ट्राचा पिताच होय. अशा राजाशीं खोटेपणानें वागणारास तिर्यग्योनीची प्राप्ति होते. राजा हा मातेप्रमाणें सर्वांचें कल्याण करून दीनाची काळजी घेतो. अग्नीप्रमाणें तो शत्रूंना दग्ध करून टाकितो. तो यमाप्रमाणें दुष्टांचें नियमन करितो. कुबेराप्रमाणें तो आपल्या प्रिय लोकांस द्रव्य देतो, प्रजेला धर्मोपदेश करून त्यांचा गुरु होतो आणि त्यांचें परिपालन करून पालक होतो.

जो राजा आपल्या गुणांनीं राष्ट्रांतील लोकांचें रंजन करितो, त्याचें राज्य त्याच्या धर्मरक्षणामुळें कधींहि डळमळत नाहीं. ज्याला प्रजेचा मान कसा ठेवावा, याचें उत्तम ज्ञान असतें, त्याला इहपर सुख मिळतें. ज्याची प्रजा कर-भारानें पीडित होऊन अनर्थांत पडली असतां सर्वदा उद्विग्न असते, त्याचा सर्वत्र मोड होतो. सरोवरांतील कमलांप्रमाणें ज्याच्या प्रजेची वाढ होत असते, त्या राजाला सर्व सुख प्राप्त होऊन स्वर्गलोकींहि मान मिळतो. हे राजा, बलवं-ताशीं विग्रह करणें केव्हांहि योग्य नाहीं. जो बलवंताशीं विग्रह करितो, त्याला राज्य तरी कोठून व सुख तरी कोठून मिळणार ?

भीष्म—ती पक्षीण ब्रह्मदत्त राजाला असें बोलून व त्याची अनुज्ञा घेऊन

इष्ट दिशेला निघून गेली. ह्याप्रमाणें ब्रह्मदत्त राजा व पूजनी यांचा संवाद मीं तुला सांगितला. आतां आणखी काय ऐकण्याची तुझी इच्छा आहे? १२. २. १३९.

अध्याय १४० वा.

[१ युगक्षयाचे वेळीं धर्मलोप होऊन सर्वत्र दस्यूंची पीडा होत असतां राजानें कसें वागावें, म्हणून युधिष्ठिराचा प्रश्न. २ भीष्माकडून भारद्वाज-शत्रुंजयसंवादरूपानें आपद्धर्मकथन.]

(१) **युधिष्ठिर**—हे भारता, युगक्षय होऊन लोकांमध्यें धर्म क्षीण झाला असतां व दस्यूंकडून प्रजेला पीडा होत असतां राजानें कसें वागावें?

(२) **भीष्म**—युधिष्ठिरा, प्रसंगविशेषीं राजानें दयेचाहि त्याग करून वागलें पाहिजे, ही आपत्कालची नीति आहे. ती मी तुला सांगतों. ह्यासंबंधीं शत्रुंजय राजा आणि भारद्वाज ऋषि यांचा पुरातन संवाद इतिहासरूपानें सांगत असतात. तो असा आहेः—

पूर्वी सौवीर देशामध्यें शत्रुंजय नांवाचा एक महारथी राजा होऊन गेला. भारद्वाज मुनीकडे जाऊन त्यानें कांहीं शंका विचारून त्यांचा अर्थ त्याला विचारला. त्या शंका ह्या होत्या. अलब्ध मिळविण्याची इच्छा कोणत्या प्रकारें करावी? प्राप्त झालेल्याची वृद्धि कशी करावी? वृद्धि केल्यानंतर त्याचें पालन कसें करावें? आणि पालनानंतर त्याचा उपयोग कसा करावा?

असें त्या राजानें विचारलें असतां तो मुनि त्याला म्हणाला, ‘ राजानें नेहमीं दंड उभारून आपला पराक्रम दाखवावा. आपल्यामध्यें कांहीं छिद्रें ठेवूं नये आणि शत्रूमधील छिद्रें पाहात रहावें आणि तीं दृष्टीस पडल्यावर त्याजवर चालून जावें. जो सर्वदा दंड करण्यांविषयीं तयार असतो, त्याला लोक भिऊन वागतात. म्हणून सर्व प्राण्यांना दंडाच्याच योगानें ताब्यांत ठेवावें. अशा रीतीनें तत्त्वदर्शी लोक दंडाची प्रशंसा करीत असतात आणि म्हणूनच सामादिक चार उपायांमध्यें दंडाचीच प्रमुख उपाय म्हणून गणना केली आहे. आधारस्थान अशा मूळाचा छेद झाला असतां त्याच्या आश्रयानें राहणाऱ्या सर्व प्राण्यांचाहि तत्काळ नाश होतो. झाडाचें मूळच जर छिन्न केलें, तर त्याच्यावरील सर्व

शाखांचें जीवित तरी कसें रहावें ? म्हणून शहाण्यानें शत्रुपक्षाचें मूळच प्रथमतः उपटून टाकावें आणि नंतर त्याचे मदतकर्ते आणि तो सर्व पक्ष यांना जिंकावें.

आपत्कालीं योग्य मसलत घ्यावी, चांगला पराक्रम गाजवून दाखवावा, नेटानें युद्ध करावें आणि प्रसंगीं पलायनहि करावें. विचार करीत बसूं नये. वाणीमध्यें नम्रता असावी, पण अंतःकरण वस्तऱ्यासमान तीक्ष्ण असावें. सामोपचाराचें भाषण असावें आणि काम-क्रोधांचा त्याग करावा. शत्रूचें आणि आपलें समान हित असल्यास त्याशीं संधि करावा, परंतु त्यावर विश्वास ठेवूं नये आणि कार्यभाग होतांच त्यापासून त्वरित दूर व्हावें. वरून मित्रसमान शत्रूचें सांत्वन करीत रहावें, परंतु सर्पयुक्त गृहाप्रमाणें नेहमीं त्याला भिऊन असावें. गोष्ट होऊन गेल्यावर गोड शब्दांनीं त्याच्या मनाला भुरळ पडेल, असें शत्रूचें सांत्वन करावें. तो मूर्ख असल्यास पुढच्या गोड गोड गोष्टींनीं त्याचें मन वेधावें. तसाच तो शहाणा असेल तर प्रसंगावधान ठेवून व लाभ दाखवून त्याचे मनाचें सांत्वन करावें. ज्याला आपले कल्याणाची इच्छा असेल, त्यानें प्रसंगानुसार शत्रूपुढें हात जोडावे, शपथ घ्यावी, सांत्वनपर बोलावें, साष्टांग नमस्कारपूर्वक गोड भाषण करावें व अश्रुमार्जनहि करावें. जोंपर्यंत आपला काल उलट आहे, असें वाटत असेल, तोंपर्यंत शत्रूला खांद्यावर देखील वहावें. परंतु आपलें काम झालें आहे, असें समजतांच दगडावर आपटलेल्या मडक्याप्रमाणें त्याचा निःपात करून टाकावा.

हे राजेंद्रा, टेंभुरणीच्या कोलिताप्रमाणें राजानें आपला कोपाग्नि क्षणभर प्रज्वलित केलेला चांगला. त्यानें ज्वालेशिवाय धुमसत राहिलेल्या कोंड्याप्रमाणें मनांत चिरकाल पिचत रहावें, हें बरें नव्हे. मनुष्यानें कृतघ्नाबरोबर सहसा कधींहि व्यवहार करूं नये. गरजू मनुष्याची आवश्यकता असेपर्यंत तो त्याचा उपयोग करून घेतो, परंतु काम झाल्यावर अवमान करूं लागतो. म्हणून मनुष्यानें कोणाचेंहि काम पूर्णपणें न करितां त्यांतील अवशेष ठेवून तें करावें. कोकिल[1], वराह, मेरु, शून्यगृह, नट आणि भक्तिमान् मित्र यांप्रमाणें राजानें श्रेयस्कर असेल तेंच करावें.

---

१ स्वपोष्य असतील, त्यांचें पोषण दुसऱ्याकडून करविणें हें जसें कोकिलाला श्रेयस्कर वाटतें, त्याप्रमाणें राजानेंहि स्वतः रक्षणीय लोकांचें संरक्षण इतरांकडून करवावें. शेतकरी शंभर बिघे जमीन नांगरीत असतां राजाचीहि दहा बिघे जमीन

शत्रूचें क्षेम नसलें तरी उद्योगशील राजानें वरचेवर त्याचे गृहीं जाऊन क्षेम विचारावें. आळशी, दुर्बल, अभिमानी, लोकांच्या निंदेला भिणारे व सर्वदा विचारांत वेळ घालविणारे लोक यांना आपली कार्यसिद्धि करून घेतां येत नाहीं. आपलें छिद्र शत्रूला कळूं देऊं नये, परंतु शत्रूंचीं मात्र आपणाला ठाऊक असावीं. कूर्माप्रमाणें आपलें अंग लपवून ठेवावें व आपलें छिद्र रक्षण करावें. बगळ्याप्रमाणें पुढील कार्यांचा विचार करावा, सिंहाप्रमाणें पराक्रम गाजवावा, लांडग्याप्रमाणें शत्रूवर तुटून पडावें आणि बाणाप्रमाणें त्याचा चुराडा करावा. मद्य, द्यूत, स्त्रिया, मृगया आणि गीतवादित्र यांमध्यें विशेष आसक्ति दाखवूं नये. ह्यांमध्यें आसक्ति ठेवणें हानिकारक आहे. प्रसंग पडल्यास तृणाचें देखील धनुष्य करावें आणि मृगाप्रमाणें सावधगिरी ठेवून सर्वदा शयन करावें. प्रसंगीं अंध झाल्यासारखें दाखवावें व बधिरत्वहि पत्करावें. देशकाल ओळखून शहाण्या मनुष्यानें पराक्रम गाजवावा, वेळ निघून गेला असतां पराक्रम व्यर्थ जातो. कालाकाल, तसेंच आपलें बलाबल यांचा योग्य विचार करून आणि शत्रूचेंहि बल ध्यानांत घेऊन मग कामाला प्रवृत्त व्हावें. दंडानें विनम्र झालेल्या शत्रूचा जो राजा नियमन करूं शकत नाहीं, तो खेकडीच्या गर्भाप्रमाणेंच मृत्यूला कंवटाळीत आहे असें समजावें.

युधिष्ठिरा, वृक्ष जरी सुपुष्पित असला तरी त्याचें फल कोणास दाखवूं नये. फलें दृष्टीस पडलीं, तरीं तीं हातास लागणार नाहींत, अशी व्यवस्था ठेवावी. फल अपक्व-कडक-असलें, तरी पक्वसमान असल्याचें भासवावें. असें वागून कोणाकडूनहि आपला उच्छेद होऊं देऊं नये. लांबलांबच्या आशा शत्रूला दाखवाव्या. त्यां-

---

वेठ या नात्यानें नांगरून देतो, त्या जमिनीचें रक्षण करितो आणि उत्पन्न राजाला आणून देतो, त्याप्रमाणें हेंहि होय. वराह मुळें खणून काढितो, त्याप्रमाणें राजानेंहि शत्रूंचीं पाळेंमूळें खणून काढावीं. मेरूप्रमाणें राजानेंहि अचल राहून दुसऱ्याला अतिक्रम करितां येणार नाहीं, अशाप्रकारें वागावें. शून्य गृहाचा उपयोग द्रव्य संचयार्थ केला जात असतो, तसा लोकांनीं राजाचाहि करावा. नट ज्याप्रमाणें वेगवेगळीं रूपें धारण करितो, त्याप्रमाणें राजानेंहि प्रसंगानुसार नानास्वरूपें धारण करावीं. भक्तिमान् मित्र आपली आराधना करणाऱ्या मनुष्यांच्या अभ्युदयाची जशी इच्छा करितो, त्याप्रमाणें राजानेंहि सर्वदा प्रजेचा उदय कसा होईल, हें चिंतन करीत असावें.

मध्येंहि कांहीं अडचणी असल्याचें दाखवावें. त्या अडचणींचीं कारणें सांगावीं आणि त्या कारणांलाहि कांहींतरी हेतु जोडून द्यावा. जोंवर भय येऊन ठेपलें नाहीं, तोंवर भ्याल्यासारखें दाखवावें, परंतु संकट आलें असतां भीति बाजूला सारून त्यावर एकदम प्रहार करावा. संकटांत पडल्याशिवाय मनुष्याला चांगले दिवस येत नसतात. संकट येऊन त्यांतून वांचल्यास त्याला चांगले दिवस दिसतात. पुढें येणाऱ्या संकटांसंबंधानें राजानें आधींच माहिती मिळवावी व तीं आलीं असतां त्यांचा प्रतीकार करावा आणि प्रतीकार केल्यावरहि तीं दूर झालींच नाहींत, अशा समजुतीनें सावध रहावें. जें सुख पुढें आलें आहे, त्याचा त्याग करून अप्राप्त सुखाची इच्छा करणें हा शहाण्या लोकांचा नीतिमार्ग नव्हे. जो शत्रूबरोबर संधि करितो आणि त्याजवर विश्वास ठेवून सुखानें झोंप घेतो, तो वृक्षाग्रावर निद्रिस्त झालेल्या मनुष्याप्रमाणें खालीं पडून जागा होतो. संकट आलें असतां सौम्य अथवा कडक उपायांची योजना करून त्या हीनदशेंतून आपला उद्धार करावा व मग सामर्थ्य आलें असतां धर्म करावा. जे आपल्या शत्रूंचे शत्रु असतील, त्यांच्याशींहि आपण विनयानें वागावें आणि आपले हेर शत्रूंनीं वश केले आहेत, असें धरून चालावें. हेरांची योजना अशारीतीनें करावी कीं ते आपणाला किंवा शत्रूलाहि ओळखतां येऊं नयेत. पाषंडी किंवा तपस्वी यांचा वेष देऊन त्यांना परराष्ट्रांत पाठवावें. उपवनें, विहारस्थळें, पाणपोया, मठ, मद्यपानगृहें, नगराच्या वेशी, तीर्थांचीं स्थलें आणि सभास्थानें यांमधून जे धर्मविघातक, पापी, चोरटे आणि कंटकप्राय लोक जमतात, त्यांना ओळखून त्यांचें नियमन करावें अथवा त्यांचा नाश करावा.

जो आपल्यावर विश्वास ठेवीत नाहीं, त्याजवर आपणहि कधीं विश्वास ठेवूं नये आणि विश्वास ठेवणाऱ्यावरहि अतिविश्वास ठेवूं नये. विश्वास ठेवल्यानें भय उत्पन्न होतें. परीक्षा केल्यावांचून कोणावर विश्वास टाकूं नये. शत्रूला अगदीं प्रामाणिकपणें आपल्या विश्वासांत घ्यावें, परंतु त्याचें पाऊल उलट पडत आहे, असें दृष्टीस पडतांच त्यावर प्रहार करावा. ज्याची शंका घेण्याचें कारण नाहीं, त्याविषयींहि शंकित असावें आणि संशयित मनुष्याविषयीं तर सर्वदाच साशंक रहावें. कारण एखाद्याविषयीं यत्किंचित्‌हि शंका न घेतल्यास उत्पन्न होणारें भय समूळ नाश करितें. सावधानतेनें, मौनानें, काषायवस्त्रें, जटा, अजिन धारण करून शत्रूचा विश्वास उत्पन्न करून घ्यावा आणि मग

लांडग्याप्रमाणें अकस्मात् त्याचा घात करावा. ज्याला वैभवाची इच्छा असेल, त्यानें आपल्या हेतूच्या आड येणाऱ्या, मग तो पुत्र असो, बंधु असो, पिता असो अथवा दुसरा कोणी आप्त असो, त्याचा वध करावा. गुरु देखील जर गर्वानें वागणारा, कार्याकार्य न समजणारा आणि आडमार्गानें जाणारा असेल, तर त्याचेंहि शासन करावें. ज्याप्रमाणें तीक्ष्ण चंचु असलेला पक्षी वृक्षांवर फळें आणि फुलें आलीं कीं तीं तोडून टाकितो, त्याप्रमाणें अभ्युत्थान, अभिवादन, तसेंच कांहींतरी दान यांच्या योगानें शत्रूला वश करून त्याच्या आशेचा नाश करावा. दारुण कर्म करून मर्मस्थलांचा छेद किंवा हिंसा न करितां मत्स्यघाती धीवराप्रमाणें मनुष्य वैभवाला कधीं चढत नाहीं.

स्वभावतः कोणी कोणाचा शत्रु नसतो किंवा मित्रहि नसतो, तर मित्र आणि शत्रु सामर्थ्ययोगानेंच होतात. शत्रूनें दीनपणा दाखवून कितीहि करुणा भाकिली तरी त्याला सोडूं नये. पूर्वापकाऱ्याचा वध करण्यांत दुःख करण्याचें कारण नाहीं. विभवेच्छु राजानें निर्मत्सरपणानें प्रजाजनांला मिळवून घेऊन त्यांवर अनुग्रह करण्याचा सर्वदा प्रयत्न करावा, आणि निग्रह करण्यांतहि त्यानें दक्ष असावें. शत्रूवर प्रहार करतांना त्याच्याशीं प्रिय भाषण करावें आणि प्रहार केल्यावरहि त्याच्या संबंधीं गोड बोलावें. खड्गानें त्याचें मस्तक तोडल्यावर सुद्धां त्याबद्दल शोक करून रडावें. ऐश्वर्येच्छु राजानें सामोपचारानें, सन्मानपूर्वक आणि सहिष्णुतेनें लोकांना जवळ बाळगावें. कोणाशीं शुष्क वैर करूं नये व बाहूंनीं नदी तरून जाण्याची इच्छाहि केव्हां करूं नये. असें केल्यानें गाईचें शिंग भक्षण करण्यासारखें निरर्थक होऊन अनर्थकारक होतें. त्यापासून दांत दुखून रसहि किंचित् मिळत नाहीं. धर्मार्थकाम हे तीन पुरुषार्थ, त्यांच्या त्रिविध पीडा—धर्मानें अर्थाला, अर्थानें धर्माला आणि कामानें धर्मार्थांना येणारी पीडा—व धर्मादिकांचीं फलें हीं समजून घ्यावीं आणि त्यांचें फल संपादून पीडेच्या अवगुणांचा त्याग करावा.

ऋणशेष, अग्निशेष आणि शत्रुशेष हीं मागें राहिल्यास सारखीं वाढत जातात. म्हणून त्यांचा शेष मागें ठेवूं नये. वाढणारें कर्ज, अवशिष्ट राहिलेले पराभूत शत्रु आणि ज्यांची उपेक्षा केली आहे असे व्याधि मोठें भय उत्पन्न करणारे असतात. कोणतीहि गोष्ट योग्यप्रकारें करावी. सर्वदा सावध असावें.

कांटा सुद्धां समूळ उपटून काढला नाहीं, तर तो बराच वेळ त्रास देतो. मनुष्यांचा वध करून, मार्ग बिघडवून व मंदिरांचा नाश करून परराष्ट्राचा नाश करावा. दृष्टि गृध्रासारखी ठेवावी, बगळ्यासारखें टपून बसावें, श्वानासारखें सावध रहावें, सिंहासारखें पराक्रमी व्हावें, कधींहि उद्विग्न असूं नये, कावळ्याप्रमाणें नेहमीं साशंक रहावें आणि सर्पाप्रमाणें आचरण ठेवावें. शूर पुरुषाला हात जोडून, भित्र्याला भीति दाखवून, लोभ्याला द्रव्यदान करून वश करावें आणि बरोबरीच्याशीं युद्ध करावें. नानाजातींतील मुख्यांमध्यें भेद पडत असतील तर ते मिटवावे, आपले आवडते असतील त्यांना संतुष्ट ठेवावें, अमात्य आपणावर न उठतील अशी सर्वदा काळजी घ्यावी, तसेंच त्या सर्वांचें एकमत कधीं होणार नाहीं, याविषयींहि राजानें सावध असावें.

राजा मृदु असला म्हणजे तो लोकांच्या अनादरास पात्र होतो आणि तीक्ष्ण असला म्हणजे लोक उद्विग्न होतात. म्हणून त्यानें तीक्ष्णकालीं कठोर असावें व सौम्यकालीं मृदु असावें. सौम्य उपायांनीं सौम्य शत्रूचा नाश करतां येतो, तसाच सौम्य उपायांनीं दारुण शत्रूचाहि उच्छेद करितां येतो. सौम्य उपायाला असाध्य असें कांहींच नाहीं आणि म्हणूनच सौम्य उपाय हा तीक्ष्णाहून तीक्ष्ण समजला आहे. जो राजा योग्यकालीं सौम्य व योग्य कालीं कठोर असतो, त्याचीं सर्व कार्यें सिद्धीस जातात व शत्रूवरहि तो सत्ता गाजवितो. बुद्धिमंताशीं विरोध केला असतां मी दूर आहें, असें समजून कोणीं विश्वासून राहूं नये. कारण बुद्धिमंताचे बाहू फार लांब असून त्यांचे योगानें तो आपणास दुखविणाऱ्याचा वध करितो. ज्यांतून पैल तीराला जातां यावयाचें नाहीं, अशा प्रवाहांत तरण्याचा यत्न कधीं कोणीं करूं नये. जी वस्तु आपणाकडून दुसऱ्याला पुनः हरण करितां येईल, ती वस्तु घेण्याचा यत्न आपण केव्हांहि करूं नये. ज्याचें मूळ कधीं खणून काढितां येणार नाहीं, तें खणण्याच्या भानगडींत पडूं नये आणि ज्याचा शिरच्छेद करितां येणें शक्य नाहीं, अशावर कधीं शस्त्राघात करूं नये. ह्या वर सांगितलेल्या गोष्टींत पाप असल्यामुळें आपत्कालींच करण्यासारख्या आहेत. त्या मनुष्यानें सर्वदा करण्यासारख्या नाहींत. परंतु शत्रूकडूनच ह्या गोष्टींचा प्रयोग झाला असतां कसें वागावें हें समजावें, म्हणून तुझ्या कल्याणाकरितां मीं ह्या सांगितल्या आहेत.

भीष्म—याप्रमाणें त्या कल्याणेच्छु ब्राह्मणाचें भाषण ऐकून त्या सुवीर-राष्ट्राधिपतीनें तसें आचरण ठेविलें. त्यामुळें त्याला आपल्या बांधवांसह अपरा व दिव्य संपत्तीचा उपभोग घेतां आला. १२. २. १४०.

अध्याय १४१ वा.

[१ आपत्कालीं अभक्ष्य भक्षण करूनहि आत्म्याचें रक्षण करणें योग्य आहे. ह्याचें विश्वामित्र आणि चांडाल यांमधील संवादरूपानें युधिष्ठिराला कथन.]

(१) युधिष्ठिर—सर्व लोकांनीं उल्लंघन केल्यामुळें जेव्हां श्रेष्ठ धर्म नष्ट होतो, अधर्माला धर्माचें आणि धर्माला अधर्माचें स्वरूप येतें, सर्व मर्यादा नाहींशा होतात, धर्मनिश्चय डळमळीत होतो, राजे आणि शत्रु यांकडून लोक पीडिले जातात, सर्वांना आधार असे लोक मूढ होऊं लागतात, सर्व कर्मांचा लोप होऊं लागून काम, क्रोध आणि लोभ यांचा पगडा बसल्यामुळें लोकांना सर्वत्र भय दिसूं लागतें. कोणाचा कोणावर विश्वास नाहीं, अशी स्थिति उत्पन्न होऊन जिकडेतिकडे सर्व लोक भयग्रस्त होऊन जातात, दुष्टपणानें लोकांचा वध होतो, लोक परस्परांना फसवूं लागतात, सर्व देशांमध्यें आगी लागतात, ब्राह्मण लोकांना अत्यंत पीडा होते, पर्जन्य पडत नाहींसा होतो, परस्परांमध्यें फूट पडून राहते, सर्वत्र दस्यूंचें प्राबल्य माजून सर्व उपजीविकेचीं साधनें त्यांच्याच हातांत जाऊन निकृष्ट स्थितीचा काळ येतो, तेव्हां दयेमुळें पुत्रपौत्रांचा त्याग करण्यास असमर्थ अशा ब्राह्मणांनीं आपला चरितार्थ कसा चालवावा? त्यांनीं आपत्काळीं कसें वागावें तें सर्व मला सांग! तसेंच लोक बिघडून गेले असतां राजानें कसें वागावें कीं धर्म आणि अर्थ यांपासून तो कधींहि भ्रष्ट होणार नाहीं?

भीष्म—हे महाबाहो, प्रजेचा योगक्षेम उत्तम न चालणें, चांगला पाऊस न पडणें आणि प्रजेमध्यें व्याधि, मरण आणि भय उत्पन्न होणें ह्या सर्व गोष्टींना कारण राजाच होय. हे भरतर्षभा, कृत, त्रेता, द्वापर आणि कलि या चारी युगांच्या उत्पत्तीला देखील कारण राजाच आहे, असें निःसंशय मला वाटत आहे. प्रजेला अशा प्रकारचा वाईट काळ आला असतां तिनें आपल्या ज्ञानबलाचा आश्रय करून जीवित धारण केलें पाहिजे. त्याविषयीं चांडालाच्या झोंपडींत चांडाल आणि विश्वामित्र ह्यांमध्यें झालेला एक पुरातन संवाद इतिहासरूपानें सांगत असतात. तो असा आहे—

त्रेता आणि द्वापर या युगांच्या संधिकालीं दैवयोगानें बारा वर्षेपर्यंत पाऊस नांवाला सुद्धां पडला नाहीं आणि प्रजांची वृद्धि फार झाली. इंद्रानें वृष्टि केली नाहीं. गुरूची गति उलट झाली. चंद्र आपलीं सर्व लक्षणें टाकून देऊन दक्षिण मार्गाला गेला. धुकेंहि पडेनासें झालें, मग मेघ तरी कोठून दिसणार ? नद्यांचें पाणी आटून त्यांचे ओहोळ झाले. अशा प्रकारच्या दैविक आपत्तीनें सरोवरें, नद्या, विहिरी आणि ओढे ह्यांचें सौंदर्य नष्ट होऊन तीं कोठेंहि दिसेनाशीं झालीं. भूमीवरील सर्व जलस्थानें आटून शुष्क झालीं, सभा आणि पाणपोया ह्यांचीं स्थानें उठलीं. सर्वत्र यज्ञ व अध्ययन बंद होऊन वषट्कारादि मंगलकार्यें नष्ट झालीं. शेती आणि गोरक्षण यांचा नाश होऊन बाजार व दुकानेंहि नाहींशीं झालीं. यज्ञस्तंभ व इतरहि यज्ञसाहित्य कोठें दिसेनासें झालें. मोठमोठे सर्व उत्सव बंद पडले. जिकडेतिकडे अस्थींचे ढीग दृष्टीस पडूं लागले आणि मोठमोठ्या प्राण्यांचे आक्रोश ऐकूं येऊं लागले. बहुतेक नगरें अगदीं शून्यवत् होऊन गेलीं आणि गांवांतील घरें दग्ध होऊन खाक झालीं. कोठें घोर प्राण्यांनीं, कोठें आयुधांनीं, कोठें दुर्बल राजांनीं, तर कोठें परस्परांच्याच भीतीमुळें लोकांचा नाश झाला. सर्व देवालयें शून्याकार झालीं. वृद्ध लोकांचा उच्छेद झाला. गाई, बकऱ्या, मेंढ्या आणि महिषी यांचा विध्वंस झाला, परस्परांनीं एकमेकांचा निःपात उडविला, ब्राह्मण मरूं लागले, संरक्षक कोणी उरला नाहीं व नरपतींचा संग्रह नाहींसा झाला आणि सर्व प्राण्यांना प्रेतकळा आली. हे युधिष्ठिरा, अशी भयंकर वेळ येऊन धर्मांचा लोप झाला असतां लोक क्षुधित होऊन परस्परांना खाऊं लागले. ऋषींनीं सर्व नियम सोडून, अग्निदेवतेचा त्याग केला आणि ते आश्रम सोडून इतस्ततः पळूं लागले.

अशा स्थितींत भगवान् विश्वामित्र ऋषि क्षुधापीडित होत्साता आश्रम सोडून बायकापोरांना टाकून वनामध्यें सर्वत्र फिरत होता. त्यावेळीं सर्व भक्ष्याभक्ष्यविचार बाजूला ठेवून आणि अग्नि व आश्रम यांचा त्याग करून तो एका चांडाळाच्या झोंपडीकडे आला. त्या ठिकाणीं सर्वत्र फुटकीं मडकीं पडून राहिलीं होतीं, तसेंच कुत्र्यांचीं चर्में, वराह आणि गाढवें यांचीं हाडें व मस्तकाच्या भग्न करोट्या हीं पसरलीं होतीं. तेथें मेलेल्यांच्या अंगावरील वस्त्रें चोहोंकडे पडलीं होतीं. तेथें झोंपड्यांसभोंवतीं निर्माल्याच्या माळा लावून ती जागा सुशोभित केली होती. कित्येक झोंपड्यांना सर्पांच्या कातींनीं विभूषित केलें होतें. तेथें कुक्कुटांचें आरवणें आणि गर्दभांचें ओरडणें सतत

चाललें होतें. कर्कश शब्द ऐकूं येत होते आणि लोकांचीं भांडणेंहि मोठ्यानें चाललीं होतीं. तेथील देवालयांवर घुबडपक्षी ओरडत होते. तेथें लोखंडी घंटा टांगल्या असून सभोंवतीं श्वानांचे घोळके लागून राहिले होते.

क्षुधापीडित झालेला तो महामुनि विश्वामित्र त्या झोंपडीमध्यें शिरून खाण्याला कांहीं सांपडेल, म्हणून प्रयत्नपूर्वक शोध करूं लागला; परंतु भिक्षा मागूनहि त्याला मांस, अन्न, फलमूलें किंवा दुसरें कांहींहि खाद्य मिळालें नाहीं. तेव्हां ' हाय हाय, काय हें संकट मजवर ओढवलें,' असें मनांत आणून तो निर्बल ऋषि त्या चांडाळाच्या झोंपडींतच पडला आणि हे पार्थिवश्रेष्ठा, ' आतां काय करावें ? काय केल्यानें मी मृत्यूच्या तावडींत व्यर्थ सांपडणार नाहीं, ' असा विचार करूं लागला. इतक्यांत नुकतेंच मारून टाकिलेल्या कुत्र्याचें मांस बांधून लोंबत ठेवलेली एक दोरी त्याच्या दृष्टीस पडली. त्यावेळीं विश्वामित्रानें विचार केला, " आतां येथें चोरी केल्याशिवाय प्राणधारणेचा दुसरा कांहीं उपाय दिसत नाहीं, तेव्हां चोरीच करावी हें बरें. आपत्कालीं चौर्यकर्म विहित आहे व तें मोठ्या वर्णाच्या लोकांनीं प्रसंग पडल्यास करावें. ब्राह्मणानें तर प्राणरक्षणार्थ अवश्य चौर्य करावें, असें सांगितलें आहे. प्रथमतः हीन जातींतील लोकांच्या गृहीं चोरी करावी. तेथें न जमल्यास आपल्या बरोबरीच्या मनुष्याकडे करावी आणि तेथेंहि न साधल्यास आपल्यापेक्षां विशिष्ट अशा धार्मिकाकडे करावी. आतां मी ह्या चांडाळाच्या गृहांतून ही कुत्र्याची जांघ हरण करितों. ह्यांत प्रतिग्रहाहून दुसरा कांहीं दोष मला दिसत नाहीं. "

हे भारता, असा विचार करून त्या विश्वामित्रानें त्याच चांडाळाच्या येथें शयन केलें. ती रात्र अंधाराची असून त्या झोंपडींतील सर्व चांडाळ झोंपीं गेले असतां विश्वामित्र हळूच उठला आणि झोंपडींत शिरला. आंत चांडाळ नेत्रमलानें डोळे चिकटून पडून राहिला होता. विश्वामित्राची चाहूल लागतांच तो रुक्ष व अप्रियदर्शन चांडाळ भिन्न स्वरानें म्हणाला—

चांडाळ—चांडाळवाड्यांतील सर्व लोक झोंपीं गेले असतां कुत्र्याचें मांस टांगून ठेवलेली दोरी कोण ओढीत आहे ? मी जागा आहें. निद्रिस्त झालों नाहीं. हे घोरकर्म्या, तूं मेलासच म्हणून समज.

चांडाळाचें बोलणें ऐकून विश्वामित्र भयभीत होऊन गेला. ह्या कर्मानें त्याचें मुख लज्जायुक्त आणि दुःखग्रस्त झालें. तो भीतभीत त्या चांडा-

ळाला म्हणाला, ' हे आयुष्मन्, मी विश्वामित्र आहें. क्षुधापीडित होऊन मी येथें आलों आहें. हे सुबुद्धे, तुला योग्यायोग्यविचार असल्यास माझा वध करणें योग्य नाहीं. ' शुद्धाचरण विश्वामित्राचें भाषण ऐकून तो चांडाळ गडबडीनें शयनावरून उठला आणि आदरबुद्धीनें हात जोडून डोळयांतून आंसवें गाळीत म्हणाला, ' हे ब्राह्मणा, रात्रीच्या वेळीं हें तूं काय आरंभिलें आहेस ? ' ह्यावर विश्वामित्र त्या चांडाळाचें सांत्वन करीत म्हणाला, " मी अत्यंत क्षुधित झालों असून माझे प्राण जाण्याची वेळ आली आहे. म्हणून कुत्र्याची ही जांघ चोरण्याचें मीं योजिलें आहे. क्षुधाक्रांत झाल्यामुळेंच हें पापकर्म करण्यास मी सिद्ध झालों आहें. क्षुधापीडिताला लाज नसते. ही क्षुधाच मला पापप्रवृत्त करीत आहे. आज मी कुत्र्याचें हें मांस हरण करून नेणार ! माझे प्राण जाऊं पहात आहेत. ह्या क्षुधेनें माझें वेदज्ञान अगदीं नष्ट झालें आहे. मी दुर्बल झालों आहें आणि ज्ञानलोपाबरोबरच माझा भक्ष्याभक्ष्याचा विचारहि नाहींसा झाला आहे. कुत्र्याचें मांस हरण करणें हें अधर्माचें काम आहे, हें जाणत असूनहि मी तें करण्यास सिद्ध झालों आहें. ह्या तुमच्या चांडाळवाड्यांत मी पुष्कळ फिरलों, तथापि मला भक्ष्यार्थ कांहीं मिळेना, तेव्हांच मीं हें पापकर्म करण्याचें योजिलें. आतां मी ही श्वानाची जांघ नेणार ! अग्नि हा देवांचें मुख असून तो शुचिद्रव्यांचा भोक्ता आहे. त्याचप्रमाणें ब्रह्मरूपी मलाहि धर्मदृष्ट्या सर्वभक्षक समज. "

तें ऐकून चांडाळ म्हणाला, " हे महर्षे, माझें भाषण ऐक. आणि तें ऐकिल्यावर जेणेंकरून धर्मलोप होणार नाहीं, तें कर. हे विप्रर्षे, मी तुला धर्म म्हणजे काय तें सांगतों, ऐक. विद्वान् लोक कोल्ह्यापेक्षां कुत्र्याला नीच समजतात आणि त्यांतहि त्याची जांघ हा भाग तर अत्यंत नीच समजला आहे. विप्रर्षे, ही धर्मानें निंद्य गोष्ट करण्याचें तूं स्वीकारलेंस, हें योग्य नाहीं. चांडाळाच्या घरीं चौर्य करणें आणि तेंहि विशेषतः अभक्ष्य वस्तूचें चौर्य ही तर अत्यंत निंद्य गोष्ट होय. प्राणधारणेचा तूं दुसरा एखादा चांगला उपाय पहा. हे महामुने, मांसलोभानें तुझ्या तपाचा नाश होऊं नये. विहित धर्म कोणता हें तुला माहीत असल्यामुळें धर्मसंकर करणें तुला योग्य नाहीं. तूं धर्माचा त्याग करूं नकोस. कारण, तूं धार्मिकांमध्यें श्रेष्ठ आहेस. "

हे भरतर्षभा, त्या चांडाळाचें असें भाषण ऐकून क्षुधाक्रांत विश्वामित्र पुनरपि त्याला म्हणाला, " मी निराहार स्थितींत भक्ष्यार्थ फिरत असतां आजवर

माझे बरेच दिवस गेले. प्राणधारणेचा मला कोणताच उपाय दिसत नाहीं. अशा वेळीं जें करणें योग्य दिसेल, तें करून प्रथमतः प्राणांचें रक्षण करावें आणि मग सामर्थ्य आल्यावर धर्माचरण करावें. क्षत्रियांचा पालन करणें हा ऐंद्र धर्म असून अग्नीप्रमाणें सर्व भक्षण करणें हा ब्राह्मणांचा धर्म आहे. वेदरूपी अग्नि हा माझें बल आहे. तरी हें मांस भक्षण करून मी क्षुधेचें शमन करितों. जीवितांचें जेणेंकरून रक्षण होईल, त्या उपायाची योजना आधीं केली पाहिजे. मरणापेक्षां जीवित श्रेयस्कर आहे. जगल्यास मनुष्याला धर्म आचरण करितां येईल. म्हणून मी जीविताशेनें बुद्धिपूर्वक अभक्ष्यभक्षणाविषयींहि तयार झालों आहें. तेव्हां या कृत्याला तूं अनुमति दे. या रीतीनें मी आपणाला बलसंपन्न करीन आणि अंधकाराचा ज्याप्रमाणें तारे नाश करितात, त्याप्रमाणें तप आणि विद्या यांच्या योगानें मी या पापाचा नाश करीन."

चांडाळ—हें भक्षण केल्यानें दीर्घायुष्याची किंवा बलाची प्राप्ति होत नाहीं अथवा अमृताप्रमाणेंहि तृप्ति होत नाहीं. दुसरी कांहींतरी भिक्षा तूं माग. तुझें मन कुत्र्याचें मांस खाण्यामध्यें आसक्त होऊं नये. कुत्रा हा ब्राह्मणांना अभक्ष्य आहे.

विश्वामित्र—हे चांडाळा, ह्या दुष्काळांत दुसरें मांस मिळणें सुलभ नाहीं आणि मजजवळ द्रव्यहि नाहीं. त्यामुळें मी क्षुधापीडित होऊन अगतिक व निराश झालों आहें आणि म्हणूनच ह्या श्वानाच्या मांसामध्यें षड्रस उत्तम प्रकारानें आहेत, असें मला वाटत आहे.

चांडाळ—ब्राह्मण, क्षत्रिय आणि वैश्य यांनीं पांच[1] नखांच्या शश-शल्यकादि प्राण्यांवांचून इतरांचें मांस खाणें ह्याला शास्त्रप्रमाण नाहीं; म्हणून तूं अभक्ष्य कुत्र्याच्या मांसाची इच्छा करूं नकोस.

विश्वामित्र—अगस्त्य मुनीनें क्षुधापीडित होऊन वातापिनामक राक्षसहि भक्षण केला. मीहि तसाच या आपत्तींत क्षुधापीडित झालों असतां कुत्र्याचें मांस भक्षण करणार !

चांडाळ—तूं दुसरी एखादी भिक्षा मागून क्षुधानिवारण कर. परंतु असलें

१ पंच पंचनखा भक्ष्या ब्रह्मक्षत्रेण राघव ।
शशकः शल्यको गोधा कूर्मः खड्गी तु पंचमः ॥—**रामायण.**

काम करूं नकोस. तुला वाटेल तर ह्या कुत्र्याचें मांस नेण्यास माझी हरकत नाहीं.

विश्वामित्र—अगस्त्यादिक शिष्टांनींच धर्म ठरविला असून मीहि त्यांचेंच अनुकरण करून वागणारा आहें. ही श्वानाची जांघ म्हणजे अत्यंत पवित्र अन्नापेक्षांहि श्रेष्ठ असून भक्षण करण्यास योग्य आहे, असें मला वाटतें.

चांडाळ—असज्जनांनीं आचरलेला तो धर्म सनातन धर्म नव्हे. ह्या जगांत अकार्य करणें हें केव्हांहि योग्य नाहीं. कोणत्याहि मिषानें अशुभ गोष्ट करूं नये.

विश्वामित्र—जो म्हणून ऋषि आहे, त्याच्या हातून पातक किंवा एखादें निंद्य कर्म कधींहि होणें शक्य नाहीं. माझ्या मतें श्वान आणि हरिण या दोघांचीहि योग्यता सारखीच आहे. म्हणून मी श्वानाचें मांस भक्षण करणार.

चांडाळ—ब्राह्मणांनीं प्रार्थना केल्यावरूनच अगस्त्यानें त्या प्रसंगीं जें कांहीं केलें, तो धर्मच होय. ज्यांत पाप नाहीं, तो धर्म आहे. ब्राह्मणगुरूंचें संरक्षण सर्व उपायांनीं आधीं केलें पाहिजे.

विश्वामित्र—हा माझा ब्राह्मणदेह माझा मित्र असून मला अत्यंत पूज्य व प्रिय आहे. त्याचें रक्षण करण्यासाठींच मी हें श्वानाचें मांस. हरण करूं इच्छीत आहें. त्यामुळें असल्या पापकर्मांची भीति मला वाटत नाहीं.

चांडाळ—हे विद्वन्, या लोकीं मनुष्यें आपलें जीवितहि टाकितात, परंतु अभक्ष्य भक्षण करण्याची त्यांना कधीं बुद्धि होत नाहीं. त्यामुळें त्यांच्या सर्व इच्छा तृप्त होतात. तूंहि त्याचप्रमाणें क्षुधा आंवरून आपल्या इच्छा तृप्त करून घे.

विश्वामित्र—मेल्यावर मनुष्याच्या इच्छा तृप्त होत असतील, तर निराहारानें मरणें हें श्रेयस्कर होय. परंतु जीवंतपणीं निराहार राहून कर्म न केल्यानें धर्मलोप होतो, हें निःसंशय आहे. मी व्रतनिष्ठ असून शमशील आहें. मूळ शरीराचें रक्षण करणें हें अगदीं योग्य आहे आणि म्हणूनच मी हें अभक्ष्य अन्न भक्षण करणार आहें. विचार करून पाहिलें असतां यांत पुण्य आहे, हें स्पष्ट दिसत आहे. कुत्र्याचें मांस भक्षण करून मी तुजसारखा चांडाळ होणार नाहीं, तर तें पाप तपाच्या योगानें दूर करण्याचें सामर्थ्य माझ्या अंगीं आहे.

चांडाळ—हें पापी कृत्य तूं करूं नये, असें माझें निश्चित मत आहे. मी पापी असून तुझ्यासारख्याला दोष लावणें हेंहि मोठें पातकच आहे.

विश्वामित्र—बेडकांनीं कितीहि ओरड केली, तरी गाई स्वस्थपणें पाणी पीत असतात. धर्माच्या विषयीं बोलण्याचा तुला कांहींहि अधिकार नाहीं. विनाकारण आपलीच प्रशंसा करीत बसूं नकोस.

चांडाळ—हे द्विजा, तूं माझा मित्र आहेस म्हणून मी तुला असा उपदेश करीत आहें. माझें म्हणणें कल्याणावह आहे, असें जर तुला वाटत असेल, तरच त्याप्रमाणें कर. लोभामुळें पातक करणें तुला योग्य नाहीं.

विश्वामित्र—तूं जर माझा मित्र आहेस आणि मीं सुखी व्हावें अशी जर तुझी इच्छा असेल, तर तूं या संकटांतून मला वर काढ. माझा धर्म मला माहित आहे. एवढें कुत्र्याचें मांस मला दे, म्हणजे झालें.

चांडाळ—ही कुत्र्याची जांघ तुला देण्याचा मला धीर होत नाहीं. शिवाय तूं माझें अन्न नेत असतां मुकाट्यानें स्वस्थ बसून पाहणेंहि मला योग्य वाटत नाहीं. कारण ती जांघ दिल्यानें देणारा मी व घेणारा तूं ब्राह्मण असे दोघेहि पापलोकाला जाऊं.

विश्वामित्र—आज जर मी हें पापकर्म करून जीवंत राहिलों, तर मी अत्यंत पुण्याचरण करून पवित्र होईन आणि पवित्र झाल्यावर मग धर्मसाधन करीन. तेव्हां हें मांस भक्षण न करणें आणि भक्षण करून पुनः शुद्ध होऊन धर्मसाधन करणें यांत चांगलें कोणतें तें तूंच सांग !

चांडाळ—कुलांतील धर्माचरणासंबंधानें तुझें मनच तुला साक्षी आहे व यांत पातक काय आहे, हेंहि तुला माहीत आहे. श्वानाचें मांस खावयास योग्य असें समजून जो तें घेतो, त्याला टाकण्यासारखें कांहींच नाहीं, असें मला वाटतें.

विश्वामित्र—अशा प्रकारें वाईट गोष्टीचा स्वीकार करणें आणि अभक्ष्याचें भक्षण करणें, यांत दोष आहे, परंतु प्रसंगानुसार त्यालाहि अपवाद आहे. अशा वेळीं हिंसा किंवा अनृत भाषण यांना दोष येत नसून असें करणारा मनुष्य लोकनिंदेस थोडासा पात्र होतो. याहून याला विशेष कांहीं महत्त्व नाहीं.

चांडाळ—अभक्ष्य भक्षण करण्यांत तुझा एवढाच हेतु असेल, तर वेद

किंवा आर्यधर्म हे प्रमाण नाहींत, असेंच मानणें भाग आहे. हे द्विजेंद्रा, भक्ष्याभक्ष्यसंबंधानें तुझ्या मतें कांहीं दोष आहे, असें मला वाटत नाहीं.

विश्वामित्र—अभक्ष्य भक्षण केल्यानें महापातक लागतें, असें मला वाटत नाहीं. मद्यप्राशन केल्यानें पाप लागतें म्हणून सांगितलें आहे, परंतु त्यांत पापहेतु नसल्यामुळें त्या कृत्याचा प्रतिबंध व्हावा, एवढ्याचकरितां तसें सांगितलें आहे. करूं नये म्हणून सांगितलेल्या दुसऱ्या कित्येक गोष्टी आहेत, त्याहि अशाच आहेत. एखादें पातक आपल्या हातून घडलें, म्हणून त्यामुळें पूर्वींच्या पुण्याचरणाचा नाश होतो, असें नाहीं.

चांडाळ—निंद्य ठिकाणाहून, निंद्य कर्मानें आणि नीच मनुष्याकडून मिळविलेलें अभक्ष्य भक्ष्य सदाचारी व विद्वान् मनुष्याला बाधक होतें. अशा रीतीनें अभक्ष्य श्वानाच्या मांसाच्या ठिकाणीं आसक्ति ठेवून जो तें हरण करीत आहे, त्यालाच त्याचा दोष लागेल.

भीष्म—असें बोलून चांडाळ तेथून निघून गेला आणि तो महामुनि विश्वामित्र कुत्र्याचें मांस घेऊन तें आपल्या पत्नीसह भक्षण करण्याकरितां वनांत निघून गेला. इतक्यांत ही कुत्र्याची जांघ विधिपूर्वक देवतांना प्रथम संतर्पण करून नंतर आपण भक्षण करावी, असें त्यास वाटलें. त्याप्रमाणें त्यानें ब्राह्मविधीनें अग्नि सिद्ध करून ऐंद्राग्नेय विधीनें चरू तयार केला आणि हे भारता, त्यानें इंद्रादि देवांना आह्वान करून विधिक्रमानें त्यांना एकेक भाग देऊन नंतर देवांना व पितरांना भाग अर्पण करण्यास आरंभ केला. असें होत आहे, तों इंद्रानें सर्वत्र पर्जन्याची वृष्टि केली. त्यामुळें प्रजांमध्यें जीव आला आणि जिकडेतिकडे वनस्पतिहि सजीव दिसूं लागल्या. इकडे विश्वामित्रऋषीनेंहि तपश्चर्येच्या योगानें आपलें सर्व पातक दग्ध करून मोठी सिद्धि प्राप्त करून घेतली. त्या कर्माची समाप्ति केल्यावर विश्वामित्रानें त्या हविर्द्रव्याचा आस्वाद न घेतां देव व पितर यांना तोषविलें. ह्याप्रमाणें विद्वान् जीवितेच्छु मनुष्यानें धीर न सोडतां संकटकालीं वाटेल त्या उपायानें आपल्या आत्म्याचें रक्षण करावें. मनुष्य जीवंत राहिल्यास त्याला पुण्य संपादन करितां येतें व त्या पुण्याच्या योगानें त्याचें कल्याण होतें. म्हणून हे कौंतेया, विद्वानानें धर्माधर्मांचा बुद्धीनें निश्चय करून ह्या जगांत वागावें. १२. २. १४१.

अध्याय १४२ वा.

[१ युधिष्ठिरसंशयनिरसन. २ केवळ शास्त्रानें अथवा बुद्धीनें धर्मनिर्णय होत नाहीं. ३ ब्राह्मणसेवा हें अत्यंत पवित्र कृत्य होय.]

(१) **युधिष्ठिर**—अश्रद्धेय व असत्यासारखी गोष्ट कर्तव्य म्हणून मोठमोठे लोक जर सांगत असतील तर मला टाळतां येईल, अशी दस्युमर्यादा तरी कोणती ? मी अगदीं वेडा होऊन गेलों आहें, मला अत्यंत दुःख होत आहे, आणि माझी धर्मबुद्धिहि शिथिल झाली आहे. माझें सांत्वन पुष्कळ रीतींनीं मीं करून पाहिलें, तथापि माझें कर्तव्य कोणतें तेंच मला समजेनासें झालें आहे.

भीष्म—मीं तुला केलेला धर्मोपदेश वेदाच्या आधारानें केला आहे असें तूं समजूं नकोस. हा विद्वान् लोकांनीं सांठवून ठेवलेला मधुतुल्य ज्ञानाचा संचय आहे. राजानें अनेकांकडून ज्ञान संपादन करावयाचें असतें. एकपक्षीय धर्मानें कांहीं चालत नाहीं. हे कुरुकुलोत्पन्ना, ज्ञान आणि सदाचार यांच्या योगानें धर्म ठरविला जात असतो. म्हणून मी सांगतों, तें लक्ष्यांत घे जे बुद्धीनें श्रेष्ठ आहेत, असेच राजे विजय संपादन करितात. राजानें सर्वत्र मिळविलेल्या बुद्धियोगानें धर्म ठरवावयाचा असतो. एकपक्षीय धर्मानें राजधर्म कधीं होऊं शकत नाहीं. ज्यानें प्रथमतः अध्ययनकालींच एकदेशीय ज्ञान संपादन केलें आहे, अशा दुर्बल राजाला हें ज्ञान कोठून असणार ? हे भारता, धर्माधर्मस्वरूप ज्याला समजत नाहीं, तो धर्मांचें भिन्न स्वरूप दृष्टीस पडतांच सहजच संशयांत पडतो. म्हणून धर्माधर्मस्वरूप आधीं समजून घ्यावें. हें ज्ञान संपादन केल्यावर राजानें आपल्या बुद्धिबलानें इष्ट वाटेल तें करावें. ह्या त्याच्या आचरणास ज्ञानी लोक धर्म समजतात, तर सामान्य लोक अधर्म समजतात, कांहीं लोकांना खरें तत्त्व कळलेलें असतें, तर कित्येकांना खरें ज्ञान नसतें. म्हणून हें जाणून शहाणे लोक सज्जनांकडून ज्ञानप्राप्ति करून घेत असतात. धर्माच्या विरुद्ध असणारे लोक शास्त्रतत्त्वांचा उपयोग योग्य रीतीनें करूं देत नाहींत आणि नीतिशास्त्र हें धर्मशास्त्राविरुद्ध असल्यामुळें ग्राह्य नाहीं, तें अप्रमाण आहे, असें प्रसिद्ध करितात.

(२) हे राजा, विद्या, यश आणि काम ह्यांवर आपला चरितार्थ चालवूं पाहणारे लोक पापी असून धर्माच्या आड येणारे असतात. त्यांची बुद्धि

परिपक्क नसल्यामुळें त्या मंदांना बरोबर ज्ञान नसतें. त्याचप्रमाणें जे शास्त्रकुशल नाहींत, शास्त्रांतील गोष्टी युक्तीला धरून नाहींत अशी ज्यांची निश्चित बुद्धि झाली आहे आणि शास्त्रांत दोष आहेत अशा समजुतीचे जे लोक आहेत, ते सर्व शास्त्रांचा अपहार करणारे होत. शास्त्रांचा अर्थ कळत असूनहि तो अयोग्य आहे असें ते समजतात. दुसऱ्याच्या विद्येची निंदा करून आपल्या विद्येचें महत्त्व ते सांगत असतात, वाणी हेंच आपलें अस्त्र आणि वाणी हाच आपला बाण असें समजून व सर्व विद्या आपणाला अवगत आहेत, असा बाणा बाळगून ते वागत असतात. विद्येचा व्यापार करणाऱ्या या लोकांस राक्षस म्हणावें. दांभिकपणें आचरिलेला धर्महि तुला त्याज्य होय. केवळ शास्त्रवचनानें अथवा तर्कानें धर्मनिर्णय करितां येणें कधीं शक्य नसतें, असें बृहस्पतीचें मत प्रत्यक्ष इंद्रानें सांगितलें आहे. शास्त्रांत कोणतेंहि वचन निरर्थक सांगितलेलें नाहीं. परंतु कित्येक लोक अहिंसाशास्त्राला अनुसरून शास्त्रांत युक्तीनें सिद्ध केलेल्या गोष्टींचा स्वीकार करून तदनुरूप वागत नसतात. या लोकीं लोकांचा चरितार्थ योग्य रीतीनें चालविणें, हाच धर्म होय. तो चरितार्थ चोरादिकांचा वध केल्याशिवाय चालणें शक्य नाहीं, म्हणून हिंसा अवश्य केलीच पाहिजे, असें कित्येक विद्वानांचें मत आहे. म्हणून ज्ञानी मनुष्यानें कोणता धर्म सज्जनांना मान्य होईल, हें स्वतःच विचार करून शोधून काढावें.

हे भारता, क्रोधाच्या भरांत, शास्त्रसंबंधानें वृत्ति संशयित झाली असतां अथवा अज्ञानानें एखादा शहाणा मनुष्यहि सभेमध्यें भाषण करण्याला उठला असतां त्याचें तें भाषण ग्राह्य धरिलें जाणार नाहीं. श्रुतीला अनुकूल असें तर्कसिद्ध जें वचन त्याच्याच योगानें शास्त्राची प्रशंसा होत असते. कित्येक लोक ज्ञानाला कारण म्हणून शास्त्रवचनालाच मान देणारे असतात, तर कित्येक तर्काला पटत नाहीं, म्हणून शास्त्रच निरर्थक होय असें मानणारे असतात. परंतु या दोन्ही ठिकाणीं अज्ञान आहे, म्हणून शास्त्रानें तर्काला अथवा तर्कानें शास्त्राला बाध न आणतां उभयतांना संमत होईल अशा रीतीनें व्यवहार करावा. असें संशयच्छेदक वचन पूर्वी शुक्राचार्यानें दैत्यांना सांगितलें होतें. संशयरूप ज्ञान असून नसल्यासारखेंच होय. म्हणून त्याचा तूं समूळ उच्छेद करून टाक. माझ्या या नीतिवाक्यांचा तूं स्वीकार करीत नाहींस, ही गोष्ट अगदीं अयोग्य होय. उग्र कर्मे करण्याकरितांच तुझा जन्म झाला आहे, हें तुला कळत नाहीं.

हे युधिष्ठिरा, माझ्याकडे पहा! स्वहित न जाणतां इहलोकाची इच्छा करणाऱ्या ऐश्वर्येच्छु राजसमूहाला मीं स्वर्गाला पाठविलें तें त्यावर उपकार करण्यासाठींच होय. माझ्या स्वार्थाकरितां नव्हे. ब्रह्मदेवानें अज, अश्व आणि क्षत्रिय यांना सारख्याच कामाकरितां निर्माण केलें आहे. अज हा यज्ञाकडे नेतात, त्यांत जसें त्याचेंच हित असतें, तसेंच अश्व आणि क्षत्रिय यांना देखील त्यांच्या हिताकरितांच संग्रामांत नेलें जातें. अवध्याचा वध करण्यांत जो दोष आहे, तोच वध्याचा वध न करण्यांत सांगितला आहे. हीच धर्ममर्यादा होय. तिचें उल्लंघन कोणीं करूं नये. राजानें तीक्ष्णपणा स्वीकारून प्रजांला स्वधर्मामध्यें ठेवावें. नाहींतर लांडग्याप्रमाणें त्या एक-मेकांचें भक्षण करीत राहतील. ज्याप्रमाणें कावळे पाण्यांतून मत्स्य हरण करून नेतात, त्याप्रमाणें ज्याच्या राष्ट्रामध्यें दस्युलोक परस्वापहरण करितात, तो राजा क्षत्रियाधम होय. हे राजा, तूं कुलीन आणि वेदविद्यानिष्णात अशा लोकांना सचिव करून धर्मानें प्रजांचें पालन करून पृथ्वीवर राज्य कर. जो राजा न्यायमार्ग सोडून प्रजेपासून अन्यायानें कर ग्रहण करीत असतो, तो दुबळा होय. राजानें अत्यंत कडक किंवा अत्यंत मृदुहि असूं नये. त्यानें दोहोंचेंहि अतिक्रमण करूं नये, म्हणून तूं उग्र व मृदुहि हो. हा क्षत्रियधर्म अत्यंत कष्टकारक आहे. तथापि तुजवर माझें जें प्रेम आहे त्यामुळें मी तुला सांगत आहें, तूं उग्र कर्माकरितांच निर्माण केला आहेस. म्हणून प्रजांचें योग्य रीतीनें पालन कर. हे भरतर्षभा, आपत्कालांत दुष्ट लोकांचा निग्रह करून शिष्ट लोकांचें पालन करावें, असें शुक्राचार्यांचें म्हणणें आहे.

युधिष्ठिर—हे पितामहा, ह्या कामीं इतरांनीं लंघन करूं नये, अशी कांहीं मर्यादा असेल, तर मी विचारीत आहें. तूं सज्जनांमध्यें श्रेष्ठ आहेस. तरी ती मला कथन कर.

(३) भीष्म—विद्यावृद्ध, तपस्वी आणि सदाचारनिष्ठ अशा ब्राह्मणांची सेवा करणें हें अत्यंत पवित्र कृत्य होय. देवांच्या ठिकाणीं तुझी वृत्ति आहे, तद्वीच ब्राह्मणासंबंधींहि तूं ठेव. हे राजा, ब्राह्मण क्रुद्ध झाले असतां त्यांनीं अनेक प्रकारचीं घोर कर्में केलीं आहेत. ब्राह्मणांवर प्रेम ठेवल्यानें कीर्ति होते; तसेंच त्यांचा द्वेष केल्यानें मोठी भीति उत्पन्न होत असते. ब्राह्मण संतुष्ट असल्यास,

अमृताप्रमाणें आनंददायक व रुष्ट झाले असतां विषाप्रमाणें प्राणहारक होत असतात. १२. २. १४२.

अध्याय १४३ वा.

[१ शरणागतरक्षकाचा धर्म कोणता, म्हणून युधिष्ठिरप्रश्न. २ भीष्माकडून युधिष्ठिराला कपोताख्यानप्रस्ताव.]

(१) **युधिष्ठिर**—महाप्राज्ञ पितामहा, तूं सर्वशास्त्रविशारद आहेस, तरी शरणागतांचें रक्षण करण्यामध्यें काय पुण्य आहे, तें मला सांग.

(२) **भीष्म**—शरणागताचें रक्षण करण्यांत मोठें पुण्य आहे. हे भारत-सत्तमा, हा प्रश्न करण्याला तूंच योग्य आहेस. हे राजा, शिबिप्रभृति राजांनीं शरणागतांचें पालन करूनच मोठी सिद्धि मिळविली. याविषयीं एका कपोत पक्ष्यानें आपला शत्रु शरण आला असतां त्याचा सत्कार करून आपलें मांसहि त्याला भक्षण करण्यास सांगितलें, असें ऐकण्यांत आहे.

युधिष्ठिर—हे भारता, शत्रु शरण आला असतां कपोतानें त्याला आपलें मांस कसें दिलें आणि त्यामुळें त्याला कोणती गति मिळाली ?

भीष्म—हे राजा, भार्गवमुनीनें मुचुकुंदाला सांगितलेली व सर्व पापांचा नाश करणारी ही दिव्य कथा तूं ऐक. हे पुरुषश्रेष्ठा, ह्यासंबंधीं पूर्वीं मुचुकुंद राजानें भार्गवऋषीला प्रश्न केला होता. तेव्हां त्यानें त्या श्रवणोत्सुक मुचुकुंदाला कपोताला सिद्धि कशी मिळाली, तें सांगितलें.

मुनि—धर्मसिद्धांतांनीं युक्त आणि अर्थ व काम या पुरुषार्थांनीं संबद्ध अशी ही कथा तुला मी आतां सांगतों, तर हे महाबाहो राजा, ती तूं लक्ष्य-पूर्वक ऐक.

ह्या पृथ्वीतलावर कोणी एक क्षुद्राचरण करणारा काळासारखा भयंकर व्याध एका अरण्यामध्यें फिरत असे. त्याचा शरीरवर्ण डोमकावळ्याप्रमाणें काळा असून डोळे लाल होते. त्याच्या मांड्या लांब, पाय आंखूड आणि तोंड व हनुवटी हीं पसरट होतीं. तो साक्षात् मृत्युच कीं काय असा भासत असे. त्याला कोणी मित्र, संबंधी किंवा कोणी आप्त नसून त्याच्या भयंकर कृत्यां-मुळेंच त्यांनीं त्याचा त्याग केला होता. ज्याचें वर्तन पापाचाराचें आहे, अशाला

शहाण्या मनुष्यांनीं दूर टाकावें. जो स्वतःचीच प्रतारणा करितो, तो दुसऱ्याला हितकारक कोठून होणार? जे दुराचारी लोक प्राण्याचे प्राण हरण करीत असतात, ते लोकांना सर्पाप्रमाणें भीतिदायक वाटत असतात. तो व्याध सर्वदा जाळें घेऊन फिरे आणि त्या वनामध्यें पक्ष्यांना मारून त्यांचा विक्रय करीत असे. अशाप्रकारें तो व्याध आपला चरितार्थ चालवीत असतां बरेच दिवस निघून गेले. परंतु आपल्या हातून अधर्माचरण होत आहे, हें कांहीं त्याला समजलें नाहीं. दैवयोगानें मूढ होऊन गेल्यामुळें आणि आपल्या पत्नीच्या संगतींत नित्य रममाण झाल्यामुळें त्याला दुसरी कोणतीच वृत्ति रुचेनाशी झाली.

अशारीतीनें तो आपला चरितार्थ चालवीत असतां एके वेळीं मोठी वावटळ सुटून तिच्या योगानें मोठमोठे वृक्ष कोसळून पडूं लागले. आकाश मेघांनीं व्याप्त होऊन विजा सर्वत्र चमकूं लागल्या आणि तें नावांनीं आच्छादित सागराप्रमाणें दिसूं लागलें. इकडे पर्जन्यवृष्टीनें क्षणांत सर्व पृथ्वी जलमय करून सोडली. याप्रकारें सर्व सृष्टि पर्जन्यानें व्याप्त झाली असतां तो अगदीं गोंधळून गेला आणि शुद्धि नष्ट होऊन थंडीनें कुडकुडत त्या वनामध्यें इतस्ततः भ्रमण करूं लागला. त्या पक्षिघातक्याला त्यावेळीं कोठेंहि आश्रयाकरितां म्हणून यत्किंचितहि जागा सांपडेना. त्या अरण्यांतील त्याचा मार्ग पाण्यानें अगदीं भरून गेला होता. पर्जन्यवेगानें सर्व पक्षी गारठून जाऊन मृतवत् होऊन पडले होते. मृग, सिंह आणि वराहादि पशु जागा सांपडेल, तेथें पडून राहिले होते. प्रचंड पर्जन्यवृष्टीनें आणि सोसाट्याच्या वायुवेगानें त्या अरण्यांतील सर्व प्राणी भुकेनें व भयानें पीडित होऊन त्या वनामध्यें भ्रमण करूं लागले. परंतु तो व्याध थंडीनें गारठून गेल्यामुळें त्याला कोठें जाववेनासें व तेथेंहि राहवेनासें झालें. त्यावेळीं त्याला एक कपोती शीतार्त होऊन जमिनीवर पडलेली दृष्टीस पडली. त्यावेळीं तो स्वतः शीतार्त होता तरी देखील त्या दुष्टानें तिला उचलून आपल्या पिंजऱ्यांत फेंकून दिलें. अशारीतीनें स्वतः दुःखाकुल असतांहि त्यानें दुसऱ्याला दुःख दिलें. त्या दुष्टाला पाप करण्याची नित्य संवय असल्यामुळें ह्यावेळींहि त्यानें पाप केलें.

इतक्यांत वृक्षसमूहामध्यें त्याला मेघाप्रमाणें नील कांतीचा एक वृक्ष दिसला. त्यावर अनेक पक्षी छाया, आश्रय आणि फळें यांची इच्छा करून

राहत असत. ब्रह्मदेवानें परोपकारी साधूप्रमाणेंच निर्माण केल्यासारखा तो वृक्ष दिसत होता. थोड्या वेळानें आकाशांतील तारे स्पष्टपणें दिसूं लागले आणि चंद्रविकासी कमळांनीं आच्छादित महासरोवराप्रमाणें तें आकाश दिसूं लागलें. आकाश मेघरहित झाल्यावर त्यानें दिशांकडे पाहिलें, तों रात्र बरीच झाली आहे व आपलें घर येथून फार दूर आहे असें त्याला आढळून आलें. म्हणून त्यानें त्या रात्रीं तेथेंच राहण्याचा विचार केला. त्यानें हात जोडले आणि त्या वृक्षाला नमस्कार करून बोलला कीं, ' ह्या वृक्षामध्यें ज्या देवता राहत आहेत, त्या सर्वांना मी शरण आलों आहें. असें म्हणून त्यानें वृक्षाचीं पानें भूमीवर आंथरिलीं आणि शिळेवर मस्तक ठेवून तो दुःखग्रस्त पक्षिघातक झोंपीं गेला. १२. २. १४३.

अध्याय १४४ वा.

[१ वृक्षावरील कपोताचा आपली चरावयास गेलेली स्त्री परत आली नाहीं, म्हणून प्रशंसापूर्वक शोक.]

(१) भीष्म—हे राजा, त्या वृक्षाच्या फांदीवर फार दिवसांपासून आपल्या सुहृज्जनांसह एक कपोत पक्षी रहात असे. त्याची स्त्री प्रभातकाळीं चरावयास गेली होती, ती रात्र झाली तरी पुनः आली नाहीं, हें पाहून तो अत्यंत कष्टी झाला. तो म्हणाला, " पाऊस आणि वारा जोराचा सुटला असून आपली स्त्री परत आली नाहीं ! तेव्हां ती माझी प्रिय स्त्री अरण्यांत खुशाल असेल का ? तिजवांचून हें माझें घर आज मला अगदीं ओसाड झाल्यासारखें वाटत आहे. पुत्र, पौत्र, सुना, सेवक जन यांनीं जरी गृह फुलून गेलें असलें, तरी भार्या नसल्यास तें गृहस्थाश्रम्याचें घर ओसाडच होय. गृह हें गृह नव्हे, तर गृहिणी हेंच गृह होय. गृहिणीविरहित जें गृह तें अरण्यसदृश होय. आरक्त नेत्र, चित्रविचित्र अंग आणि मधुर स्वर असलेली ती माझी प्रिया आज जर आली नाहीं, तर हें जीवित ठेवून तरी मला काय करावयाचें आहे ? ती एवढी पतिनिष्ठ आहे कीं मी अभुक्त असलों, तर ती अभुक्त राहते; मीं स्नान केलें नाहीं, तर ती स्नान करीत नाहीं; मी उठलों नाहीं, तर ती उठत नाहीं आणि मीं शयन केलें तरच ती शयन करिते; मी हृष्ट असलों, तर ती हृष्ट असते; तसेंच मी दुःखी असलों तर ती दुःखी होते; मी प्रवासाला गेलों असतां ती

दीनवदन होते आणि मी कितीहि रागावलों तरी प्रिय भाषणानें ती माझें सांत्वन करिते. पति हेंच तिचें व्रत आणि पति हीच तिची गति आहे. ती सर्वदा पतीचें प्रिय आणि हित करण्यांत तत्पर असते. ज्याला अशा प्रकारची स्त्री असेल, तो पुरुष पृथ्वीतलावर धन्य होय. त्या बापडीला मी श्रांत किंवा क्षुधार्त झालों असतां समजतें. ती मजवर अनुरक्त असून, स्थिरबुद्धीची, भक्तियुक्त, प्रेमळ आणि कीर्तिरूप आहे. अशा प्रकारची स्त्री ज्याला लाभली आहे, तो वृक्षाच्या मूळाशीं जरी राहत असला, तरी तें त्याचें गृहच होय. तिजवांचून जरी तो राजवाड्यांत असला, तरी तें अरण्यच होय.

"धर्म, अर्थ आणि काम हे तीन पुरुषार्थ संपादन करण्याचे कामीं भार्या हीच पुरुषाला सहायिनी होत असते. परदेशगमनकालीं पुरुषाला विश्वासपात्र म्हणजे भार्याच होय. भार्या म्हणजे पुरुषाची एक मोठी संपत्तीच होय, असें म्हटलें आहे. ज्याला कोणी आधार नाहीं, अशा पुरुषाला ह्या लोकीं संसारांत साहाय्य करणारी एक भार्याच आहे. त्याचप्रमाणें रोगपीडित आणि नित्य संकटग्रस्त अशा आर्त मनुष्याला भार्येसारखें दुसरें औषधच नाहीं; भार्येसारखा बंधु नाहीं; भार्येसारखा आधार नाहीं आणि धर्मसंग्रहाचे कामीं भार्येसारखा कोणी सहायहि नाहीं. ज्याच्या गृहांत साध्वी आणि प्रियवादिनी भार्या नाहीं, त्यानें अरण्यांत जाऊन वास करावा. कारण त्याचें तें गृह म्हणजे अरण्य होय." १२. २. १४४.

अध्याय १४५ वा.

[१ पतिविलाप ऐकून व्याधाच्या पिंजऱ्यांत असलेल्या कपोतीकडून विधिपूर्वक त्या व्याधाचाच सत्कार करण्याविषयीं पतीस प्रेरणा.]

(१) भीष्म—अशाप्रकारें शोक करणाऱ्या त्या कपोताचें करुण भाषण ऐकून व्याधाच्या जाळ्यांत सांपडलेली ती कपोती त्याला म्हणाली—

कपोती—किती थोर माझें भाग्य म्हणून सांगूं कीं माझा प्रिय पति माझ्या अंगीं असलेले तसेच नसलेलेहि गुण अशाप्रकारें वर्णन करून सांगत आहे! जिच्या योगानें पति संतुष्ट होत नसतो, तिला स्त्री असें मानणें कधींहि योग्य नाहीं. पति संतुष्ट असला तरच स्त्रियांवर सर्व देवता प्रसन्न होत असतात. अग्नीच्या साक्षीनें पतिरूप परम दैवत स्त्रियांनीं वरिलेलें असतें. जिच्या

योगानें पति संतुष्ट होत नाहीं, ती स्त्री दावानलानें दग्ध झालेल्या पुष्पस्तबकयुक्त लतेप्रमाणें भस्म होऊन जाते !

असा विचार करून ती दुःखाकुल कपोती आपल्या दुःखी पतीला म्हणाली, "कांता, मी तुला आतां तुझ्या कल्याणाची गोष्ट सांगत आहें, त्याप्रमाणें तूं कर ! ह्यावेळीं शरणागताचें संरक्षण करणें हाच आपला परम धर्म होय. तुझ्या घरट्याच्या जवळच हा व्याध निद्रा घेत राहिला आहे. तो क्षुधा आणि थंडी यांच्या योगानें अत्यंत व्याकुल होऊन गेला आहे. तरी ह्याचा आधीं सत्कार कर. जो कोणी ब्राह्मणांचा, लोकांची केवळ माताच अशा धेनूंचा किंवा शरणागत आलेल्यांचा वध करितो, त्या तिघांचेंहि पातक सारखेंच आहे. ज्ञातिधर्मानुरोधानें आम्हांला कपोतवृत्तिच विहित आहे. म्हणून तुझ्यासारख्या शहाण्यानें त्याच न्याय्यवृत्तीचें सर्वदा अनुकरण करावें. जो गृहस्थ यथाशक्ति धर्माचरण करीत असतो, त्याला मरणानंतर अक्षय्य लोकांची प्राप्ति होते, असें ऐकण्यांत आहे. हे कपोता, तुला आज संततिसौख्य आहे, तसाच तूं पुत्रवानूहि आहेस. म्हणून आपल्या देहावरील ममत्व सोडून दे आणि धर्मार्थांचें अवलंबन करून जेणेंकरून ह्याचें मन संतुष्ट होईल, असा ह्याचा सत्कार कर. हे विहंगमा, आपल्या शरीरासाठीं तूं दुःखी होऊं नये. शरीरयात्रेसाठीं तुला दुसरीहि स्त्री प्राप्त होईल !"

ती पिंजऱ्यामध्यें असलेली बिचारी कपोती अत्यंत दुःखाकुल होऊन आपल्या पतीला असें बोलून त्याजकडे पाहूं लागली. १२. २. १४५.

अध्याय १४६ वा.

[१ कपोतीचें भाषण श्रवण करून कपोतानें आत्मदानानें केलेलें अतिथिसंतर्पण. २ कपोताची ती स्थिति पाहून व्याधाचा आपल्या निंद्य कर्माबद्दल विलाप.]

(१) भीष्म—कपोतीचें तें धर्मयुक्त भाषण श्रवण करून कपोताला मोठा हर्ष झाला. त्या आनंदानें त्याचे डोळे भरून येऊन त्या पक्षिघातक व्याधाला पाहून आणि त्याचा यथाविधि सत्कार करून तो त्याला बोलला, "व्याधा, तुझें स्वागत असो. तुझें कोणतें कार्य मीं करावें तें सांग. तूं मनाला यत्किंचित्हि वाईट वाटूं देऊं नकोस. आपल्याच गृहीं तूं आहेस, असें समज आणि

मीं काय करावें, अशी तुझी इच्छा आहे, तें मला शीघ्र सांग. मी तुला प्रेमानें विचारीत आहें. तूं आज माझ्या येथें आश्रयार्थ आला आहेस. आपल्या गृहीं आलेल्या शत्रूचेंहि यथोचित आतिथ्य करावें. आपणाला तोडण्यासाठीं कोणी आला तरी वृक्ष त्याजवरची आपली छाया कधीं मागें घेत नसतो. आपल्या गृहीं आलेल्याचें प्रयत्नपूर्वक आतिथ्य करणें हें प्रत्येकाचें कर्तव्य आहे. विशेषतः पंचयज्ञ करण्याविषयीं तत्पर अशा गृहस्थानें तर तें अवश्य केलें पाहिजे. जो कोणी गृहस्थाश्रमी पुरुष अज्ञानानें पंचमहायज्ञ करीत नाहीं, त्याला धर्मदृष्ट्या इहलोकाची किंवा परलोकाचीहि प्राप्ति होत नाहीं. तर तूं मजवर विश्वास ठेवून तुझी इच्छा असेल, ती सांग. तूं जें कांहीं सांगशील, तें सर्व मी करीन. तूं मनांत शोक करूं नकोस.

तें त्या कपोताचें भाषण ऐकून व्याध बोलला, 'मला थंडीमुळें फार बाधा होत आहे, तर तीपासून माझें संरक्षण होईल असें कांहीं कर.' व्याधाचें असें बोलणें ऐकून त्या कपोतानें यथाशक्ति भूमीवर वृक्षाचीं पानें पसरलीं आणि एका पानावरून अग्नि आणण्याकरितां तो निघून गेला. लोहाराच्या घरून अग्नि घेऊन तो शीघ्र परत आला आणि शुष्कपर्णांवर अग्नि ठेवून त्यानें तो प्रज्वलित केला. नंतर तो त्या गृहागत व्याधाला बोलला कीं, 'कशाचीहि भीति न बाळगतां तूं आतां निःशंकपणें आपला देह शेकून घे.' त्यावर 'ठीक आहे,' असें उत्तर देऊन त्या व्याधानें आपलें सर्व शरीर शेकून घेतलें. त्या शेकानें जीवित पुनः प्राप्त झाल्यासारखें होऊन त्याचे डोळे आनंदाश्रूंनीं भरून आले आणि त्या पक्ष्याकडे पाहून तो म्हणाला कीं, 'तूं मला यथाविधि कांहीं आहार द्यावास, अशी माझी इच्छा आहे. क्षुधेनें मी फार पीडित झालों आहें !'

(२) हें व्याधाचें भाषण ऐकून तो पक्षी म्हणाला, 'तुझी क्षुधा शमन करितां येईल, एवढें माझें वैभव नाहीं. आम्ही अरण्यांत वास करून, नित्य जें मिळतें, त्यावरच निर्वाह करीत असतों. मुनिजनांप्रमाणें आमच्याजवळ भोजनाचा संग्रह केलेला नसतो.' असें त्या व्याधाला बोलून तो कपोत खिन्नमुख होऊन बसला. हे भारतश्रेष्ठा, आतां पुढें काय करावें, याची त्याला मोठी चिंता पडली, तो आपल्या वृत्तीलाहि दोष लावूं लागला. क्षणभरानें त्याला कांहीं विचार

१ अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम्। होमो दैवो भूतयज्ञो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् । मनु. ३.

सुचला आणि तो त्या पक्षिघातक्याला म्हणाला, ' व्याधा, थोडा वेळ थांब, तुझी तृप्ति मी करितों. ' असें म्हणून शुष्कपर्णांनीं त्यानें अग्नि प्रज्वलित केला आणि अति आनंदित होऊन बोलला, ' पूर्वीं ऋषि, देवता, पितर आणि महात्मे यांच्या तोंडून अतिथिपूजनानेंच महाधर्माची प्राप्ति होत असते, असें मीं ऐकिलें आहे. म्हणून हे सौम्या, तूं मजवर कृपा कर. अतिथीचा सत्कार करण्याचा माझा निश्चय झाला आहे. असा निर्धार करून त्या बुद्धिवंत पक्ष्यानें हास्यमुखानें अग्नीला तीन प्रदक्षिणा केल्या आणि त्यामध्यें प्रवेश केला. पक्ष्यानें अग्नीमध्यें प्रवेश केल्याचें पाहून ' मीं हें काय केलें, ' असा विचार मनांत येऊन तो व्याध चिंतामग्न झाला. ' हाय हाय ' मीं दुष्टानें हें निंद्य कर्म करून काय घोर परिणाम आपणावर ओढून आणिला! माझ्या हातून भयंकर अधर्म झाला, यांत संशय नाहीं ! ' अशाप्रकारें तो व्याध पक्ष्याची ती स्थिति पाहून आपल्या कर्माला दोष देत अत्यंत शोक करूं लागला. १२. २. १४६.

अध्याय १४७ वा.

[१ कपोतानें अग्निप्रवेश केल्याचें पाहून अनुतप्त झालेल्या त्या व्याधानें आपली काठी, जाळें वगैरे टाकून दिलीं, कपोतीला बंधमुक्त केलें आणि परलोकगमनाच्या मार्गास लागला.]

(१) भीष्म—तो व्याध जरी क्षुधापीडित होता, तरी आपल्यापुढें अग्नींत पडलेल्या त्या कपोत पक्ष्याला पाहून म्हणाला, ' क्रूर आणि मूर्ख अशा मजकडून हें काय कर्म झालें ? ज्या कपोतानें आपलें स्वतःचें मांस देऊन मजवर उपकार केला, त्याचें भक्षण करून प्राण वांचविल्यास मला मोठेंच पाप लागेल !' अशारीतीनें आपली निंदा करीत तो पुनः पुनः म्हणाला, " मी अत्यंत दुष्टबुद्धि असून कोणाच्याच विश्वासास पात्र नाहीं. पापकर्मांचा निश्चय करून मीं शुभकर्मांचा त्याग केला आणि पक्षी मारण्याचें काम पत्करून व्याध झालों. आपलें मांस दहन करणाऱ्या त्या महात्म्या कपोत पक्ष्यानें मज दुष्टाचा धिक्कार करून मला चांगलाच उपदेश केला आहे. मी आतां माझे प्रिय प्राण, पुत्र आणि स्त्री यांचा त्याग करीन आणि क्षुधा, तृषा आणि ऊन हीं सहन करून शरीराचा सांपळा करून घेईन आणि अनेक उपास करून परलोकसाधन करीन ! आजपासून मी सर्व प्रका-

रचे शरीरभोग टाकून ग्रीष्म ऋतूंतील अल्प सरोवराप्रमाणें आपलें शरीर सुकवून घेईन. आपला देह अर्पण करून ह्या कपोतानें अतिथिपूजनाचें महत्त्व मला उत्तम प्रकारें शिकविलें आहे. म्हणून यापुढें मी धर्माचरण करून राहीन. धर्म हाच मनुष्याचा मोठा आधार आहे. या पक्षिश्रेष्ठाचे ठिकाणीं मला उत्तम प्रकारचा धर्म दिसून आला आहे."

असें बोलून आणि मनाचा निश्चय करून तो घोरकर्मी व्याध कडक नियमांचे आचरणानें परलोकसाधनाचा विचार करून तेथून निघून गेला. जाण्याआधीं त्यानें आपली काठी, सळई, जाळें आणि पिंजरा हीं फेंकून दिलीं आणि त्या कपोतस्त्रीला देखील बंधमुक्त करून सोडून दिलें. १२. २. १४७.

अध्याय १४८ वा.

[१ पतिशोकानें कपोतीचा अग्निप्रवेश. २ कपोत व कपोती यांचें विमानांत बसून स्वर्गगमन.]

(१) भीष्म—हे राजा, पुढें तो व्याध तेथून गेला असतां कपोती दुःखाकुल होऊन व पतीचें वरचेवर स्मरण करून शोक करूं लागली. ती म्हणाली, "प्रिया, तुझे मनाविरुद्ध केव्हांहि आचरण केल्याचें मला आठवत नाहीं. विधवा स्त्रीला जरी अनेक पुत्र असले, तरी पतिदुःख हें तिला होतेंच. गरीब बिचाऱ्या पतिहीन स्त्रीबद्दल तिचे आप्तहि हळहळतात. तूं सर्वदा माझें लालनपालन केलेंस, माझा उत्तम आदर केलास आणि मधुर, प्रेमळ, सरळ आणि गोड शब्दांनीं मला सुख दिलेंस. पर्वतांवरील गुहांमध्यें, नद्यांच्या झऱ्यांवर आणि वृक्षांच्या शेंड्यांवर मी तुझ्यासह अत्यंत सुखांत राहिलें! आकाशांतहि मी तुझ्यासह मोठ्या आनंदांत विहार केला. कांता, त्या सर्व सुखाला आज मी मुकल्यें आहें. पिता, बंधु आणि पुत्र ह्यांनीं जरी दिलें, तरी तें नियमित असतें; अमित देणारा असा एक भर्ताच होय. मग कोणती स्त्री त्याचा आदरपूर्वक सत्कार करणार नाहीं? भर्त्यासारखा कोणी नाथ नाहीं व भर्त्यासारखें दुसरें सुखहि नाहीं. धनसर्वस्वाचाहि त्याग करून स्त्रियांचें रक्षण करणारा एक भर्ताच होय. हे नाथा, तुझ्यावांचून ह्या जीविताशीं मला कांहीं कर्तव्य नाहीं. कोणती पतिव्रता स्त्री पतिविरहित होऊन जीविताची इच्छा करील?"

(२) अशा रीतीनें पुष्कळ शोक करून त्या दुःखाकुल पतिव्रता कपोतस्त्रीनें तेथील प्रदीप्त अग्नीमध्यें उडी घेतली, तों तिला विमानांत बसलेला तिचा पतिच पुढें दिसला. त्यानें चित्रविचित्र बाहुभूषणें धारण केलीं होतीं. मोठमोठे महात्मे आणि पुण्य पुरुष त्याचें पूजन करीत होते. त्याच्या अंगावर अनेक शोभिवंत पुष्पमाला आणि वस्त्रें होतीं, तसेंच त्यानें अनेक अलंकार घालून आपलें शरीर सुशोभित केलें होतें. तो पुण्यकर्में आचरण करण्यांत निमग्न दिसत होता. शेंकडो कोटि विमानें त्याच्या सभोंवतीं होतीं. नंतर तो पक्षी उत्तम प्रकारच्या विमानांत स्त्रीसह आरूढ होऊन स्वर्गाला गेला. तेथें स्वकर्माच्या योगानें बहुमान पावून स्वस्त्रीसहवर्तमान तो सुखांत राहिला. १२. २. १४८.

अध्याय १४९ वा.

[१ विमानांत बसलेल्या कपोताला व कपोतस्त्रीला पाहून त्या व्याधानें महारण्यांत प्रवेश केला आणि तेथें अग्निदग्ध होऊन तोहि स्वर्गाला गेला.]

(१) भीष्म—हे राजा, तो कपोत आणि त्याची ती स्त्री हीं आकाशांतून विमानांत बसून जातांना व्याधाच्या दृष्टीस पडलीं. त्या स्थितींत त्यांना पाहून आपणालाहि ह्यांसारखीच गति प्राप्त व्हावी, अशी इच्छा त्या व्याधाला झाली आणि अशाच प्रकारें तप करून मीहि अशीच परम गति मिळवीन, असा त्यानें निश्चय केला आणि महाप्रस्थानाला जाण्याची इच्छा करून तो पक्षिघातकी व्याध स्वर्गाच्या इच्छेनें सर्व व्यवहार बंद करून व सर्व वस्तूंवरील ममत्व टाकून देऊन वायुभक्षण करीत राहिला. याप्रमाणें तो वनांतून जात असतां एक अत्यंत विस्तीर्ण, मनोहर, प्रफुल्लित कमळांनीं सुशोभित, अनेक पक्षिगणांनीं व्याप्त आणि गार पाण्यानें युक्त, असें सरोवर त्याच्या दृष्टीस पडलें. तृषाकुल मनुष्याच्या दृष्टीस पडतांच त्याची तृषा शमन व्हावी, असें तें सरोवर होतें. तो पारधि उपवासांनीं अगदीं कृष होऊन गेला होता, तरी त्या सरोवराकडे नजरहि न फेंकतां निश्चयपूर्वक तो श्वापदांनीं वसती केलेल्या अरण्यामध्यें मोठ्या आनंदानें शिरला. त्या वनांत तो जातो, तोंच त्याच्या अंगाला कांटे रुतून तें रक्तबंबाळ झालें. तरीहि त्या निर्जन व पक्षिगणांनीं व्याप्त अरण्यामध्यें तो फिरत राहिला. इतक्यांत भयंकर वारा

सुटून व मोठमोठे वृक्ष परस्परांशीं घर्षण पावून त्या अरण्यामध्यें अग्नि उत्पन्न झाला. युगांतकालच्या अग्नीप्रमाणें तो वडवाग्नि वृक्षांनीं भरगच्च भरलेलें व लताविटपांनीं व्याप्त झालेलें तें वन दग्ध करूं लागला. त्या अग्निज्वालांनीं व वायूनें सर्वच उत्पन्न झालेल्या ठिणग्यांनीं पशु-पक्ष्यादिकांनीं व्याप्त असें तें सर्व वन क्षणांत दग्ध होऊन गेलें. तेव्हां तो व्याध अत्यंत आनंदित होऊन आपला देहत्याग करण्याच्या इच्छेनें त्या वाढत जाणाऱ्या वणव्याकडे धांवत गेला आणि त्या अग्नीनेंहि त्या व्याधाला दग्ध करून सोडलें.

हे भरतसत्तमा, अशारीतीनें तो व्याध अग्निदग्ध होऊन त्याचें सर्व पातक नष्ट झालें आणि त्या व्याधाला उत्तम गति मिळाली. त्याची सर्व काळजी दूर होऊन आपण स्वर्गामध्यें यक्षगंधर्व आणि सिद्ध यांमध्यें इंद्राप्रमाणें विराजमान झालों आहें, असें त्याला दिसून आलें. याप्रमाणें, तो कपोत, पतिव्रता कपोती आणि तो व्याध हीं सर्व आपल्या पुण्यकर्मानें स्वर्गाला गेलीं. जी कोणी स्त्री अशाप्रकारें आपल्या पतीच्या मताप्रमाणें वागते, ती त्या कपोतस्त्रीप्रमाणें स्वर्गांत विराजमान होऊन राहते.

याप्रमाणें त्या महात्म्या व्याधाची कथा आहे. त्या कपोताला आपल्या पुण्यकर्मानें उत्तम धर्मफळ मिळालें. जो कोणी ही कथा नित्य श्रवण करील, अथवा दुसऱ्याला कथन करील, त्याच्या मनांत चुकूनहि कधीं अशुभ गोष्ट येणार नाहीं. हे युधिष्ठिरा, तूं धर्मवेत्त्यांमध्यें श्रेष्ठ आहेस. ह्या धर्माची योग्यता फार मोठी आहे. ह्या लोकीं गोवध करणाऱ्या पाप्याच्या पातकाचीहि निष्कृति सांपडेल, परंतु जो शरणागतांचा वध करितो, त्याच्या पापाची मात्र निष्कृति कोठें आढळत नाहीं. हा इतिहास अत्यंत पुण्यदायक आणि पापप्रणाशक आहे. जो ह्याचें श्रवण करील, त्याला दुर्गति कधीं प्राप्त न होतां तो स्वर्गलोकाला जातो. १२. २. १४९.

अध्याय १५० वा.

[१ युधिष्ठिराचा अबुद्धिपूर्वक झालेल्या ब्रह्महत्येच्या प्रायश्चित्तासंबंधीं प्रश्न. २ शौनककुलोत्पन्न इंद्रोत आणि जनमेजय यांच्या संवादाचा उपक्रम.]

युधिष्ठिर—हे भरतसत्तमा, अबुद्धिपूर्वक जर कोणाच्या हातून पाप घडलें, तर त्यापासून तो मुक्त कसा होईल, तें मला सांग.

(२) भीष्म—ह्यासंबंधीं पूर्वी शौनककुलांत जन्म पावलेल्या इंद्रोत ब्राह्मणानें राजा जनमेजयास सांगितलेली व ऋषींनीं प्रशंसा केलेली एक कथा सांगतों. पूर्वी परिक्षित् राजाचा पुत्र जनमेजय हा मोठा वीर्यशाली राजा होऊन गेला. त्याच्या हातून कोणी एके वेळीं चुकून ब्रह्महत्या घडली. तेव्हां त्याच्या पुरोहितांसह सर्व ब्राह्मणांनीं त्याचा त्याग केला. त्यामुळें रात्रंदिवस दुःखसंतप्त होऊन तो राजा अरण्यवासाला निघून गेला. त्याच्या प्रजेनेंहि त्याचा त्याग केला होता. परंतु अशा स्थितींतहि त्यानें आपलें कल्याण करून घेतलें. शोकसंतप्त त्या राजानें फार मोठी तपश्चर्या केली. अनेक ब्राह्मणांना त्यानें ब्रह्महत्येचें पाप नाहींसें कसें होईल, तें विचारिलें. सर्व पृथ्वीवर नाना देशांमधून तो फिरला. असा फिरत फिरत असतां अखेर तो शौनककुलोत्पन्न इंद्रोत मुनीकडे गेला. तेथें जाऊन त्या राजानें त्याचे पाय घट्ट धरिले. इंद्रोत मुनि म्हणजे अत्यंत कडक तपस्वी होता. ऋषीनें जनमेजय राजा आल्याचें पाहून भ्रूणहत्या करणारा हा महापातकी येथें कशाला आला आहे, असें म्हणून त्याची पुष्कळ निंदा केली.

मुनि—तुला आमच्या येथें काय कर्तव्य आहे ? तूं मला स्पर्श करण्याचें कारण नाहीं. तूं येथें राहिल्यानें मला संतोष होत नाहीं. जा, जा. तुझ्या शरीराला रक्तासारखी दुर्गंधि येत आहे, त्याचप्रमाणें तुझें दर्शनहि शवदर्शनाइतकेंच अशुभ आहे. तूं स्वतः अशुभ असून शुभ असल्याचें लोकांस भासवीत आहेस ! तूं मृत असून जीवंत असल्याप्रमाणें जनांत फिरत आहेस ! तुझ्या हातून ब्रह्महत्या घडली आहे, तुझें मन अशुद्ध आहे आणि तुझे विचारहि पापमय आहेत. तूं जागा होतोस आणि पुनः गाढ झोंपेंत मग्न होतोस असा तूं परमसुखामध्यें आहेस. हे राजा, तुझें आयुष्य व्यर्थ आहे. तुझें जीवित क्लेशयुक्त आहे. तुझा जन्म हीन आणि पापी कर्मांकरितांच झाला आहे. अनेक प्रकारच्या कल्याणकारक गोष्टी करून वडील पुत्राची आशा करितात आणि त्याकरितां तपश्चर्या, देवतापूजन, वंदन आणि सहिष्णुता ह्यांचें आचरण करितात, परंतु तुझ्याकडे पाहिलें असतां तुझा पितृवंश नरकाला गेला आहे. तुझ्या संबंधीं त्यांच्या सर्व आशा निरर्थक झाल्या आहेत. ज्यांचें पूजन केलें असतां स्वर्ग, आयुष्य, यश आणि संतति यांची प्राप्ति होते, त्या ब्राह्मणांचा तूं विनाकारण द्वेष्टा झाला आहेस! ह्या पापाच्या योगानें तूं मृत्यु पावल्यावर शाश्वत किंवा कांहीं कालपर्यंत तरी खालीं मस्तक करून

नरकांत पडून राहशील. त्या ठिकाणीं तुला कृष्ण कंठाचे आणि लोहमय मुखांचे गृध्र ग्रास देतील आणि तेथून तुला पुनः पापयोनींत जावें लागेल. राजा, हें जगच जर मिथ्या, तर परलोक तरी कोठून, असें जर तुला वाटत असेल, तर यमगृहीं यमदूत त्याचीहि आठवण तुला पटवून देतील! हें ध्यानांत ठेव १२. २. १५०.

अध्याय १५१ वा.

[१ जनमेजयाची प्रार्थना ऐकून शौनक ब्रह्महत्येच्या पातकाची निष्कृति कशी करितां येईल, तें सांगतो.]

(१) भीष्म—शौनक मुनीचें तें भाषण ऐकून जनमेजय म्हणाला, "आधींच गर्ह्य व निंद्य अशा माझी पुनः तूं निंदा करीत आहेस! मी धिक्कारार्ह आहें, म्हणूनच तूं माझा धिक्कार करीत आहेस! मी तुझ्या कृपेची इच्छा करीत आहें. माझ्या दुष्कर्मांमुळें अग्नींत पडल्याप्रमाणें मी जळत आहें. स्वतःच्या पापकर्मांची आठवण होऊन माझ्या मनाला आनंद होत नाहीं. यमापासून मला भयंकर शिक्षा होणार, अशी भीति मला वाटत आहे. तेव्हां माझ्या हृदयांतील हें शल्य काढून टाकिल्याशिवाय मी जगणार तरी कसा? हे शौनका, मजवरील सर्व क्रोध टाकून दे आणि मला कांहींतरी उपाय सांग. ब्राह्मणांचा मी मोठा भक्त होतों. मी पुनः तुला सांगतों कीं, ह्या माझ्या कुलाचा समूळ नाश न होतां त्याचा अवशेष तरी रहावा, अशी माझी इच्छा आहे. ज्याच्या हातून ब्रह्महत्या घडली आहे, असा माझा वंश चालावा, हें योग्य नाहीं, तथापि मी अगदीं दीनतेनें तुला सांगत आहें कीं योगी ज्याप्रमाणें अनाथांचें रक्षण करितात, त्याप्रमाणें तूं माझें रक्षण कर. यज्ञ न करणाऱ्या लोकांस स्वर्ग न मिळतां ते पुलिंद, शबरांप्रमाणें केवळ नरकाला जातात. म्हणून माझी बुद्धि लहान मुलाच्याप्रमाणें मूढ आहे, असें समजून पित्याप्रमाणें तूं मजवर प्रेम करावें."

शौनक—ब्राह्मणाला क्रोध आला असतां त्याच्या हातून दुष्कर्म घडावें, यांत आश्चर्य तें कसलें? म्हणूनच विचारी लोक दुसऱ्यावर कोप करीत नसतात. शहाणा मनुष्य आपल्या प्रज्ञाबलानें ज्ञानप्रासादावर आरोहण करून लोकां-बद्दल शोक करीत असतो. पर्वतावरील मनुष्याला ज्याप्रमाणें भूमीवरील सर्व

वस्तूंचें ज्ञान होतें, त्याप्रमाणें तो सर्व लोकांचे बरेवाईट व्यवहार जाणतो. जो साधुजनांवर प्रेम करीत नाहीं, त्यांना सर्वदा टाळतो आणि त्यामुळें त्यांच्या धिक्कारास पात्र होतो, त्याला कधीं ज्ञान होत नसतें आणि त्याबद्दल कोणाला आश्चर्यहि वाटत नसतें. म्हणूनच सत्संगतीवांचून ज्ञानप्राप्ति होणें दुर्लभ होय. वेदांत व शास्त्रांत सांगितलेलें ब्राह्मणांचें वीर्य आणि माहात्म्य हीं तुला ठाऊकच आहेत. तेव्हां जेणेंकरून तुझ्या मनाला शांति प्राप्त होईल, असें कर. असें केल्यानें ब्राह्मण तुझें रक्षण करितील. ब्राह्मणांचा संतोष झाल्यास तुला परलोकप्राप्ति होईल. नाहींतर पापामुळेंच तुला सर्वदा दुःख भोगावें लागेल. सर्वदा धर्माचें चिंतन करीत रहा !

जनमेजय—हे शौनका, माझ्या पापामुळें मला ताप होत आहे. माझ्या हातून कधीं धर्मलोप होऊं नये, आणि माझें कल्याण व्हावें, अशी माझी इच्छा आहे. म्हणून तुला शरण आलों आहें, तर हे शौनका, मजवर प्रेम कर.

शौनक—हे राजा, दंभ आणि मान सोडून देऊन तूं भूतमात्रावर प्रेम करावेंस अशी माझी इच्छा आहे. प्राणिमात्राला हितकारक अशा धर्माचें सर्वदा चिंतन करीत रहा. भीतीमुळें, कृपणतेमुळें अथवा लोभामुळें तुला उपदेश करण्यास मी सिद्ध झालों आहें, असें समजूं नकोस. माझें दिव्य आणि सत्य भाषण तूं ब्राह्मणांसह ऐकावें, अशी माझी इच्छा आहे. मी तुला धर्माचा उपदेश करीत आहें, यांत कांहीं अभिलाष आहे, असें मुळींच नाहीं. केवळ धर्मबुद्धीनेंच तुला उपदेश करण्यास मी सिद्ध झालों आहें. ब्रह्महत्या करणाऱ्या तुला आश्रय दिल्यानें सर्व लोक माझा धिक्कार करितील, मला अधर्मज्ञ म्हणतील आणि माझे आप्त माझा त्यागहि करितील. मी तुला जें सांगणार आहें, तें ऐकून माझे आप्त मजवर अत्यंत कोप करतील. त्यांत जे कोणी महाप्राज्ञ असतील, त्यांनाच माझे भाषणाचा अर्थ बरोबर समजून येईल. हे भारता, ब्राह्मणांसंबंधीं काय करावयाचें, तें मी सांगतों, ऐक. जेणेंकरून त्यांचें कल्याण होईल, तें तूं मजसाठीं कर आणि हे राजा, ब्राह्मणांशीं आपण द्रोह करणार नाहीं, अशी प्रतिज्ञा कर.

जनमेजय—हे विप्रा, मी तुझ्या चरणांना स्पर्श करून सांगतों कीं वाणीनें, मनानें किंवा कर्मानें ब्राह्मणांचा द्रोह मी कधीं करणार नाहीं. १२. २. १५१.

अध्याय १५२ वा.

[१ शौनक जनमेजयाकडून अश्वमेध यज्ञ करवितो. २ त्यामुळें तो पापमुक्त होतो आणि त्याला पुनः राज्यप्राप्ति होते.]

(१) **शौनक**—मी विद्यावान् आणि सामर्थ्यवान् असून सर्वदा संतुष्ट आहें. तूं स्वतः धर्म जाणणारा असून धर्मविचार गुप्त ठेवणारा आहेस. त्यामुळें मी आतां तुला धर्म कथन करीत आहें. प्रथमतः कठोर असून पुढें दयाळू होणें ही आश्चर्याची गोष्ट होय. कठोर राजा जगताला दग्ध करून सोडतो, असें म्हणतात. तूं तर प्रथमपासून तशा प्रकारचा कठोर असून तुझें मन सांप्रत धर्माकडे वळलें आहे. तूं भक्ष्य-भोज्यादिकांचा त्याग करून तप करूं लागला आहेस. हे जनमेजया, ही गोष्ट अधार्मिक लोकांना आश्चर्यकारक वाटत आहे. श्रीमंत मनुष्यानें दान करणें किंवा तपस्व्यानें कृपण होणें, ह्यांत आश्चर्यावह कांहीं नाहीं. कारण त्या दोन्ही गोष्टी परस्परांशीं अगदीं संबद्ध आहेत असें ज्ञाते म्हणतात. पूर्वापारविचार केल्याशिवाय कोणत्याहि कार्याला आरंभ करणें, हें दैन्याचें लक्षण होय. तसेंच जी गोष्ट विचारानें केलेली असते, ती सर्वदा कल्याणकारक होत असते.

हे राजा, यज्ञ, दान, दया, वेद, सत्य हीं पांच आणि त्यांबरोबरच उत्कृष्ट आचरिलेलें तप या सहा गोष्टी मनुष्याला पावन करणाऱ्या आहेत. जनमेजया, राजे लोकांना ह्यांच्या योगानें परम पावित्र्य येत असतें. ह्यांचा तूं विचारपूर्वक उपयोग केल्यास तुला मोठी धर्मप्राप्ति होईल. त्याचप्रमाणें तीर्थांच्या ठिकाणीं जाणें हीहि गोष्ट पुण्यकारक असल्याचें सांगितलें आहे. ह्याविषयीं ययातीनें सांगितलेली गोष्ट उदाहरण म्हणून सांगत असतात. ययाति सांगतो कीं ज्या मनुष्याला बरीच आयुष्यप्राप्ति झाली असेल, त्यानें यत्न-पूर्वक यज्ञ करून नंतर त्यांचा त्याग करावा आणि तप करावें. कुरुक्षेत्र हें पुण्यकारक समजतात. कुरुक्षेत्राहून सरस्वती, तीहून तीर्थें आणि त्या तीर्थांहूनहि पृथूदक तीर्थ हें परम पवित्र होय, असें सांगितलें आहे. त्या ठिकाणीं स्नान, जलपान करणाऱ्या मनुष्याला लवकर मरण येईल, अशी भीति बाळगण्याचें कारण राहत नाहीं. त्या ठिकाणाहून तूं पुढें महासर, पुष्कर तीर्थें, प्रभासतीर्थ, उत्तर मानस व कालोदक या तीर्थांना जा, म्हणजे तुला दीर्घायुष्याची प्राप्ति होईल. सरस्वती आणि दृषद्वती यांच्या संगमावर

मानस सरोवर आहे. या सर्व ठिकाणीं वेदाध्ययनशील राहून स्नान करावें. सर्वांत पुण्यकारक असा दानधर्म आहे व त्याहूनहि संन्यास हा श्रेष्ठ धर्म होय, असें मनूचें म्हणणें आहे.

ह्यासंबंधानें सत्यवानानें सांगितलेल्या कांहीं गाथा उदाहरण म्हणून सांगत असतात. त्या अशा आहेत-ज्याप्रमाणें एखादें बाल्यावस्थेंतील मूल सत्यनिष्ठ असतें, त्याला पुण्य किंवा पाप कांहीं लागत नसतें. तसेंच प्राणिमात्राच्या ठिकाणीं स्वाभाविकपणें दुःख नसतें, मग सुखतरी कोठून असणार ? सुखदुःख हीं दोन्ही कल्पित असतात. याप्रमाणें ब्रह्मरूप झालेल्या लोकांना कोणत्याहि संसर्गानें सुखदुःख भोगावें लागत नाहीं. म्हणून पुण्यपापांची निवृत्ति झाली असतां जीवितत्याग केलेला चांगला होय.

हे राजा, आतां राजाचें श्रेष्ठ कर्तव्य कोणतें तें तुला सांगतों. आपल्या सामर्थ्यानें आणि दानगुणानें तूं स्वर्गप्राप्ति करून घे. ज्याच्या अंगीं बल आणि तेज हीं आहेत, तोच मनुष्य धर्मप्राप्ति करून घेतो. हे राजा, तूं ब्राह्मणांसाठीं आणि आपल्या सुखासाठीं पृथ्वीचें राज्य कर. ज्याप्रमाणें पूर्वीं तूं ब्राह्मणांना तुच्छ लेखिलेंस, त्याचप्रमाणें आतां तूं त्यांना प्रसन्न करून घे. ब्राह्मणलोकांनीं नीच समजून जरी तुझा त्याग केला, तरी तूं त्यांना आपल्या-प्रमाणेंच समजून त्यांचा वध करावयाचा नाहीं, असा निश्चय कर. कोणतेंहि कार्य करीत असतांना ज्यांत आपलें कल्याण होईल, तेंच करीत जा. हे परंतपा, एखादा राजा हिमाप्रमाणें अत्यंत शीतल, अग्नीप्रमाणें क्रूर, यमाप्रमाणें गुणदोषांचा विचार करणारा असतो, तर दुसरा कोणी नांगराप्रमाणें दुष्टांना उखडून टाकणारा आणि विजेप्रमाणें त्यांना अकस्मात् भाजून काढणारा असतो. दुष्ट लोकांचे ठिकाणीं जरी विद्वत्तादि गुण किंवा ब्राह्मणांसारखे कांहीं धर्म दिसून आले, तरी त्यांशीं कधीं मिसळूं नये. पापकर्म एकदांच हातून घडलें असतां मनुष्य पश्चात्तापानें मुक्त होतो. दुसऱ्या वेळीं झालें असतां पुनः मीं असलें कर्म करणार नाहीं, असा निश्चय केल्यास त्यापासून मुक्त होतो. तिसरे वेळीं पापकर्म घडल्यास कांहीं धर्मनियम पाळण्याचा निश्चय केल्यास मुक्त होतो आणि अनेकवार पापाचरण घडलें असल्यास पवित्र तीर्थयात्रा केल्यानें मुक्त होतो.

ज्याला आपलें कल्याण व्हावें, अशी इच्छा असेल, त्यानें चांगलें कर्म

करीत रहावें. जे सुगंधी पदार्थ जवळ ठेवतात, त्यांच्या अंगाला सुगंध येतो, व ज्यांजवळ दुर्गंधी पदार्थ असतात, त्यांच्या अंगाला दुर्गंध येत असतो. तपश्चर्या करण्यांत आसक्त झालेल्या मनुष्याला पापापासून सत्वर मुक्ति मिळते. एक वर्षभर अग्नीची आराधना केल्यास मनुष्य लोकनिंदेपासून मुक्त होतो व तीन वर्षें अग्नीची सेवा केल्यास भ्रूणहत्येच्या पापापासून मुक्त होतो. महासर, पुष्करतीर्थें, प्रभास आणि उत्तरमानस यांपैकीं कोणत्याहि तीर्थांच्या वाटेवर शंभर योजनें गेला असतां त्या पातकापासून मुक्त होतो. ज्या जातीचे जितके प्राणी मनुष्याच्या हातून मारले गेले असतील, त्या जातीच्या तितक्या प्राण्यांना मनुष्यानें मरणांतून सोडविल्यास तो त्या प्राणिवधपापापासून मुक्त होतो. तसेंच अघमर्षणाचा तीन वेळां जप करून जलामध्यें उडी मारल्यानें अश्वमेधसमयीं अवभृथस्नान केल्याचें पुण्य मिळतें, असें मनु म्हणतो. त्याच्या योगानें तत्काळ पाप नाहींसें होतें आणि मनुष्यलोकांमध्यें तो मानपात्र होतो. सर्व प्राणी जड व मूक होऊन त्याला वश होतात.

हे राजा, एकदां देव आणि दैत्य मिळून देवगुरु बृहस्पतीकडे गेले आणि त्याला म्हणाले कीं, 'तुला धर्मफल आणि परलोकीं नरकांत मिळणारें पापफल हीं पूर्णपणें विदित आहेत. म्हणून ज्याचें पापपुण्य समान आहे, असा योगी ह्या दोहोंतून मुक्त होतो किंवा नाहीं, तसेंच हे महर्षे, पुण्याचें फल काय आणि धर्मशील मनुष्य पापाचा निरास कसा करितो, तें आम्हांला सांग.'

बृहस्पति—अबुद्धिपूर्वक मनुष्याच्या हातून पाप घडलें असलें आणि पुढें त्यानें बुद्धिपूर्वक पुण्य केलें, तर ज्याप्रमाणें क्षारानें धुतलेल्या मलिन वस्त्राचा मल निघून जातो, त्याप्रमाणें त्या कर्मनिष्ठ पुरुषाचें पाप नाहींसें होतें. पाप करून ज्या पुरुषाला आपण जगांतून नाहींसे झालों असें वाटत असतें, तो श्रद्धा ठेवून निर्मत्सरपणें आपलें कल्याण करून घेण्याच्या मार्गे लागतो. जो उघडपणें दृष्टोत्पत्तीस येणारे सत्पुरुषाचे दोष आच्छादून ठेवितो, तो पापी असला तरी कल्याण पावतो. ज्याप्रमाणें सूर्य प्रभातकालीं उदय पावून सर्व अंधकार नाहींसा करितो, त्याप्रमाणें तो आपलें पाप नाहींसें करितो.

(२) भीष्म—याप्रमाणें त्या जनमेजय राजाला शौनक इंद्रोतानें सांगितलें आणि त्याजकडून अश्वमेध यज्ञ करविला. त्यामुळें त्या राजाचे सर्व पात-

कांचा नाश होऊन त्याचें कल्याण झालें. त्याची कांति प्रज्वलित अग्नीप्रमाणें शोभायमान दिसूं लागली. नंतर जसा पौर्णिमेचा चंद्र आकाशांत प्रविष्ट होतो, तसा त्या शत्रुविघातक जनमेजय राजानें मोठ्या थाटानें आपल्या राजधानींत प्रवेश केला. १२. २. १५२.

अध्याय १५३ वा.

[१ मृत मनुष्याचें पुनरुज्जीवन झाल्याचें तूं कधीं पाहिलें किंवा ऐकिलें आहेस काय, असा युधिष्ठिरप्रश्न. २ त्यावर गृध्र-जंबूकसंवादाचें युधिष्ठिराला भीष्माकडून कथन. ३ करुणार्द्र शंकराकडून त्या मृतपुत्राला पुनर्जीवदान.]

(१) युधिष्ठिर—हे राजा, एकदां मनुष्य मृत झाला असतां तो पुनः जीवंत झाल्याचें तूं कधीं पाहिलें किंवा ऐकिलें आहेस काय ?

(२) भीष्म—यासंबंधानें पूर्वी नैमिषारण्यांत एक गृध्र आणि एक कोल्हा यांमध्यें झालेला संवाद इतिहास म्हणून सांगत असतात, तो ऐक. कोणी एका ब्राह्मणाला मोठ्या सायासानें एक पुत्र झाला. परंतु तो लहानपणींच बालग्रहांनीं पीडित होऊन मृत झाला. आपल्या सर्व कुलाला आधारभूत अशा त्या एकुलत्या एक बालकाला घेऊन त्याचे शोकविह्वल आप्त रडत रडत स्मशानभूमीकडे निघाले. त्यावेळीं त्या मृत बालकाला मांडीवर घेऊन व त्याचे गुण आठवून त्यांनीं अत्यंत विलाप केला. त्याचीं लहानपणचीं भाषणें फिरून फिरून आठवून त्यांनीं सारखा शोक केला, परंतु त्याला जमिनीवर ठेवून तेथून त्यांच्यानें जाववेना. त्यांचा तो रोदनशब्द ऐकून एक गृध्र तेथें आला आणि म्हणाला, "ह्या तुमच्या एकुलत्या एक पुत्राला येथें सोडून तुम्ही मागें फिरा, विलंब लावूं नका. हजारों पुरुष आणि हजारों स्त्रिया कालवश झाल्यामुळें त्यांचे बंधुजन त्यांना येथें टाकून गेले आहेत. हें सर्व जगत् सुखदुःखांनीं व्याप्त आहे, हें ध्यानांत घ्या. संयोग आणि वियोग हे एकामागून दुसरा असे मनुष्याच्या मागें लागलेले आहेत. मेलेल्या मनुष्यांबरोबर जे जातात किंवा जे त्यांच्या बरोबर जात नाहींत, त्या सर्वांनाहि त्यांच्या त्यांच्या आयुर्मर्यादेनुसार मरण हें आहेच. तर आतां गृध्र, जंबुक इत्यादि प्राण्यांनीं व्याप्त, सर्वत्र अस्थि पडल्यामुळें दिसण्यांत भयप्रद आणि सर्व

प्राण्यांच्या मनांत भीति उत्पन्न करणाऱ्या ह्या स्मशानांत तुम्ही राहूं नका. कोणी कोणाला प्रिय असो अथवा द्वेष्य असो, कालधर्मानुरूप तो एकदां मरण पावला असतां पुनः जीवंत होत नसतो. प्राणिमात्राची अशीच गति आहे. ह्या मर्त्यलोकामध्यें जन्मास आलेल्या प्रत्येकाला मरावयाचें हें आहेच. कालानें हा मार्ग ठरविला असतां मृताला कोण बरें उठविणार ? लोकांनीं आपापलीं कामें संपविलीं असून सूर्य अस्ताला गेला आहे. म्हणून तुम्ही आतां सुतस्नेह सोडून आपापल्या वसतिस्थानाकडे निघून जा ! ”

हे राजा, गृध्राचें तें भाषण ऐकून सर्व बांधव त्या प्रेताला भूतलावर टाकून मोठ्यानें आक्रोश करीत तेथून जाऊं लागले. हा मुलगा मृत झाला असून त्याची पुनः भेट होणें शक्य नाहीं, अशा निराशेनें त्यांनीं आक्रोश चालविला आणि ते मोठ्या दुःखानें त्या मुलाचा त्याग करून जाण्याकरितां रडत परतले. इतक्यांत कावळयासमान वर्णाचा एक कोल्हा बिळांतून बाहेर आला आणि त्या स्मशानांतून जाणाऱ्या लोकांस म्हणाला, “ मनुष्यें म्हटलीं म्हणजे खरोखर निर्दय असतात ! मूर्खांनो, सूर्य अजून अस्ताला गेला नाहीं; तर भय सोडा, पुत्रस्नेह धरा, वेळ कदाचित् बदलून हा मुलगा अजूनहि जीवंत होईल ! पुत्रस्नेह सोडून ह्या पुत्राला जमिनीवर टाकून निर्दयतेनें तुम्ही कोठें चाललां ? ज्याच्या गोड भाषणानें तुम्हांला एवढा आनंद होत असे, त्या पुत्रावरील तुमचा स्नेह देखील आज नाहींसा व्हावा ना ? पशुपक्ष्यांचें आपल्या पुत्रांवर प्रेम कसें असतें तें पहा ? त्यांना सांभाळून ठेवण्यांत त्यांना कांहीं फलप्राप्ति होत असते असें नाहीं. परलोकगतीची इच्छा करणाऱ्या मुनीच्या निष्काम यज्ञक्रियांप्रमाणें चतुष्पाद पशु, पक्षी, कीटकादि प्राणी यांचें आपल्या मुलांवरील प्रेमहि तितकेंच निष्काम असतें. त्या प्रेमाबद्दल त्यांना इहलोकीं किंवा परलोकींहि कांहीं फळ मिळतें असें नाहीं. तथापि ते आपल्या संततीचें उत्तम पालन करीत असतात. आपलीं प्रिय मुलें दिसेनाशीं झालीं म्हणजे त्यांना अनावर शोक होतो. तीं मुलें पुढें मोठीं झालीं म्हणजे त्यांजबद्दल कोणी शोक करीत नसतो आणि मग तीं मुलें आईबापांचें पोषणहि करीत नाहींत.

“ पण मनुष्यांना इतका स्नेह तरी कोठचा असणार ? स्नेहच नाहीं, तेथें शोक कोठून असणार ? अहो, कुलाला आधारभूत अशा ह्या मुलाला येथें टाकून

तुम्ही चाललां तरी कोठें ? ह्याजवळ बसून चिरकाल अश्रू ढाळा आणि पुष्कळ वेळपर्यंत प्रेमानें त्याजकडे पाहत रहा. अशाप्रकारें आपल्या अत्यंत इष्टाचा त्याग करणें ही गोष्ट अतिशय कठीण आहे. मनुष्य क्षीण झाला असतां, द्रव्यासंबंधानें अडचणींत आला असतां किंवा मेल्यावर स्मशानाकडे निघालें असतां बांधवच बरोबर येतात, दुसरा कोणी येत नसतो. प्राण हे सर्वांना प्रिय आहेत आणि प्रेमहि सर्व ठिकाणीं असतें. तिर्यग्योनीमध्यें सुद्धां प्रेम किती असतें तेंहि पहा ! अशा प्रकारच्या कमलपत्राप्रमाणें विशाल नयन असलेल्या आणि स्नान घालून व पुष्पमालांनीं सुशोभित केलेल्या, नुकतेंच लग्न करून दिल्याप्रमाणें शोभणाऱ्या मुलाला सोडून तुमच्यानें जाववतें तरी कसें ?'' याप्रमाणें त्या कोल्ह्याचें कळकळीचें भाषण ऐकून ते सर्व प्रेताच्या संरक्षणाकरितां म्हणून परत मागें फिरले.

गृध्र—अहो, तुम्ही सत्त्वशून्य मनुष्यें आहां. दुष्ट, अल्पबुद्धि आणि क्षुद्र कोल्ह्याच्या सांगण्याप्रमाणें करण्यास सिद्ध होऊन तुम्ही मागें कां फिरलांत ? पंचभूतांनीं टाकिलेल्या, लांकडाप्रमाणें झालेल्या आणि चैतन्यहीन होऊन पडलेल्या या मृत बाळाबद्दल शोक करितां, याला म्हणावें तरी काय ? तुम्ही तुम्हांकरितांच शोक कां करीत नाहीं ? ज्याच्या योगानें तुम्ही पापमुक्त व्हाल, असें कांहीं तीव्र तप करा, तपानें सर्व कांहीं मिळत असतें. हा विलाप काय करणार ? मनुष्य जन्माला येतो, तेव्हांच त्याबरोबर त्याचें सर्व अनिष्ट जन्माला येत असतें. म्हणूनच हा बालक तुम्हांला चिरकालिक दुःख देऊन गेला आहे. धन, गाई, सुवर्ण, मणि, रत्नें आणि संतति हीं सर्व तपामुळें मिळत असतात. ज्याप्रमाणें पूर्वजन्मीं इतरांच्या ठिकाणीं मनुष्यानें बरें किंवा वाईट कर्म केलें असेल, त्याचप्रमाणें त्याला येथेंहि सुखदुःख प्राप्त होत असतें. प्राणी हा सुख-दुःखें बरोबर घेऊन आलेला असतो. आपापल्या शुभाशुभ कर्मांनीं बद्ध असल्यामुळें पित्याच्या पूर्वकर्मानुसार पुत्र किंवा पुत्राच्या पूर्वकर्मानुसार पिता कधीं अन्यमार्गानें जाऊं शकत नाहीं. म्हणून यत्नपूर्वक धर्माचरण करीत जा. अधर्माच्या ठिकाणीं कधींहि मन ठेवूं नका. देवता व ब्राह्मण यांचें योग्य वेळीं सेवन करीत जा. शोक व दैन्य हीं टाकून द्या आणि पुत्रस्नेहहि सोडून द्या ! ह्या बालकाला येथें सोडून देऊन तुम्ही शीघ्र मागें फिरा. प्राणी जें शुभ अथवा अशुभ कर्म करीत असतो, त्याचें फल त्यालाच भोगणें प्राप्त आहे.

तेथें बांधवांचा काय संबंध आहे ? येथें एकदां आपल्या प्रिय बांधवाला आणून सोडलें म्हणजे ते डोळयांत अश्रू आणून व स्नेह टाकून मार्गे फिरतात. शहाणा असो अथवा मूर्ख असो, सधन असो अथवा निर्धन असो, आपापल्या शुभाशुभ कर्मानुसार प्रत्येक प्राण्याला कालवश झालेंच पाहिजे. आतां शोक करून काय करणार ? मृताबद्दल शोक तरी कशाकरितां करायचा ? काल हा सर्वांचा प्रभु असून त्याची सर्वांवर सारखी दृष्टि आहे. तरुण, बाल, वृद्ध अथवा गर्भस्थ प्राणी असो, ह्या सर्वांच्या मागें मृत्यु लागलेला आहे. हें सर्व जग अशाच प्रकारें चाललें आहे.

जंबुक—अहो, पुत्रस्नेहानें मोहित होऊन तुम्ही मोठ्यानें शोक करीत असतां ह्या अल्पबुद्धि गृध्रानें तुमचा स्नेह शिथिल केला आहे आणि त्यामुळेंच प्रत्ययास येणाऱ्या त्याच्या गोड शब्दांनीं भुलून जाऊन सोडून देण्यास अशक्य असें आपलें प्रेमहि टाकून तुम्ही जात आहां. पुत्राच्या वियोगानें शून्य दिसणाऱ्या गृहामध्यें गेल्यावर मनुष्यें वत्साचा वियोग झालेल्या धेनूप्रमाणें हंबरडा फोडून शोक करीत असावेत, असें मला वाटत होतें. परंतु पृथ्वीतला-वर मनुष्याचा शोक किती असतो, तें आज मला कळून आलें. यांवरील स्नेहानें यांच्या शोकाबरोबर माझ्याहि डोळयांतून अश्रू आले. मनुष्यानें सर्वदा प्रयत्न करीत रहावें, मग दैवानें त्याला फळ मिळतें ! कर्म आणि दैव हीं जुळलीं असतां कर्माप्रमाणें फल मिळतें. मनुष्यानें केव्हांहि कष्टी होऊन राहूं नये. सारख्या खेद करणाऱ्या मनुष्याला सुख कोठून मिळणार ? प्रयत्नानें अर्थसिद्धि होत असते. असे निर्दय होऊन कां चाललांत ? आपल्याच मांसापासून झालेला, आपलेंच अर्धशरीर व पितृवंश चालविणारा जो हा पुत्र त्याला असा वनांत टाकून तुम्ही कोठें चाललांत ? अथवा सूर्य अस्तास गेला असतां व संध्याकाळ प्राप्त झाली असतां पाहिजे तर तुम्ही पुत्राला घेऊन चला अथवा येथेंच बसून रहा !

गृध्र—अहो मनुष्यांनो, माझ्या वयाला आज बरोबर एक हजार वर्षें झालीं आहेत. या मुदतींत कोणीहि पुरुष, स्त्री किंवा क्लीब मृत झाल्यावर पुन्हां जीवंत झाल्याचें माझ्या पाहण्यांत नाहीं. कांहीं गर्भामध्येंच मृत होतात, कित्येक जन्माला येतांच मृत्यु पावतात, कितीएक चालूं लागून मरण पावतात, तर कित्येक तारुण्यावस्थेंत येऊन मरण पावत असतात. चतुष्पाद प्राणी आणि पक्षी यांचेंहि भाग्य असेंच अनिश्चित आहे. सर्व

जंगम व स्थावरांची आयुर्मर्यादा आधींच ठरलेली आहे. इष्ट जन, पत्नी यांचा वियोग झालेले, तसेच पुत्रशोकानें विव्हल झालेले, किती तरी लोक ह्या ठिकाणीं त्या मृतांना सोडून शोकदग्ध होऊन प्रत्यहीं गृहीं जातात. हजारों लोकांना–मग ते प्रिय असोत अथवा अप्रिय असोत—येथें सोडून त्यांच्या बांधवांना दुःखाकुल होऊन गृहाकडे जावें लागत असतें. हा तुमचा बालक निस्तेज व चैतन्यहीन होऊन लांकडासारखा शुष्क होऊन गेला आहे. त्यांतील प्राण दुसऱ्या देहांत गेला असून हें प्रेत होऊन काष्ठतुल्य झालें आहे. निर्जीवाला टाकून तुम्ही कां जात नाहीं? तुमचें त्याजवरील प्रेम व्यर्थ असून तुमचा परिश्रमहि फुकट आहे. ह्याला डोळयांनीं दिसत नाहीं किंवा कर्णांनींहि ऐकूं येत नाहीं. अशाला येथें टाकून तुम्ही आपल्या गृहीं शीघ्र निघून कां बरें जात नाहीं? मोक्षधर्माला अनुसरून मी निष्ठुर, परंतु हेतुयुक्त वाक्यांनीं तुम्हांला सांगत आहें कीं, तुम्ही आपापल्या गृहीं निघून जा. मला प्रज्ञा आणि अनुभवजन्य ज्ञान उत्तम प्रकारचें असून मी माझी बुद्धि आणि ज्ञान हीं दुसऱ्यालाहि देत असतों आणि म्हणूनच माझें भाषण मीं तुम्हांला ऐकविलें आहे. तुम्ही आतां मागें फिरा. मृत मनुष्याला पाहून मला त्याच्या पूर्व कृत्यांचें स्मरण करून शोक मात्र दुप्पट होत आहे.

त्या गृध्राचें हें भाषण ऐकून तीं मनुष्यें मागें फिरूं लागलीं. हें पाहून तो कोल्हा तेथें आला आणि पडलेल्या त्या बालकाकडे पाहून म्हणाला—

जंबुक—सुवर्णासमान कांति असलेल्या, भूषणांनीं अलंकृत व पित्यास पिंड देणाऱ्या ह्या बालकाला त्या गृध्राच्या बोलण्यावरून सोडून तुम्ही कोठें जातां? अशा रीतीनें त्याजवरील तुमच्या प्रेमाचा, तुमच्या शोकाचा किंवा रोदनाचा शेवट होईल, असें नसून ह्या मृताचा त्याग केल्यानें तुमचें दुःख मात्र वाढेल. पूर्वीं शूद्र शंबूक सत्यपराक्रमी रामाकडून मारला गेला असतां एक ब्राह्मणपुत्र जीवंत झाल्याचें आम्हीं ऐकिलें आहे. त्याचप्रमाणें राजर्षि श्वेत याचे पुत्राचें आयुष्य भरून तो मृत झाला असतां त्या धर्मनिष्ठ श्वेतानें त्याला पुनः जीवंत केलें. अशाच रीतीनें कोणी सिद्ध, मुनि अथवा एखादी देवता तुम्ही दीनपणें रोदन करीत असतां तुम्हांवर दयाहि करील!"

हें जंबुकाचें भाषण ऐकून ते शोकार्त पुत्रवत्सल लोक पुनः परतले आणि अंकावर त्या मृत बालकाचें शव ठेवून मोठमोठ्यानें विलाप करूं लागले. त्यांचा तो रोदनशब्द ऐकून गृध्र तेथें येऊन पुनः बोलला—

गृध्र—तुमच्या अश्रुपातानें भिजून गेलेला आणि तुमच्या करस्पर्शानें पीडित झालेला हा बालक यमराजाच्या आज्ञेवरून दीर्घ निद्रा घेत आहे. मोठमोठे तपस्वी, धनवान् आणि महाबुद्धिमान् असे सर्व लोक मृत्युवश होत असतात. असें हें जगत् म्हणजे प्रेतांचें पत्तनच होय. हजारों मृत बाल-वृद्धांना टाकून त्यांचे बांधव रात्रंदिवस भूतलावर शोक करीत असतात. हट्ट धरून शोक करण्यांत अर्थ नाहीं. आतां ह्याला पुनरपि जीवित प्राप्त होईल, ही गोष्ट अगदीं अविश्वसनीय आहे. मृत होऊन एकदां देहत्याग केल्यानें मनुष्याला पुनः देहप्राप्ति होत नसते. शेंकडो जंबुकांनीं ह्याच्या करितां आपलें प्राण शेंकडो वर्षें अर्पण केले तरी हा आतां जीवंत होणें शक्य नाहीं. आतां रुद्र, कार्तिकस्वामी, ब्रह्मदेव किंवा विष्णु, ह्यांपैकीं जर कोणी येऊन ह्याला वर देईल, तर मात्र हा बाल जगेल ! केवळ आंसवें गाळल्यानें, सुसकारे टाकिल्यानें किंवा दीर्घ काल रोदन केल्यानें हा पुनः जीवंत होणें कधींहि शक्य नाहीं ! मी, हा जंबुक आणि हे तुम्ही सर्व याचे बांधव धर्माधर्म बरोबर घेऊन याच मार्गाला लागले आहों. दुसऱ्याचें वाईट करणें, कठोर बोलणें, परद्रोह, परस्त्री, अधर्म आणि अनृत भाषण हीं सुज्ञ मनुष्यानें वर्ज्य करावीं. धर्म, सत्य, विद्या, न्याय्य गोष्ट, प्राणिमात्रावर दया, सरळपणा आणि खरेपणा यांचा यत्नपूर्वक शोध करावा. माता, पिता, बांधव आणि सुहृज्जन यांकडे ते जीवंत असतां जे पहात नाहींत, ते अधार्मिक होत. मृत्यु आल्या-मुळें डोळयांनीं पाहण्याची क्रिया ज्याची बंद झाली आहे, तसेंच ज्याची सर्व हालचाल नाहींशी झाली आहे, अशा प्राण्यासाठीं रडून तुम्ही काय करणार ?

असें त्या गृध्राचें भाषण ऐकतांच त्या दुःखाकुल बांधवांनीं बालकाला जमिनीवर ठेविलें आणि शोकग्रस्त होऊन ते सर्व रडत गृहाकडे जाण्यास निघाले. तेव्हां जंबुक पुनः त्यांना म्हणाला—

जंबुक—हा मृत्युलोक मोठा भयंकर आहे ! हा सर्व प्राण्यांचा विनाशक आहे ! येथें आप्तेष्टांचा वियोग होऊन आपलें जीवितहि अल्प असतें. कपट, असत्य, कटु व अप्रिय भाषण हीं सर्वत्र भरलेलीं असून दुःख आणि शोक हींच जिकडेतिकडे वृद्धीस आल्याचें दिसून येतें. हा मनुष्यलोक मला एक घटकाभरहि आवडत नाहीं. हाय हाय ! धिक्कार असो तुम्हांला ! त्या

गृध्राच्या बोलण्यावर विश्वास ठेवून मूर्खांसारखें सर्व पुत्रप्रेम विसरून व निःस्नेह होऊन त्याला टाकून कोठें चाललां? पुत्रप्रेमानें तुमचीं अंतःकरणें दग्ध होऊन गेलीं आहेत. हे मनुष्यांनो, त्या मूर्ख पापी गृध्राचें भाषण ऐकून तुम्ही मागें फिरलांत हें काय? सुखाच्या मागोमाग दुःख आणि दुःखाच्या मागोमाग सुख हें ठेवलेलेंच आहे. ह्या लोकीं सुख आणि दुःख ह्यांवाचून दुसरें कांहीं नाहीं. सर्वदा एकच कांहीं मिळणारें नाहीं. ह्या रूपसंपन्न व कुलाला भूषणभूत बालकाला येथें भूतलावर टाकून तुम्ही कोठें निघालांत? हा रूप-यौवनसंपन्न व कांतीनें शोभणारा बालक अजून जीवंत आहे, असें मला वाटत आहे, यांत संशय नाहीं! ह्याचा नाश झालेला नाहीं? मनुष्यांनो, तुम्हांला खचीत सुखप्राप्ति होणार आहे! पुत्रशोकानें संतप्त अशा तुम्हांलाच त्याच्याकरितां मृत्यु आल्यास योग्य होणार आहे! ह्याच्यापासून आपणाला सुख होईल, ह्या बुद्धीनें त्याचें तुम्हीं आजपर्यंत सुखानें पालन केलें आणि आज मूर्खांसारखे त्याला टाकून कोठें चाललांत?

भीष्म—हे राजा, याप्रमाणें धर्मविरोधी, परंतु प्रिय आणि मिथ्या भाषण करणाऱ्या त्या स्मशानवासी व रात्र केव्हां येईल, याची वाट पाहत राहणाऱ्या त्या कोल्ह्यानें आपल्या अमृतप्राय भाषणानें स्वकार्यार्थ त्यांचें मन पुनः बदलून टाकलें आणि ते तेथेंच बसून राहिले.

गृध्र—अहो, हा वनप्रदेश प्रेतांनीं भरलेला असून यक्ष आणि राक्षस यांची येथें वसति आहे. येथें घुबडांचा सारखा नाद भरून राहिला आहे. हा देश नील मेघांप्रमाणें दिसत असून घोर व भयंकर झाला आहे. तर आतां तुम्ही त्या प्रेताला जोंपर्यंत सूर्य अस्तास गेला नाहीं आणि जोंपर्यंत दिशा विमल आहेत, तोंपर्यंत त्याला येथें ठेवून प्रेतकार्य करूं लागा. हा पहा श्येन पक्ष्यांचा कठोर नाद सुरू झाला! ही कोल्ह्यांची दारुण ओरड ऐका! तसेंच हे सिंहहि गर्जना करूं लागले आहेत पहा! कारण सूर्यास्त होऊं लागला आहे! चितांच्या नीलवर्ण धूमानें हे वृक्षहि रंगून गेले आहेत आणि स्मशानांत त्या निराहार देवता मोठ्यानें गर्जना करीत आहेत. ह्या अत्यंत भयंकर देशामध्यें विक्राळ रूपाचे अनेक प्राणी आहेत. ते मांसाहारी तुम्हांला पाहतांच भिववून सोडतील. हा वनप्रदेश असा भयंकर असून तुमच्यावर

कांहींतरी संकटप्रसंग गुदरणार असें वाटत आहे. ह्या काष्ठासारख्या निर्जीव झालेल्या पुत्राचा त्याग करा आणि जंबुकाच्या त्या शब्दांकडे किमपि लक्ष्य देऊं नका. जर तुम्ही तीं निष्फल आणि असत्य अशीं जंबुकवाक्यें ऐकत येथें बसाल, तर ज्ञानभ्रष्ट होऊन तुम्हां सर्वांचाहि नाश मात्र होईल !

जंबुक—जोंपर्यंत सूर्य अस्तास गेला नाहीं, तोंपर्यंत येथें रहा, भिण्याचें कांहीं कारण नाहीं. सूर्य असेपर्यंत ह्या पुत्रासंबंधीं तुम्ही प्रेमानें वागा ! त्याजसंबंधीं तुम्ही स्वैरपणें शोक करा ! त्याला प्रेमपूर्वक पाहून घ्या ! सूर्य असेपर्यंत तुम्ही येथेंच रहा ! या मांसाहारी गृध्राच्या भाषणांनीं काय होणार आहे ! जर तुम्ही या गृध्राचीं तीव्र आणि मूर्खपणाचीं भाषणें ऐकून त्यां-प्रमाणें वागाल, तर मोहांत मात्र पडाल आणि पुत्राला मुकाल !

भीष्म—अशा रीतीनें सूर्य अस्ताला गेला, असें गृध्रानें म्हणावें आणि तो अस्ताला गेला नाहीं, असें जंबुकानें म्हणावें, असें सारखें चाललें होतें. आपल्या कार्याविषयीं तत्पर अशा त्या क्षुधा-तृषाक्रांत गृध्र-जंबुकांनीं त्या मृतबालकाच्या बांधवांना शास्त्रानुसार उपदेश केला. त्या त्यांच्या अमृततुल्य भाषणांनीं त्यांना एकदां तेथून जावेंसें वाटे, तर लगेच रहावेंसें वाटत असे. असे ते शोकसंतप्त होऊन तेथेंच दीनपणें रडत बसले आणि स्वकार्यकुशल असतां ते दोघे गृध्र-जंबुक आपापल्या नैपुण्यानें त्यांना भ्रमांत पाडीत होते.

(३) याप्रमाणें ते दोघे शास्त्रकुशल वाद करीत आहेत व ते मृताचे बांधव सभोंवतीं बसून राहिले आहेत, इतक्यांत देवी पार्वतीच्या प्रेरणेवरून भगवान् शंकर तेथें प्रकट झाला. त्यावेळीं त्याचे डोळे करुणेनें पाण्यानें भरून आले होते. श्रीशंकर त्या मनुष्यांना म्हणाला, ‘ मी वरदायी शंकर आहें, तुम्हांला वाटेल तो वर मागा !’ तेव्हां ते सर्व दुःखी बांधव मोठ्या नम्रतेनें त्याच्यापुढें उभे राहिले आणि म्हणाले कीं, ‘ आमचा एकुलता एक मुलगा मृत झाला आहे, तो पुनः जीवंत व्हावा ! त्याला जीवदान दिल्यानें आम्हांलाहि जीवित दिल्यासारखें होणार आहे !’

असें त्यांचें भाषण ऐकून भगवान् शंकराचे डोळे पाण्यानें भरून आले आणि त्यानें त्या कुमाराला शंभर वर्षांचें आयुष्य दिलें. तसेंच त्या पिनाकी व प्राणिमात्राच्या हिताविषयीं तत्पर शंकरानें त्या गृध्र-जंबुकांनाहि ‘यापुढें तुम्हांला क्षुधा लागणार नाहीं,’ असा वर दिला. नंतर त्या सर्वांनीं मोठ्या

आनंदानें शंकराला प्रणाम केला आणि हर्षपूर्ण व कृतकृत्य होऊन तेथून निघून गेले. सर्वदा समाधानवृत्ति, दीर्घ निश्चय आणि परमेश्वरी कृपा यांच्या योगानें सत्वर फलप्राप्ति होत असते. हा दैवयोग, बांधवांची निश्चयबुद्धि आणि दीनपणें विलाप करणाऱ्या त्या बांधवांचें अश्रुप्रमार्जन पहा! अल्प कालांत निश्चयबुद्धीच्या योगानें शंकराची कृपा संपादन करून त्या दुःखितांनीं सुखप्राप्ति करून घेतली. हे भरतश्रेष्ठा, शंकराच्या प्रसादानें पुत्रप्राप्ति होऊन त्यांना मोठा विस्मय आणि आनंद झाला. नंतर हे राजा, पुत्रशोक टाकून व त्या बालकाला घेऊन मोठ्या आनंदानें त्यांनीं नगरांत प्रवेश केला. अशाप्रकारें चारहि वर्णांना योग्य असें हें ज्ञान सर्वांनीं घेण्यासारखें आहे. हे राजा, धर्म, अर्थ आणि मोक्ष यांनीं युक्त असलेला हा इतिहास तूं श्रवण कर. हा ऐकिल्यानें मनुष्याला इहलोकीं व परलोकीं सर्वदा आनंद प्राप्त होत असतो. १२. २. १५३.

अध्याय १५४ वा.

[१ दुर्बलानें बलाढ्याचा द्रोह केला आणि त्या दुर्बलावर बलिष्ठ चालून आला असतां त्यानें कसें वागावें असा युधिष्ठिरप्रश्न. २ भीष्माकडून शाल्मलिवृक्ष व वायु यांच्या कथेचा उपक्रम. ३ नारदाकडून शाल्मलिवृक्षाचें रमणीयत्ववर्णन.]

(१) **युधिष्ठिर**—हे पितामहा, बलाढ्य, उपकार किंवा अपकार करण्याविषयीं समर्थ, सर्वदा सज्ज अशा राजापुढें एखाद्या दुर्बल राजानें अज्ञानानें आपली प्रौढी मिरवून त्याचा द्रोह संपादन केला आणि तो राजा क्रोधाविष्ट होऊन त्याजवर चालून आला असतां आपल्याच बलाचा आश्रय करून त्यानें कसें वागावें!

(२) **भीष्म**—हे भरतश्रेष्ठा, यासंबंधीं शाल्मलिवृक्ष आणि वायु यांमधील एक पुरातन संवाद इतिहास म्हणून सांगत असतात. तो असा आहेः— हिमालय पर्वतावर एक मोठा शाल्मलिवृक्ष होता. त्याला हजारों वर्षें झालीं असून, खांद्या, स्कंध आणि पर्णें यांनीं तो भरगच्च भरलेला होता. हे महाबाहो, ह्या वृक्षाखालीं मदोन्मत्त गज व इतर पशु दमून जाऊन व श्रमपीडित होऊन विश्रांति घेत असत. त्या वृक्षाचा घेर चारशें हात असून छाया अत्यंत दाट होती. त्यावर सारिका, पोपट यांची सर्वदा वसति असून पुष्प-फलांनीं तो

नित्य भरून गेलेला होता. व्यापाऱ्यांचे तांडे, वणिग्जन, तपस्वी आणि दुसरे वनवासी लोक रस्त्यानें जातांना त्या अत्यंत रमणीय वृक्षाखालीं वास्तव्य करीत असत.

(३) हे भरतश्रेष्ठा, एकदां नारदमुनि तेथें आला आणि त्याच्या विपुल शाखा आणि बुंध पाहून तो आश्चर्यचकित होऊन त्याला म्हणाला, 'हे शाल्मले वृक्षा, काय तुझें हें रमणीयत्व ? तूं किती मनोहर आहेस, म्हणून सांगूं ? तरुश्रेष्ठा शाल्मले, तुला पाहून मला अतिआनंद होत आहे ! बा मनोहर वृक्षा, अनेक मनोरम पक्षी, हरिणें आणि गज हे मोठ्या आनंदानें येऊन तुझ्या छायेखालीं राहत असतात. तुझे विपुल स्कंधप्रदेश आणि मोठमोठ्या खांद्या कितीहि जोराचा वायु सुटला, तरी त्याच्या योगानें भग्न झालेल्या मला दिसत नाहींत. तरी तो वायु तुझा मित्र आहे किंवा त्याचें तुजवर प्रेम आहे काय, कीं जेणेंकरून तो या वनांत तुझें सदा रक्षण करितो ? भगवान् वायु हा सर्व लहानमोठ्या वृक्षांना समूळ उपटून टाकितो; तसेंच तो वेगवान् पर्वतांचीं शिखरेंहि हालवून सोडतो; तो शुचिर्भूत वायु वाहूं लागला म्हणजे पाताळ, सरोवरें, नद्या आणि समुद्र या सर्वांना सुकवून सोडतो. यावरून हा वायु तुजवरील स्नेहामुळेंच तुझें संरक्षण करीत आहे, यांत संशय नाहीं. त्यामुळेंच तुला अनेक शाखा असून पत्र-पुष्पांनींहि तूं तसाच भरून गेला आहेस. हे वनस्पते, हे सारे पक्षी मोठ्या आनंदानें तुझ्यावर रममाण होऊन राहिले आहेत. ही तुझी रमणीयता किती म्हणून सांगावी ? तुझा पुष्पें उत्पन्न होण्याचा काल आला असतां ह्या समस्त पक्ष्यांचे मधुर स्वर वेगवेगळे ऐकूं येतात. तसेंच हे शाल्मले, हे अनेक कळपांनीं शोभणारे गज घर्मार्त होऊन तुजपाशीं गर्जना करीत येतात आणि तुझ्या छायेखालीं आनंद पावतात. दुसऱ्याहि पशूंच्या जाति तुझ्या आश्रयाखालीं येऊन राहतात. त्यांच्या योगानेंहि तुला शोभा येते. हे वृक्षा, तुझ्या आश्रयानें सर्वच प्राणी राहत असल्यामुळें तूं मेरुपर्वताप्रमाणें शोभत आहेस.' ब्राह्मण, तपस्वी, सिद्ध, श्रमण इत्यादिकांनीं तुझा आश्रय केल्यामुळें हें तुझें स्थान मला केवळ स्वर्गसमान वाटत आहे. १२. २. १५४.

अध्याय १५५ वा.

[१ पर्वतादिकांनाहि उपटून टाकण्याचें सामर्थ्य वायूमध्यें असून तो तुझ्या शाखांचें रक्षण करितो. याचें कारण काय म्हणून शाल्मलीला नारदप्रश्न. २ आपल्या शाखांचा भंग करण्याचें सामर्थ्य वायूमध्यें नाहीं, असें वायुनिर्भर्त्सनापूर्वक शाल्मलीचें कथन.]

(१) **नारद्**—हे शाल्मले, तुझ्या बंधुत्वामुळें अथवा सख्यामुळें हा सर्वसंचारी भयंकर वायु तुझें पालन करीत असला पाहिजे, यांत संशय नाहीं. शाल्मले, तूं वायूपुढें अगदीं नम्र होऊन ' मी तुझाच आहें ' असें म्हणून सर्वदा राहतोस, त्यामुळेंच तो तुझें रक्षण करीत आहे. या पृथ्वीवर वायूच्या बलानें भग्न होऊन गेला नाहीं, असा एकहि वृक्ष किंवा पर्वत, तसेंच एकादें गृहहि सांपडणार नाहीं. परंतु हे शाल्मले, तुला तुझ्या परिवारासह कांहीं ना कांहीं कारणामुळें हा वायु रक्षण करीत आहे आणि म्हणूनच तूं असा निर्भय होऊन राहिला आहेस.

(२) **शाल्मलि**—हे ब्रह्मन्, वायु माझा मित्र नाहीं, बंधु नाहीं किंवा सुहृदहि नाहीं. तसाच तो ब्रह्मदेवहि नाहीं, कीं त्यानें माझें रक्षण करावें ! हे नारदा, माझें तेज आणि माझें बल हीं वायूपेक्षां भयंकर आहेत. माझ्या सामर्थ्याच्या अठराव्या हिश्शानेंहि वायूच्या अंगीं सामर्थ्य नाहीं. वृक्ष, पर्वत किंवा दुसरेंहि जें कांहीं त्याच्या मार्गांत येईल, त्याचा भंग जरी वायु करितो, तथापि माझ्यापुढें त्याचें कांहीं चालत नाहीं. कितीहि सोसाट्यानें तो आला, तथापि माझ्या सामर्थ्यानें मी त्याचा प्रतिबंध करीत असतों. सर्वांचा भंग करणाऱ्या त्या वायूचा मी अनेकदां भंग केला आहे. म्हणून हे देवर्षे, तो वायु क्रुद्ध झाला तरी त्याची भीति मला वाटत नाहीं.

नारद्—हे शाल्मले, तुझी दृष्टि फिरली आहे, यांत संशय नाहीं. वायूच्या बरोबरीचें सामर्थ्य कोणत्याहि प्राण्याचे अंगीं नाहीं. इंद्र, यम, कुबेर, जलेश्वर वरुण यांसारखे देवहि वायूशीं बरोबरी करूं शकणार नाहींत. मग हे वनस्पते, तुझी ती कथा तेथें काय ? भगवान् वायु हा सर्वांचें चलन व प्राणधारण करणारा असल्यामुळें हे शाल्मले, ह्या पृथ्वीतलावर प्राण्याचे हातून जे कांहीं व्यापार होत असतात, ते सर्व ह्या वायूच्याच योगानें होत असतात. हा योग्य प्रमाणांत वाहत असतो, तेव्हां सर्व प्राण्यांचे व्यवहार उत्तम चालत

असतात; परंतु हा अयोग्य प्रकारें वाढूं लागल्यास त्यांचे ते सर्व व्यापार उध्वस्त होतात! सर्व बलसंपन्नांमध्यें जो श्रेष्ठ त्या पूज्य वायूचा तूं मान ठेवीत नाहींस, तेव्हां तुझ्या क्षुद्र बुद्धीला म्हणावें तरी काय? हे शाल्मले, तुझ्या अंगांत कोणत्याच प्रकारची शक्ति नसून तुला बुद्धिहि नाहीं, म्हणून तूं अशी बडबड चालविली आहेस. तूं क्रोधादिकांनीं व्याप्त होऊन तूं हें मिथ्या भाषण करण्यास प्रवृत्त झाला आहेस. तुझ्या ह्या बोलण्यानें माझाहि तुजवर कोप झाला आहे. म्हणून मी स्वतः जाऊन तुझें हें दुर्भाषण वायूला सांगतों. हे दुर्बुद्धे, चंदन, स्यंदन, शाल, सरल, देवदारु, वेत यांसारख्या बलवत्तर वृक्षांना सुद्धां वायूचें बल काय आहे व आपलें बल काय आहे हें उत्तम समजतें. त्या शहाण्यांनीं वायूची अशाप्रकारें कधींहि निंदा केली नाहीं. ते तरुश्रेष्ठ वायूपुढें सर्वदा नमतात. परंतु तूं मात्र अज्ञानानें वायूचें बल किती अमर्याद स्वरूपाचें आहे, तें जाणत नाहींस. म्हणूनच आतां मी त्या वायूजवळ जातों व त्याला सर्व सांगतों. १२. २. १५५.

अध्याय १५६ वा.

[१ नारदाच्या सांगण्यावरून शाल्मलीचा भंग करीन अशी वायूची प्रतिज्ञा. २ बुद्धिबळाचा अवलंब करून मी उद्यां वायूची प्रतिज्ञा खोटी करीन, असा शाल्मलीचा निश्चय.]

(१) भीष्म—राजश्रेष्ठ युधिष्ठिरा, तो ब्रह्मज्ञश्रेष्ठ नारदमुनि त्या शाल्मलीला असें सांगून वायूकडे गेला आणि त्यानें शाल्मलीचें सर्व भाषण त्या वायूला सांगितलें.

नारद—हे वायो, हिमाचलाच्या पृष्ठभागावर एक शाल्मलि वृक्ष आपल्या परिवारासह राहत असून तो तुझी सर्वदा निंदा करीत असतो. त्याचें मूळ मोठें असून त्याची छायाहि पुष्कळ आहे. जी त्यानें तुझी निंदा केली, ती तुजपुढें समग्र सांगणें अयोग्य आहे. तूं सर्व बलवंतांमध्यें श्रेष्ठ असून अत्यंत थोर आणि तुझा क्रोध म्हटला म्हणजे प्रत्यक्ष यमधर्मासारखा आहे.

भीष्म—हें नारदाचें भाषण ऐकून तो वायु शाल्मलीकडे गेला आणि क्रोधाविष्ट होऊन त्याला बोलला—

वायु—हे शाल्मले, नारदमुनि तुजकडे गेला असतां तूं माझी निंदा केलीस. मी वायु असून माझा प्रभाव आणि बल हीं केवढीं आहेत, तें तुला मी दाखवितों ! हे वृक्षा, मी तुला चांगला ओळखतों, तुझी मला पूर्ण माहिती आहे. सृष्टि उत्पन्न करण्याचे वेळीं पितामह प्रभु ब्रह्मदेवानें तुझ्यावर विश्रांति घेतली होती, त्यामुळें आजवर मीं तुझ्यावर कृपा केली. हे नीच वृक्षा, त्याचमुळें तुझें रक्षण होत आहे, तुझ्या वीर्यामुळें नव्हे. तूं एखाद्या सामान्या-प्रमाणें मला समजून माझी निंदा केलीस, त्याअर्थीं माझें बल केवढें आहे, हें तुला मी आतां दाखवितों.

(२) भीष्म—वायूचें हें भाषण ऐकून शाल्मलि हंसत हंसत म्हणाला, 'वायो, तूं मजवर रागावला आहेस, तरी तूं आपलें स्वरूप मला दाखव पाहूं ! तूं मजवर क्रोध करणें बरोबर नाहीं, तूं रागावून माझें काय करणार आहेस ? हे वायो, तूं जरी सामर्थ्यवान् आहेस, तथापि मला तुझी यत्किंचित्‌हि भीति वाटत नाहीं. माझें बल तुझ्यापेक्षां अधिक आहे, म्हणून तुला मीं भिणें योग्य नाहीं. जे बुद्धीनें श्रेष्ठ आहेत तेच जगांत खरे बलवंत होत. ज्यांचें शरीरसामर्थ्य थोर आहे, ते बलवान् नव्हेत, असें विद्वानांचें मत आहे.

शाल्मलीचें हें भाषण ऐकून 'माझें तेज तुला उद्यां दाखवितों,' असें वायु म्हणाला. इतक्यांत रात्र पडली. इकडे त्या शाल्मलीला वायूचें सामर्थ्य आपल्यापेक्षां जास्त असून त्यानें केलेली प्रतिज्ञा खरी होणार आणि वायूच्या तोडीचा आपण खास नाहीं, अशी खात्री पटली. तो म्हणाला, 'आपण नारदाकडे केलेलें भाषण खोटें आहे. वायूपेक्षां मी खरोखरच असमर्थ असून तो मजपेक्षां बलानें अधिक आहे. वायु हा सर्वांपेक्षां बलवान् आहे, म्हणून नारदानें जें सांगितलें तेंच बरोबर आहे. दुसऱ्याहि वृक्षांपेक्षां मी कमी बलवान् आहें, यांत संशय नाहीं. परंतु बुद्धिमत्तेचा विचार केला असतां माझ्याइतका दुसरा कोणीहि वृक्ष नाहीं. तर आतां त्या बुद्धीचा आश्रय करून मी वायुसंबंधीं भीति सोडून देईन. माझ्या बुद्धीचा इतरहि वृक्ष जर आश्रय करून राहतील तर, तेहि या वायूच्या तडाक्यांतून निःसंशय सुटतील. ते मूर्ख असल्यामुळें वायु क्रुद्ध होऊन आपला नाश कसा करितो, हें पाहण्याचें ज्ञान मजप्रमाणें त्यांना नसतें. १२. २. १५६.

अध्याय १५७ वा.

[१ प्रातःकाळीं येऊन वायु पाहतो, तों शाखा-स्कंध-पर्णरहित शाल्मलिवृक्ष त्याच्या नजरेस पडला. २ अत्यंत बलाढ्याशीं मूर्खानें कधीं वैर करूं नये, म्हणून भीष्माचा युधिष्ठिरास उपदेश.]

(१) **भीष्म**—शाल्मलीनें मनाचा निश्चय करून स्वतःच मोठ्या क्रोधानें आपल्या शाखा, प्रशाखा आणि स्कंध यांना तोडून टाकिलें. असा शाखा, पत्रें आणि फुलें यांचा त्याग केल्यानंतर प्रभातकाळीं वायु येतांना त्याच्या दृष्टीस पडला. वायु क्रुद्ध होऊन महावृक्षांना उपटून टाकीत व मोठ्यानें सुसकारे देत जेथें तो शाल्मलि होता, त्या ठिकाणीं आला. येऊन पहातो तों पर्णें गळून पडलीं आहेत, मोठमोठ्या शाखा मोडून पडल्या आहेत आणि पुष्पांचा नाश झाला आहे, असें पाहून तों हंसतहंसत आनंदानें त्या शाल्मलीला म्हणाला—

वायु—हे शाल्मले, तूं क्रोधवश होऊन व आपल्या शाखा स्वतःच तोडून जी ही दुःखदायक दशा आपणावर ओढून आणली आहेस, तशी तुझी स्थिति मीच क्रोधानें करणार होतों. पुष्पें, शेंडे, अंकुर, पानें यांना तूं आपल्या कुत्सित विचारांनींच मुकला असून आतां माझ्या वीर्याच्या स्वाधीन झाला आहेस !

(२) **भीष्म**—हें वायूचें बोलणें ऐकून तो शाल्मलि अतिलज्जित झाला आणि पूर्वीं नारदानें म्हटलें होतें, त्याची आठवण होऊन त्याला मोठा पश्चात्ताप झाला. हे राजश्रेष्ठा, अशाप्रकारें जे स्वतः दुर्बल असून बलवंतांशीं वैर करूं पाहतात, त्यांना ह्या मूर्ख शाल्मलीप्रमाणें पश्चात्ताप होतो. म्हणून दुर्बलानें बलवानाशीं कधींहि वैर करूं नये. त्यानें बलवंताशीं वैर केल्यास पुढें शाल्मलीप्रमाणें शोक करण्याचा प्रसंग येईल. महात्मे लोक आपला अपकार करणाऱ्यावर एकाएकीं आपलें वैर दाखवीत नसतात. तर ते आपलें सामर्थ्य हळूहळू शत्रूच्या प्रत्ययाला आणीत असतात. मूर्ख मनुष्यानें बुद्धिमंताशीं कधींहि वैरभाव धरूं नये. कारण बुद्धिवानाची बुद्धि ही तृणाचा उच्छेद करणाऱ्या अग्नीप्रमाणें त्या मूर्खांचा नाश केल्याशिवाय रहात नाहीं. हे राजा, मनुष्याला बुद्धीसारखें श्रेष्ठ दुसरें कांहीं नाहीं. त्याचप्रमाणें हे राजेंद्रा, आपल्या बलाशीं समबल असाहि दुसरा कोणी पुरुष येथें दिसून नाहीं. म्हणून बाल, मूर्ख,

अंध आणि बहिरे यांना क्षमा करावी आणि आपल्यापेक्षां जे बलानें अधिक असतील, त्यांचेहि अपराध निमूटपणें सहन करावे. हे राजा, तुझें वर्तन अशाच प्रकारचें आहे. अठरा अक्षौहिणी सैन्य मिळूनहि बलामध्यें त्या महात्म्या अर्जुनाची बरोबरी करणारें नव्हतें. त्या यशस्वी अर्जुनानें रणभूमीवर आपल्या बलाच्या जोरावर अनेक वीरांना मारलें आहे व अनेकांना पराजित करून सोडलें आहे. हे भारता, तुला राजधर्म, तसेंच आपद्धर्महि विस्तारपूर्वक सांगितले आहेत. आतां ह्यापुढें आणखी काय ऐकण्याची तुझी इच्छा आहे? १२. २. १५७.

अध्याय १५८ वा.

[१ पापाचें अधिष्ठान कोणतें, असा युधिष्ठिरप्रश्न. २ प्रवृत्ति लोभापासूनच होय, असें भीष्माचें उत्तर. ३ शिष्टलक्षण.]

(१) **युधिष्ठिर**—हे भरतर्षभा, पापाचें अधिष्ठान कोणतें, तसेंच पापाची प्रवृत्ति कशापासून होत असते, हें तुजपासून नीट ऐकावें, अशी माझी इच्छा आहे.

(२) **भीष्म**— हे नराधिपा, पापाचें अधिष्ठान कोणतें आहे, तें सांगतों, ऐक. एकटा लोभ हा मोठ्या मकराप्रमाणें आहे. लोभापासूनच पापाची प्रवृत्ति होत असते. ह्या लोभापासून पाप व अधर्म घडत असून ह्यापासूनच अत्यंत दुःख होत असतें. कपटाचें मूळ हाच लोभ आहे. याच्याचमुळें लोकांचीं मनें पापप्रवृत्त होत असतात. लोभापासून क्रोध उत्पन्न होतो, लोभापासून कामोत्पत्ति होते, लोभापासूनच माया, अभिमान, ताठा, हे उत्पन्न होतात. त्याच्यामुळें मनुष्याच्या प्राणावरहि कधीं कधीं येत असतें. असहनशीलता, लज्जात्याग, संपत्तिविनाश, धर्मक्षय, चिंता आणि अपकीर्ति या सर्वांची प्रवृत्ति लोभापासूनच होत असते. कंजूषपणा, अति-तृष्णा, सर्व पापक्रिया, कुल, विद्या, रूप, ऐश्वर्य ह्यांविषयीं मद, सर्व भूतांसंबंधीं द्रोहबुद्धि, सर्वांविषयीं तिरस्कारभाव आणि अविश्वास इत्यादि दुर्गु-णांची उत्पत्ति लोभापासूनच आहे. सर्व प्रकारचीं साहसें आणि दुष्कर्में हींहि लोभापासूनच होत असतात. जन्मकाळीं, बालपणीं, कौमार्यावस्थेंत, तारुण्यांत केव्हांहि लोभ जडो, एकदां जडला म्हणजे तो कधींहि सुटत

नसतो. हे कुरुकुलश्रेष्ठा, मनुष्य कितीहि क्षीण झाला, तरी लोभ क्षीण होत नसतो. पुष्कळ पाण्याच्या अनेक नद्या आल्या, तरीहि ज्याप्रमाणें समुद्राची कधींहि तृप्ति होत नाहीं, त्याप्रमाणें लोभी मनुष्याची कितीहि भर केली तरी त्याचें समाधान होत नाहीं. वासनातृप्तीनेंहि त्याची शांति होत नाहीं. त्याचें ज्ञान देव, गंधर्व, असुर, मोठमोठे सर्प किंवा प्राणिसमूह ह्यांना होत नाहीं. या लोभाला आणि मोहाला आत्मनिग्रही मनुष्यानें जिंकावें.

हे कुरुकुलोत्पन्ना, दंभ, द्रोह, निंदा, पिशुनता आणि मत्सर हे दुर्गुण ज्यांनीं आत्मसंयमन केलें नाहीं, अशा लोभ्यांच्याच ठिकाणीं दिसून येतात. अल्पबुद्धीचे लोक मोठमोठ्या शास्त्रांत प्रवीण असले, बहुश्रुत असले किंवा लोकांच्या शंका दूर करण्याची शक्तिहि त्यांच्या अंगीं असली, तरी ह्या लोभाच्या पायीं दुःख पावतात. ते द्वेष आणि क्रोध यांनीं भरलेले, शिष्टाचार सोडलेले, मनानें क्रूर, परंतु वाणीनें मधुर असतात. ते तृणाच्छादित विहिरीप्रमाणें बाहेरून सुंदर परंतु आंतून भयंकर असतात. धर्माचें मिष करून हे क्षुद्र लोक धर्मध्वजा उभारून जगताला लुबाडीत असतात आणि नानाप्रकारचे पंथ स्थापितात. स्वार्थाचा आश्रय करून लोकांना आवडेल अशीं नानातत्त्वें काढून हे सन्मार्गाचा नाश करितात. हे लोभग्रस्त दुरात्मे धर्माचा लोप करूं लागले असतां पूर्वींच्या संस्थांचें रूपांतर होतें आणि मग त्या संस्था नवीन स्वरूपांत चालूं लागतात. दर्प, क्रोध, मद, निद्राळू-पणा, हर्ष, शोक आणि अत्यंत मानीपणा हे गुण लोभी मनुष्याचे ठिकाणीं दिसून येतात. हे अशिष्ट लोक सर्वदा लोभग्रस्त असतात, हें तूं ध्यानांत ठेव. आतां शुद्धशील शिष्ट कसे जाणावे, असें तूं विचारलें आहेस, तर ते पुरुष कसे असतात, तें तुला सांगतों.

(१) ज्यांना पुनर्जन्माची किंवा परलोकाची किमपिहि भीति नसते, कोणत्याहि आमिषानें ज्यांची वृत्ति कधीं ढळत नाहीं, कोणाचेंहि प्रिय किंवा अप्रिय करण्याकडे ज्यांची मनःप्रवृत्ति नसते, ज्यांना सर्वदा शिष्टाचारच मान्य असतो, आत्मनिग्रह ज्यांचे ठिकाणीं सर्वदा आढळून येतो, ज्यांना सुखदुःखांची सारखीच किंमत वाटत असते, ज्यांचा सत्य हाच मोठा आधार असतो, जे सर्वदा दानशील असतात, जे प्रतिग्रह कधींहि घेत नाहींत, जे दयाशील असतात, पितर, देव आणि अतिथि यांचें पूजन करण्यांत जे नित्य तत्पर

असतात, जे नेहमीं उद्योगरत असून सर्वांवर उपकार करणारे असतात, जे सर्व धर्मांचें पालन करणारे, तसेंच सर्व प्राण्यांचे हिताविषयीं तत्पर असतात जे प्रसंगीं सर्वस्वहि अर्पण करण्यास तयार असतात, तेच हे भारता, शिष्ट होत. सदैव धर्मक्रिया करीत असतां त्यांना त्यांपासून कोणीहि परावृत्त करूं शकणार नाहीं. पूर्वीच्या सत्पुरुषांच्या वर्तनाचाच अवलंब करून ते वागत असतात, त्यापासून ते यत्किंचितहि ढळत नसतात. ते कोणाला त्रास देत नाहींत. त्यांची वृत्ति चंचलपणाची कधींहि नसते. ते केव्हांहि उग्रपणा धारण करीत नाहींत, तर सर्वदा सन्मार्गानें जाणारे असतात. त्यांचें साधुजन सर्वदा सेवन करीत असतात. त्यांच्या ठिकाणीं अहिंसा सदा वसत असते. कामक्रोध, ममत्व, अहंकार ह्यांचा त्यांनीं त्याग केलेला असतो. ते सुव्रती असून धर्म-मर्यादेचें कधींहि उल्लंघन करीत नाहींत. त्यांच्या धर्मक्रिया किंवा शरीरक्रिया पैशासाठीं किंवा कीर्तीसाठीं नसतात. युधिष्ठिरा, तूं त्यांची उपासना कर आणि जें कांहीं विचारावयाचें असेल, तें त्यांनाच विचार. भय, क्रोध, चापल्य किंवा शोक ह्यांपैकीं कांहींहि त्यांच्या ठिकाणीं नसतें. ते धर्माचें अवडंबर कधीं माज-वीत नाहींत. त्यांच्यापाशीं गुप्त म्हणून कांहींच नसतें. त्यांच्या ठिकाणीं लोभ व मोह हे मुळींच नसून ते सत्यानें आणि सरळपणें वागणारे असतात. हे कौंतेया, ज्यांचा बुद्धिभ्रंश होत नाहीं, त्यांच्याच ठिकाणीं तूं प्रेम कर. ज्यांना लाभ झाला असतां मुळींच आनंद होत नाहीं किंवा नुकसान झालें असतांहि व्यथा होत नाहीं; ज्यांना ममत्व, अहंकार हीं नसतात; जे सत्त्ववृत्तीचे असून समदर्शी असतात; सात्त्विक मार्गानें जाणारे असून ज्यांस लाभालाभ, सुख-दुःख, नित्यानित्य, मरण आणि जीवित हीं सारखींच वाटत असतात, त्या धर्म-प्रिय व महानुभावी लोकांचा तूं आत्मनिग्रह करून मोठ्या काळजीपूर्वक बहुमान करीत जा. हे कल्याणा, हे सर्व लोक गुणवंत असून बाकीचे सर्व दुष्कर्मी व केवळ वाक्प्रलाप करणारे असतात. १२. २. १५८.

अध्याय १५९ वा.

[१ अज्ञानमहत्त्वकथन. २ अज्ञान आणि अतिलोभ हे एकच आहेत.]

(१) युधिष्ठिर— हे पितामहा, लोभ हा सर्व अनर्थांचें अधिष्ठान अस-ल्याचें सांगितलें आहे. आतां अज्ञानाचें स्वरूप कशाप्रकारचें असतें, तें सर्व ऐकण्याची माझी इच्छा आहे.

भीष्म— जो अज्ञानानें पाप करितो आणि त्यामुळें होणारा आपला क्षय ज्याच्या लक्ष्यांत येत नाहीं, जो साधुशील लोकांचा द्वेष करितो तो लोकनिंदेला पात्र होतो. अज्ञानाचे योगानें मनुष्य नरकाला जातो, अज्ञानानें मनुष्याला दुर्गतीची प्राप्ति होत असते, अज्ञानानें मनुष्य क्लेश भोगीत असतो आणि अज्ञानानेंच मनुष्यावर संकटें येत असतात.

युधिष्ठिर— हे पार्थिवा, अज्ञानाची प्रवृत्ति, त्याचें स्थान, वृद्धि, क्षय, मूळ, प्राप्ति, गति, काळ, कारण आणि हेतु हीं यथावत् तुझ्यापासून श्रवण करावीं, अशी माझी फार इच्छा आहे. कारण, मनुष्याला जें दुःख होत असतें, तें सर्व अज्ञानजन्यच होय.

(२) भीष्म—प्रेम, द्वेष, मोह, हर्ष, शोक, अभिमान, काम, क्रोध, दर्प, तंद्री, आळस, इच्छा, ताप दुसऱ्याच्या अभ्युदयानें होणारा संताप आणि इतर पापक्रिया यांनाच अज्ञान म्हटलें आहे. हे महाराजा, या अज्ञानाची प्रवृत्ति, वृद्धि यासंबंधी तूं विचारीत आहेस, तर विस्तारानें तेंच सांगतों, नीट ऐक. हे राजा, अज्ञान आणि अतिलोभ हे एकच असून या दोघांचें फल सारखेंच आहे. तसेंच दोघांचे दोषहि सारखेच आहेत. अज्ञानाची उत्पत्ति लोभापासून होते आणि लोभाबरोबरच अज्ञानाची वृद्धि व क्षय होतो. लोभाबरोबर त्याच्या दुःखसंतापमोहादि विविध अवस्था उत्पन्न होतात. लोभाचें मूळ मोह हें असून कालाचेंहि मूळ तोच आहे. लोभ छिन्नभिन्न होण्याला देखील काल हाच कारण होत असतो. या कालाच्या अज्ञानामुळेंच लोभ उत्पन्न होतो व लोभामुळें अज्ञान उत्पन्न होतें. सर्व दोष या लोभापासूनच उत्पन्न होत असतात. म्हणून लोभाचा त्याग करावा. जनक, युवनाश्व, वृषादर्भि, प्रसेनजित् तसे अन्यहि राजे हे लोभनाशामुळेंच स्वर्गाला गेले. ह्या लोभाचें फळ प्रत्यक्ष असल्यामुळें हे कुरुश्रेष्ठा, तूं त्या लोभाचा मनःपूर्वक त्याग कर. लोभाला टाकून दिल्यानेंच तुला या लोकीं आणि परलोकींहि सुखाची प्राप्ति होईल. १२. २. १५९.

अध्याय १६० वा.

[१ आत्मनिग्रहप्रशंसा.]

(१) युधिष्ठिर—हे पितामहा, वेदाध्ययनांत ज्यानें बराच काळ घालविल्यामुळें ज्याच्या मनांत धर्मवासना उत्पन्न झाली आहे, त्यानें इहलोकीं कसें

वागावें कीं जेणेंकरून त्याचें कल्याण होईल ? हे पितामहा, धर्माचे मार्ग अनेक लोकांमध्यें अनेक आहेत, तरी त्यांत जो इह-परलोकीं श्रेयस्कर असा तुला वाटत असेल, तो तूं मला सांग. हा धर्ममार्ग मोठा असून हे भारता, त्याच्या शाखाहि पुष्कळ आहेत. तर ह्यांपैकीं कोणता धर्ममार्ग मीं आदरावा असें तुझें मत आहे ? हे राजा, ज्याला अनंत शाखा आहेत, अशा त्या महाधर्माचें जें मुख्य मूल, तें मला कथन कर.

भीष्म—अरे, तुला मी आतां तें सर्व सांगतों. त्याच्या योगानें तुझें कल्याण होईल. अमृतप्राशनानें जशी तृप्ति होते, त्याप्रमाणें ह्या ज्ञानानें प्राज्ञ अशा तुझें समाधान होईल. धर्मांचे जे अनेक विधि निरनिराळ्या ऋषींनीं आपापल्या ज्ञानानुसार सांगितले आहेत, त्या सर्वांना दम-आत्मनिग्रह-हाच आधार आहे. निश्चितज्ञानी अशा वृद्धांनीं ह्या आत्मनिग्रहालाच मोक्ष म्हटलें आहे. विशेषेंकरून आत्मनिग्रह हा ब्राह्मणांचा सनातन धर्म आहे. ह्या आत्मनिग्रहाच्याच योगानें ब्राह्मणांची क्रियासिद्धि होत असते. आत्मनिग्रह हा दान, यज्ञ आणि वेदाध्ययन यांहून अधिक आहे. ह्याच्या योगानें तेजाची अभिवृद्धि होत असते. आत्मनिग्रह हा परम पवित्र आहे. पुरुष आत्मनिग्रहाच्या योगानें पापमुक्त होऊन तेजस्वी बनतो. त्याच्या योगानें तो परब्रह्मालाहि पोंचतो. आत्मनिग्रहासारखा श्रेष्ठ धर्म त्रिभुवनांतहि कोठें नाहीं, असें आमच्या ऐकण्यांत आहे. सर्व धार्मिकांचा आत्मनिग्रह हाच श्रेष्ठ व प्रशस्त धर्म होय. ह्याच्या योगानें मनुष्याला इह-परलोकीं सुखप्राप्ति होत असते. आत्मनिग्रही मनुष्य परम धर्मसंपन्न होत असतो. त्याला सुखानें निद्रा घेतां येते, तो सुखानें जागृत होतो, तो लोकव्यवहार सुखानें करितो आणि त्याचें मनहि सर्वदा प्रसन्न असतें.

आतां जो मनुष्य आत्मनिग्रही नाहीं, त्याला वारंवार क्लेश भोगावे लागतात आणि त्याच्याच दोषामुळें दुसरेहि अनेक प्रकारचे अनर्थ उत्पन्न होतात. चारी आश्रमांना उत्तम व्रत म्हटलें म्हणजे आत्मनिग्रह हेंच होय. आतां त्या दमाचीं—आत्मनिग्रहाचीं—लक्षणें सांगतों. त्या सर्वांचा समुदाय म्हणजेच दम होय. क्षमा, धृति, अहिंसा, समता, सत्य, सरलता, इंद्रियजप, दक्षता, मृदुपणा, लज्जा, स्थैर्य, दानशीलत्व, विचारस्थिरता, संतोष, गोड भाषण, अविहिंसा आणि अनसूया या सर्वांच्या समुदायाला आत्मनिग्रह म्हणतात. तसाच

आत्मनिग्रही मनुष्य गुरूंचा सर्वदा सत्कार करितो आणि सर्वांवर दया करितो. दुष्टता, लोकनिंदा, खोटें भाषण, स्तुति, निंदा, काम, क्रोध, लोभ, दर्प, उद्धटपणा, आत्मस्तुति, रोष, ईर्ष्या आणि अपमान ह्या गोष्टी आत्मसंयमी मनुष्याच्या ठिकाणीं कधींहि आढळावयाच्या नाहींत. आत्मसंयमी मनुष्याची निंदा कोठेंहि होत नाहीं, त्याला कशाचीहि इच्छा नसते, ब्रह्मलोकाच्या लाभानेंहि त्याची तृप्ति होत नाहीं. तो कोणाचाहि मत्सर करीत नाहीं. समुद्राप्रमाणें त्याचें कशानेंहि समाधान होत नाहीं. मी तुझा आहें, तूं माझा आहेस, ते माझे आहेत, तसा मीहि त्यांचा आहें, अशाप्रकारचें द्वैतमूलक ज्ञान आत्मनिग्रही मनुष्याला लागत नाहीं. सर्व ग्राम्य किंवा वन्य प्रवृत्तींपासून वेगळा राहून निंदा किंवा स्तुति यांचा तो कधीं आश्रय करीत नाहीं. त्यामुळें त्याची मुक्तता होते. तो सर्वांशीं मित्रत्वानें वागतो. तसाच तो शीलवान्हि असतो. तो सर्वदा प्रसन्नचित्त असून आत्मज्ञानानें सर्वसंगांपासून मुक्त झालेला असतो. त्यामुळें त्याला परलोकीं मोठें फल मिळत असतें. सदाचारी, शीलवान्, प्रसन्नात्मा आणि आत्मज्ञानी अशा विद्वानाचा ह्या लोकीं उत्तम सत्कार होऊन पुढेंहि त्याला सद्गति मिळते. ह्या लोकीं जें कांहीं शुभ कर्म आहे आणि ज्याचें आचरण आजवर सज्जन करीत आले आहेत, तें हा ज्ञानसंपन्न मुनि कधींहि सोडीत नसतो. गृहस्थाश्रमानंतर वानप्रस्थाश्रम स्वीकारून जो ज्ञानी इंद्रियांचा निग्रह करून याप्रमाणें कालाची वाट पाहत राहतो, त्याला ब्रह्मस्वरूपाची प्राप्ति होते. त्याला कोणाहि प्राण्यापासून भीति नसते व त्यापासून कोणाहि प्राण्याला भय नसतें. हा आपल्या देहापासून सर्वदा मुक्त असल्यामुळें ह्याला कोठूनच भीति नसते. तो कर्मांचा भोगानें क्षय करीत असतो, त्यांचा संग्रह कधीं करीत नसतो. सर्व भूतांचे ठिकाणीं समदृष्टि ठेवून त्यांना अभयदान देतो.

ज्याप्रमाणें आकाशांतील पक्ष्यांची किंवा जलांतील जलचर प्राण्यांची गति मनुष्याला दिसत नाहीं, त्याप्रमाणें या आत्मनिग्रही लोकांचा क्रम कोणालाहि निःसंशय कळत नसतो. हे राजा, गृहदारादि सोडून जो केवळ मोक्षाकडे नजर ठेवून राहतो, त्याला चिरकाल तेजोमय लोकांची प्राप्ति होत असते. जो सर्व कर्मांचा, विधिवत् आचरण केलेल्या तपाचा, विविध विद्यांचा, इतकेंच नव्हे, तर सर्व गोष्टी सकाम बुद्धीनें करण्याचा त्याग करितो, तो सत्यकाम, प्रसन्नचित्त, आत्मवेत्ता आणि शुचि पुरुष ह्या लोकीं सत्कार

पावून अंतीं स्वर्ग मिळवितो. मुनिजनांना तपानें मिळणारें असें जें गुप्त ब्रह्मलोकाख्य स्थान, त्याची प्राप्ति आत्मनिग्रहानें होत असते. ज्ञानाच्या ठिकाणीं रममाण झालेला, ज्ञानी, सर्व भूतांशीं विरोध टाकून वागणारा, अशा पुरुषाला पुनर्जन्माची भीति नसते. मग परलोकाची तरी कुठून असणार ? आत्मनिग्रहामध्यें केवळ एकच दोष आहे, त्याशिवाय दुसरा कोणताहि नाहीं. तो हा कीं आत्मनिग्रही मनुष्य सदा क्षमायुक्त असतो, त्यामुळें लोक त्याला अशक्त समजतात. हे महाप्राज्ञ युधिष्ठिरा, लोकांच्या दृष्टीनें हा जरी एक दोष असला, तरी तो मोठा गुणच समजला पाहिजे. ज्या क्षमेच्या योगानें पुष्कळ लोकांची प्राप्ति होते, ती क्षमा आत्मनिग्रहानेंच मिळणारी असते. हे भारता, आत्मनिग्रही मनुष्याला अरण्याची काय आवश्यकता आहे ? त्याचप्रमाणें जो आत्मनिग्रही नाहीं, त्याला अरण्य तरी काय कामाचें ? आत्मनिग्रही पुरुष जेथें कोठें वसति करील, तेंच त्याचें अरण्य व तोच त्याचा आश्रम.

वैशंपायन—हें भीष्माचें भाषण ऐकून राजा युधिष्ठिराला अमृतप्राशन केल्याप्रमाणें तृप्ति झाली व त्यामुळें तो अत्यंत आनंदित झाला. त्यानें भीष्माला पुनः प्रश्न केला आणि त्याचेंहि उत्तर त्या कुरुश्रेष्ठ भीष्मानें मोठ्या आनंदानें दिलें. १२. २. १६०.

अध्याय १६१ वा.

[१ युधिष्ठिराला भीष्माकडून तपोनिरूपण.]

(१) भीष्म—हें सर्व तपोमूल आहे, असें विद्वान् लोकांचें म्हणणें आहे. तप न करणाऱ्या मूढाला क्रियाफलाची प्राप्ति होत नसते. प्रजापति ब्रह्मदेवानें हें सर्व जगत् तपाच्या योगानें निर्माण केलें, त्याप्रमाणें ऋषींनींहि तपानेंच वेद मिळविले आहेत. तपाच्याच योगानें ब्रह्मदेवानें अन्न आणि फल-मूलें निर्माण केलीं. तपानें सिद्धि मिळविलेले लोक समाधीच्या योगानेंच त्रैलोक्य पाहूं शकतात. औषधें, वनस्पति आणि विविध क्रिया हीं सर्व तपाच्याच योगानें सिद्ध होतात. कोणतीहि सिद्धि म्हटली म्हणजे तपावरच अवलंबून आहे. जगांत जें कांहीं मिळविण्यास कठीण आहे, तें सर्व तपापासून मिळतें. ऋषींना जें एवढें मोठें ऐश्वर्य प्राप्त झालें आहे, तें सर्व त्यांच्या

तपामुळेंच होय, यांत संशय नाहीं. सुरापान करणारा, परस्वापहरण करणारा, भ्रूणहत्या करणारा आणि गुरुपत्नीशीं संबंध ठेवणारा हे सर्व मोठ्या तीव्र तपाच्याच योगानें त्या त्या पापापासून मुक्त होत असतात. तप अनेक प्रकारचें असतें आणि लोक निरनिराळ्या मार्गांनें तें आचरितात. सर्व सोडून मनुष्य तपाला प्रवृत्त झाला असतां त्या तपाला अन्नत्यागासारखें दुसरें उत्तम साधन कोणतेंच नाहीं.

हे महाराजा, अहिंसा, सत्यवचन, दान आणि इंद्रियनिग्रह यांच्या योगानें आचरिलेलें तपहि उपवासापेक्षां श्रेष्ठ नाहीं. दानापेक्षां दुष्कर कांहीं नाहीं, मातृसेवेहून दुसरा मोठा आश्रम नाहीं, तीन विद्या (वेद) जाणणें यासारखें श्रेष्ठ कांहीं नाहीं, तसेंच सर्वत्यागासारखें दुसरें तप नाहीं. या लोकांत स्वर्ग व धर्म यांचें रक्षण इंद्रियें करीत असतात, म्हणून धर्मार्थाकरितां उपवासासारखें दुसरें तप नाहीं. ऋषि, पितर, देव, मनुष्यें, पशु, पक्षी आणि इतरहि चराचर भूतमात्र तपाच्या आश्रयानें सिद्धि पावतात. देवांना मिळालेलें महत्त्व देखील तपःसामर्थ्यानेंच होय. ग्रहनक्षत्रादि लोकांची प्राप्ति देखील तपाचेंच फल होय. देवत्व देखील तपाच्या योगानें मिळविणें शक्य आहे, यांत संशय नाहीं. १२. २. १६१.

अध्याय १६२ वा.

[१ भीष्माकडून सत्यप्रशंसन.]

(१) युधिष्ठिर—हे पितामहा, ब्राह्मण, ऋषि, पितर आणि देवता हे सर्वदा सत्यधर्माची प्रशंसा करीत असतात, तर सत्याविषयीं तुझ्या मुखानें ऐकण्याची माझी इच्छा आहे. म्हणून तें तूं मला सांग. हे राजा, सत्याचें लक्षण काय, त्याची प्राप्ति कोणत्या उपायानें होत असते, सत्याची प्राप्ति झाली असतां काय होतें आणि तें कसें होतें, हें सर्व तूं मला सांग.

भीष्म—हे भारता, चातुर्वर्ण्याच्या धर्मांचा संकर होणें कधींहि प्रशस्त नाहीं. परंतु सत्य हा धर्म सर्व वर्णांना सारखाच आहे. सत्य हा सत्पुरुषांचा नित्याचा धर्म आहे, तसाच सत्य हा सनातन धर्म आहे. सत्याला नेहमीं नमन करावें, कारण सत्य ही परम गति आहे. सत्य हा धर्म, तप, योग आणि सनातन ब्रह्म असून तो श्रेष्ठ यज्ञ असल्याचें सांगितलें आहे. सर्व कांहीं

सत्याच्या ठिकाणीं अवलंबून आहे. आतां सत्याचे आचार आणि त्याचीं लक्षण हीं मी तुला क्रमवार सांगतों. तसेंच सत्यप्राप्ति कशी होते, हेंहि तुला सांगणें योग्य आहे.

हे भारता, सर्व लोकांमध्यें सत्याचे तेरा प्रकार सांगितले आहेत. सत्य, म्हणजे समता, दम, अमात्सर्य, क्षमा, ऱ्ही, सहनशीलता, अनसूया, त्याग, ध्यान, आर्यता, धृति, दया आणि अहिंसा, असे हे राजेंद्रा, सत्याचे तेरा प्रकार आहेत. सत्य हें सर्वदा अव्यय व अविनाशी असून नित्य आहे. त्याचप्रमाणें तें अविकारीहि आहे. कोणत्याहि धर्माचा विरोध न केल्यानें ह्याची प्राप्ति होते. आपणाला जे इष्ट, अनिष्ट, तसेंच जे आपले शत्रु आहेत, त्यांजवर समदृष्टि ठेवणें, ह्यालाच समता म्हणतात. ही समता इच्छा, द्वेष, काम, क्रोध नाहींसे झाल्यानें प्राप्त होत असते. दुसऱ्याच्या विषयाची इच्छा न धरतां मोठ्या गंभीरतेनें, धैर्यानें व निर्भयपणें वागणें ह्याला दम म्हणतात. ह्याच्या योगानें सर्व क्लेशांचा परिहार होत असून ह्याची प्राप्ति ज्ञानयोगानें होत असते. दान आणि धर्म ह्यांविषयीं जी संयमबुद्धि तिलाच पंडित लोक अमात्सर्य म्हणत असतात. सदा सत्यानें वागत असल्यानें मनुष्य अमत्सरी होतो. क्षमा आणि अक्षमा यांच्या योगानें प्रिय आणि अप्रिय गोष्टी घडत असतात. सत्पुरुषाला प्रियाप्रिय सहन करणें हीं दोन्ही सारखींच वाटत असतात. सत्यवक्त्या पुरुषाला क्षमेची उत्तम प्रकारें प्राप्ति होत असते. बुद्धिमान् पुरुष मन शांत ठेवून व सौम्य भाषण करून अनेकांचें पुष्कळ कल्याण करितो आणि त्यामुळें त्याला पुढें केव्हांहि वाईट वाटण्याचा प्रसंग येत नाहीं. त्या गुणाला ऱ्ही म्हणतात. हा गुण धर्माच्या योगानें प्राप्त होतो. ज्या गुणानें धर्माकरितां मनुष्य अप्रियहि गोष्टी सहन करितो, त्याला तितिक्षा–सहनशीलता–म्हणतात. हिला शांति असेंहि नांव आहे. ह्या गुणाची प्राप्ति धैर्यानें होत असून हा लोकसंग्रह करण्याचे कामीं आवश्यक आहे. स्नेह आणि विषय टाकून देणें याला त्याग म्हणतात. ज्यांचा राग, द्वेष सुटला आहे, त्यांनाच या गुणाची प्राप्ति होते; इतरांस होत नाहीं.

ज्याच्या योगानें मनुष्य वैराग्ययुक्त होऊन प्रयत्नपूर्वक सर्वांचें कल्याण करीत असतो, ज्याची आसक्ति कशावरहि नसते, त्या गुणाला आर्यता म्हणतात. ज्यामुळें सुखदुःखांत ज्याचें मन यत्किंचित्‌हि चळत नसतें,

त्या गुणाला धृति-धैर्य-म्हणत असतात. ज्याला आपलें कल्याण व्हावें, अशी इच्छा असेल, त्यानें हा गुण अवश्य अंगीं ठेवावा. मनुष्यानें नेहमीं क्षमाशील आणि सत्यपर असावें. हर्ष, भय आणि क्रोध यांचा त्याग केल्यानें शहाण्या मनुष्याच्या अंगीं दया येते. कर्मानें, मनानें किंवा वाणीनें कोणाचाहि द्रोह न करणें याला अहिंसा म्हणतात. लोकांवर अनुग्रह करणें तसेंच दान देणें हा सत्पुरुषांचा सनातन धर्म होय. हे सत्याचे निरनिराळे प्रकार आहेत. ते सर्व सत्यामध्येंच समाविष्ट होतात. त्यांचा आधार सत्याला असून त्याच्याच योगानें सत्याची वृद्धि होत असते. हे पार्थिवा, सत्याचे गुण सांगतां येणें कोणालाहि शक्य नाहीं. म्हणूनच विप्र, पितर आणि देवता सत्याची प्रशंसा करीत असतात. सत्याहून श्रेष्ठ असा दुसरा धर्म नाहीं व अनृताहून दुसरें मोठें पातक नाहीं. सत्य ही धर्माची स्थिति आहे. म्हणून सत्य कधींहि नाहींसें करूं नये. दान, दक्षिणायुक्त यज्ञ, त्रेताग्निहोत्र, वेद आणि दुसरे धर्मसिद्धांत हे सर्व सत्याच्याच योगानें घडत असतात. हजारों अश्वमेधयज्ञ आणि सत्य हीं ताजव्यांत घालून पाहिलीं असतां सत्याचेंच वजन अधिक भरेल, यांत संशय नाहीं. १२.२.१६२.

अध्याय १६३ वा.

[१ युधिष्ठिरास भीष्माकडून लोभादिकांचें निरूपण.]

(१) **युधिष्ठिर**—हे भरतर्षभा, क्रोध, काम, शोक, मोह, वासना, परासुता, लोभ, मात्सर्य, ईर्ष्या, कुत्सितपणा, असूया, कृपा, भय ह्या सर्वांची उत्पत्ति कोणापासून होत असते, तें मला सविस्तर निवेदन कर.

भीष्म—हे क्रोधादिक तेरा विकार प्राणिमात्राचे मोठे बलिष्ठ शत्रु आहेत, असें समजलें आहे. ते सर्वदा मनुष्याच्या सन्निध मोठ्या दक्षतेनें राहून त्याच्या हातून जरा प्रमाद झाला कीं त्याला क्लेश देतात. पुरुषाला पाहतांच हे लांडग्याप्रमाणें त्यावर जोरानें धांवून येतात व त्याचा नाश करितात. त्यांच्यापासून दुःख उत्पन्न होतें तसेंच त्यांपासून पापहि उद्भवतें. हे पुरुषश्रेष्ठा, ही गोष्ट मनुष्यानें नित्य लक्षांत ठेवावी. हे राजा, ह्यांचा उदय, स्थान आणि क्षय ह्यासंबंधीं तुला सांगतों. प्रथम क्रोधाची उत्पत्ती सांगतों. एकाग्र मनानें ऐक. क्रोध हा लोभापासून उत्पन्न होतो. दुसऱ्याचे दोष पाहून हा वृद्धिंगत होतो.

क्षमेच्या योगानें याची वाढ खुंटून क्षमेनेंच तो नाहींसा होतो. कामाची उत्पत्ति संकल्पापासून होते आणि जों जों त्याचें सेवन करावें, तों तों त्याची वाढ होते. शहाणा मनुष्य ह्यापासून निवृत्त झाला म्हणजे तत्काळ त्याचा नाश होतो. असूया ही क्रोध—लोभांपासून उत्पन्न होत असून सर्व भूतांवरील दया व वैराग्य यांच्या योगानें तिचा नाश होतो. दुसऱ्याचे दोष पाहून तिचा उदय होतो आणि ज्ञानानें ती नाहींशी होते. मोहाची उत्पत्ति अज्ञानापासून होत असून पापाभ्यासानें तो वृद्धि पावतो. सत्पुरुषांच्या संगतीनें त्याचा तत्काळ नाश होतो.

हे कुरुकुलश्रेष्ठा, जे कोणी श्रुतिविरुद्ध शास्त्रांचा विचार करितात, त्यांना दुसऱ्यांच्या वाइटाची इच्छा होते; परंतु तत्त्वज्ञान झालें असतां ती लयाला जाते. एखाद्या वस्तूवरील प्रीतीनें, तिचा वियोग झाल्यास, शोक उद्भवतो, परंतु त्याची निरर्थकता जेव्हां लक्ष्यांत येते, तेव्हां त्याचा नाश होतो. परासुता-अत्यंताधीनताही क्रोधलोभ आणि अभ्यास यांच्या योगानें उत्पन्न होते. ती सर्वभूतांवर दया केल्यानेंआणि विषयवैराग्यानें नष्ट होते. सत्यत्यागामुळें आणि अहित वस्तूंच्या सेवनामुळें मात्सर्य उत्पन्न होतें. परंतु साधूंच्या सेवनानें त्याचा लय होतो. कुल, ज्ञान आणि ऐश्वर्य यांच्या योगानें मनुष्यांना मोह उत्पन्न होतो; परंतु त्याचें ज्ञान झाल्यानें त्याचा क्षय होतो. ईर्ष्या ही कामापासून व दुसऱ्याचें वाईट करण्याच्या इच्छेपासून उत्पन्न होते. ती शहाणपणाच्या योगानें नाश पावते. लोकबाह्य वर्तनानें आणि द्वेष्य व असंमत अशा भाषणानें हे राजा, कुत्सितपणा उत्पन्न होतो. व लोकांचें निरीक्षण उत्तम केल्यानें शमन होतो. आपल्या बलिष्ठ अपकाऱ्यांशीं विरोध करतां येत नसल्याकारणानें तीव्र असूया उत्पन्न होते. ती कारुण्यानें लुप्त होते. दीन लोकांना सदैव पाहिल्यानें त्यांजविषयीं कृपा उत्पन्न होते, ती धर्मतत्त्व समजलें असतां नाहींशी होते. भय हें अज्ञानामुळें सर्वदा उत्पन्न होत असतें आणि भोग हे अस्थिर आहेत, हें बरोबर समजून त्यांचें ज्ञान झाल्यानें तें नाहींसें होतें.

हे तेराहि दोष शमानें जिंकितां येतात, असें म्हणतात. हे सर्व तेराहि दोष धृतराष्ट्राच्या पुत्रांमध्यें वसत होते. तूं थोर पुरुषांच्या सेवनानें आणि सत्याच्या आश्रयानें या तेरांनाहि जिंकिलें आहेस. १२.२.१६३.

अध्याय १६४ वा.

[१ नृशंसधर्मकथन.]

(१) युधिष्ठिर—हे भारता, सर्वदा सत्पुरुषांचे दर्शनानें दया म्हणजे काय, हें मला बरोबर कळलें आहे. परंतु दुष्ट पुरुष आणि त्याचें कर्म ह्याचें ज्ञान मला नीट झालेलें नाहीं. ज्याप्रमाणें लोक कंटक, कूप आणि अग्नि यांचा त्याग करितात, त्याचप्रमाणें ते दुष्टांचाहि त्याग करितात. हे भारता, दुष्ट पुरुष मनुष्याला इहलोकीं व परलोकींहि जाळून दग्ध करीत असतो, म्हणून हे कुरुकुलोत्पन्ना, त्यासंबंधीं धर्मसिद्धांत तूं मला सांग.

भीष्म—त्याची आवड आणि कर्मवासना हीं दोन्ही गर्ह्य असतात. तो सर्वदा लोकांची निंदा करितो व आपणहि लोकनिंदेस पात्र होतो. दैवानें आपणाला फसविलें आहे, असें त्याला वाटत असतें. आपण यत्किंचित् दान केलें, तरी त्याची जो फुशारकी मारीत असतो, तो सर्वदा इतरांचा द्वेष करणारा, नीच कर्मे करणारा, स्नेह दाखवून वंचना करणारा, कृपण, दुसऱ्यास कांहींहि न देणारा, मानी, विषयी, बडबड्या, सर्वांविषयीं शंकेखोर, कावळ्याप्रमाणें वंचक, कृपण, आपल्या मित्रमंडळीची प्रशंसा करणारा, अधर्माचा द्वेष करणारा आणि सर्वदा संकराची इच्छा बाळगणारा असतो. हिंसेमध्यें ज्याला मोठा आनंद वाटत असून गुणावगुणांची त्याला योग्यता नसते, त्याचें वर्तन खोडसाळपणाचें असून, तो विचारहीन व अत्यंत लोभी असतो. त्याचीं सर्व कृत्यें दुष्टपणाचीं असतात. धर्मशील व गुणवान् मनुष्याला तो पापी समजतो. आत्मशीलाला अनुसरून तो कोणावरहि विश्वास ठेवीत नाहीं. तो दुसऱ्यांचा दोष असेल अशी गुप्त गोष्ट प्रसिद्धीला आणितो. आपला आणि दुसऱ्यांचा जेथें सारखाच दोष असेल, तेथें आपल्या चरितार्थाकरितां दुसऱ्याचा घात करूं इच्छितो. आपणावर उपकार करणाऱ्याला आपण उत्तम फसविलें, असें तो समजतो. आपल्यावर उपकार करणाऱ्याला एकाद्या वेळीं धन देण्याचा प्रसंग आला असतां ती गोष्ट त्याला संतापदायक होते. भक्ष्य, पेय, लेह्य व दुसरेहि उत्कृष्ट भक्ष्य पदार्थ घेऊन दुसरे लोकांसमक्ष खात बसतो, त्यांना कांहीं देत नाहीं, तो दुष्ट पुरुष होय.

जो ब्राह्मणांना आधीं अन्न घालून नंतर इष्टमित्रांसह भोजन करितो तो मरणानंतर स्वर्गाला जातो आणि इहलोकींहि अनंत सुख भोगतो. हे भरतश्रेष्ठा,

मीं तुला नृशंस–दुष्ट मनुष्य–कसा असतो, याची माहिती सांगितली. ज्ञानवान् मनुष्यानें अशा पुरुषाचा सर्वदा त्याग करावा. १२. २. १६४.

अध्याय १६५ वा.

[१ यज्ञाकरितां कोणतें द्रव्य संपादन करावयाचें, त्याचें भीष्माकडून युधिष्ठिराला विवेचन. २ पापविशेष आणि त्यांचीं प्रायश्चित्तें.]

(१) भीष्म—ज्यांचें द्रव्य चोरांनीं हरण केलें आहे, तरी ज्यांना यज्ञ करण्याची इच्छा आहे, जे सर्ववेदपारंगत आहेत, गुरुकार्य आणि पितृकार्य करून वेदाध्ययन करण्याची ज्यांची इच्छा आहे, असे सर्व धार्मिक वृत्तीनें भिक्षा मागणारे ब्राह्मण सत्पात्र असतात. अशा गरीब ब्राह्मणांना हे भारता, विद्यादान व द्रव्यदान करावें. हे भरतसत्तमा, इतरहि ब्राह्मणांना दक्षिणा द्यावी. अब्राह्मणांना वेदिकेच्या बाहेर अपक्व अन्न अर्पण करावें. राजानें ब्राह्मणांना त्यांच्या योग्यतेनुसार सर्व प्रकारचीं रत्नें अर्पण करावीं. कारण, ब्राह्मण हेच साक्षात् वेद व बहुदक्षिणायुक्त यज्ञ आहेत. परस्परांचें वैभव आणि आचार यांना अनुसरून धार्मिक बुद्धीनें ते यज्ञ करितात. ज्याच्याजवळ तीन वर्षें सेवकाच्या उदरनिर्वाहाला पुरेल इतकें किंवा त्याहूनहि अधिक धान्य असेल, त्यानें सोमपान करणें योग्य आहे. राजा धार्मिक बुद्धीचा असला आणि यज्ञ करणाऱ्या ब्राह्मणांना कांहीं अंशानें त्या कामीं प्रतिबंध होत असला, तर अनेक पशु जवळ बाळगणाऱ्या, कधींहि यज्ञ न केलेल्या व त्यामुळें सोमपान न झालेल्या वैश्यापासून त्यानें तितकें द्रव्य घ्यावें. शूद्रांच्या गृहांमधून त्यानें यज्ञाकरितां कांहींहि हरण करून आणूं नये. कारण, यज्ञांमध्यें शूद्रांना कांहींहि परिग्रह नसतो. शंभर गाई असून ज्यानें अग्न्याधान केलें नाहीं किंवा हजार गाई असून ज्यानें कधीं यज्ञ केला नाहीं, अशाकडून राजानें कांहींहि विचार न करितां द्रव्य घ्यावें. जे कधींहि दान करीत नाहींत, अशांना राजानें सांगून त्यांजकडून यज्ञार्थ द्रव्य घ्यावें. अशा रीतीनें वागणाऱ्यांनाच पूर्ण धर्म घडत असतो. आतां धान्यासंबंधानें सांगतों, ऐक.

ज्याला सहा वेळ भोजन न मिळून उपोषण घडलें असेल, त्या ब्राह्मणानें एका दिवसाच्या निर्वाहापुरतें कोणा हीनकर्मी पुरुषाकडून, एकाद्या दुष्टाकडून,

शेतांतून, बागेंतून, अथवा जेथून आणतां येईल, तेथून धान्य हरण करून आणावें आणि मग राजा विचारो अथवा न विचारो, त्याला ती गोष्ट सांगावी. धर्मवेत्त्या राजानेंहि त्याला त्या कर्माबद्दल दंड करूं नये. असें करणें हा त्याचा धर्म आहे. क्षत्रियाच्या मूर्खपणानेंच ब्राह्मणाला क्षुधेचे क्लेश सहन करावे लागतात. राजानें ब्राह्मणाचें अध्ययन आणि शील यांची परीक्षा घेऊन त्याच्या चरितार्थाची व्यवस्था करावी आणि ज्याप्रमाणें पिता पोटच्या पुत्राचें पालन करितो, त्याप्रमाणें त्याचें रक्षण करावें. प्रतिवर्षी आग्रयणादि विधि करायाचे असतात, ते न केल्यास वैश्वानरीनामक इष्टि करावी. असा अनुकल्प केल्यानें धर्माला कोणत्याहि रीतीनें बाध येत नाहीं, असें धर्मज्ञ लोकांनीं सांगितलें आहे. विश्वेदेव, साध्य आणि मोठमोठे ऋषि ह्यांनीं मृत्युभयानें आपत्कालीं आचरावयाचे म्हणून कांहीं वैकल्पिक धर्म सांगितले आहेत. मुख्य विधीप्रमाणें वागण्याचें सामर्थ्य अंगीं असूनहि जो अनुकल्पानें वागतो, त्या दुर्मतीला पारलौकिक फळ कधीं प्राप्त होत नसतें. वेदवेत्त्या ब्राह्मणानें चरितार्थासाठीं 'मी ब्राह्मण आहें,' असें कधीं राजाला सांगूं नये. कारण, त्याचें वीर्य आणि राजाचें वीर्य यांमध्यें त्याचें वीर्य बलवत्तर आहे. म्हणून ब्रह्मवादी पुरुषाचें तेज हें राजतेजापेक्षां सर्वदा दुःसह असतें. ब्राह्मण हा कर्ता व शास्ता असल्यामुळें त्याला ब्रह्मदेव म्हटलें आहे. त्याच्या संबंधानें कधीं अकुशल किंवा शुष्कपणाचें भाषण करूं नये.

क्षत्रियानें बाहुवीर्यानें संकटामध्यें आपलें रक्षण करावें. वैश्य व शूद्र यांनीं द्रव्याच्या बळावर संकटांतून तरावें आणि ब्राह्मणानें मंत्र आणि होम यांच्या योगानें आपला उद्धार करावा. कन्या, युवति, अमंत्रज्ञ पुरुष, मूर्ख आणि संस्काररहित अपवित्र मनुष्य यांना अग्नीमध्यें आहुति देण्याचा अधिकार नाहीं. यांपैकीं जे कोणी आहुति देतात ते व ज्यासाठीं होम केला असतो, तो असे सर्व नरकांत पडतात. म्हणून वेदपारंगत व यज्ञकुशल पुरुषानेंच होम करावा. अग्न्याधान केल्यावर प्राजापत्य अश्वरूपी दक्षिणा न दिल्यास त्या पुरुषाला धर्मवेत्ते अनाहिताग्नि समजतात. श्रद्धाळु आणि जितेंद्रिय पुरुषानें पुण्य कर्में करावीं. दक्षिणा दिल्यावांचून यज्ञ कधींहि करूं नये. ज्यामध्यें दक्षिणा दिली जात नाहीं, असा यज्ञ केल्यानें मनुष्याची प्रजा, पशु आणि स्वर्ग हीं नाहींशीं होतात, इतकेंच नव्हे, तर इंद्रियें, पशु, कीर्ति व आयुष्य हींहि नष्ट होतात.

(२) जे ब्राह्मण रजस्वलेशीं समागम करितात, अग्न्याधान करीत नाहींत, ज्यांच्या येथें वैदिकावांचून होम होतो, ते सर्व पातकी होत. ज्या गांवांत एकच विहीर असून तिजवर सर्वांचा निर्वाह चालतो, अशा ठिकाणीं बारा वर्षें शूद्र स्त्रीशीं समागम करून राहणारा ब्राह्मण कर्मानें शूद्रच होय. जी आपली पत्नी नाहीं, अशा स्त्रीशीं संबंध ठेवणारा, शूद्राला थोरपणा देणारा, ब्राह्मणावांचून इतरांचा मान ठेवणारा आणि तृणाला पाठ लावून बसणारा ब्राह्मण ह्यांची शुद्धि कोणत्या रीतीनें होत असते, तें आतां सांगतों, ऐक. निकृष्ट वर्णाची सेवा करण्यांत अयोग्य प्रकारें बसणें उठणें यांमुळें एका रात्रींत जें पातक घडतें, तें तीन वर्षें व्रतशील राहिल्यानें नष्ट होतें. थट्टेमध्यें बोललेलें, स्त्रियांच्या समागमांत किंवा लग्नाच्या बाबतींत, गुरूसाठीं किंवा आपल्या जीवासाठीं केलेलें असें पांच प्रकारचें खोटें भाषण पातकांमध्यें गणिलें जात नाहीं. शुभकारक विद्या हीनवृत्तीच्या मनुष्यापासूनहि श्रद्धेनें घ्यावी. अपवित्र पदार्थापासून सुवर्ण वगैरे विचार न करितां काढून घ्यावें. दुष्कुलांत झालेल्या स्त्रीरत्नाचा स्वीकार करावा आणि विषापासूनहि अमृत घेऊन घ्यावें. स्त्रिया, रत्नें आणि उदक हीं धर्मानें अदूष्य आहेत.

गाई, ब्राह्मण यांच्या व आपल्या हितासाठीं आणि वर्णसंकर झाला असतां वैश्यानें शस्त्र धारण करावें. सुरापान, ब्रह्महत्या आणि गुरुस्त्रीगमन हीं पातकें बुद्धिपूर्वक घडलीं असतां त्याला प्रायश्चित्त कांहीं नसून प्राणत्याग हेंच एक प्रायश्चित्त आहे. तसेंच सुवर्णचौर्य, ब्राह्मणस्वाचें अपहरण, सुरापानांत आनंद मानणें, संबंध ठेवण्याला अपात्र अशा स्त्रीकडे गमन करणें, पतिताशीं संबंध करणें आणि ब्राह्मणस्त्रीसमागम ठेवणें यांनीं मनुष्याला तत्काळ पतितत्व येतें. पतिताचा समागम एक वर्ष घडला, तरीहि मनुष्य पतित होतो. याजन, अध्यापन आणि विवाहादि यौनसंबंध हेच या पतित्वाला कारण आहेत. त्यांच्यांशीं गमन, आसन किंवा भोजन केलें असतां तो पतित होत नाहीं.

हे भारता, वरील पांच पातकें सोडून बाकींच्याकरितां प्रायश्चित्तें सांगितलीं आहेत. तीं प्रायश्चित्तें यथाविधि करून पुनः त्या पापकर्मांकडे प्रवृत्ति होऊं देऊं नये. ह्या पातक्यांपैकीं पहिले तीन अर्थात् सुरापानी, ब्रह्मघ्न, आणि गुरुस्त्रीगमन करणारे पतित हे मृत झाले असतां त्यांचें प्रेतकार्य होण्याआधीं सपिंडांकडून त्यांना अशौच नसल्यामुळें अन्न आणि सुवर्ण हीं घेऊन संबंध ठेवावा. पतित अमात्य किंवा गुरु असला तरी धार्मिक मनुष्यानें त्याशीं संबंध सोडावा.

प्रायश्चित्त घेण्याला सुद्धां ते अधिकारी नसल्यामुळें त्यांच्यांशीं कोणत्याच प्रकारचा संबंध ठेवूं नये. अधर्मकर्त्या पुरुषाला धर्मानें आणि तपानें पापाचा नाश करितां येतो. चोराला चोर म्हटल्यास म्हणणाराला त्याच्याइतकेंच पाप लागतें आणि चोरी न करणाराला चोर म्हटलें असतां त्याच्या दुप्पट पाप लागतें. दुसऱ्याशीं संबंध ठेवूं इच्छिणारी कन्या ब्रह्महत्येच्या एकतृतीयांश पातकाला अधिकारी होते व तिला दूषित करणाऱ्याला बाकीचें दोन तृतीयांश ब्रह्महत्येचें पाप लागतें. ब्राह्मणांची निंदा केल्यानें किंवा त्यांना मारहाण केल्यानें त्याहूनहि अधिक पातक लागतें. त्यांचा अपमान केल्यानें शंभर वर्षें-पर्यंत त्याची प्रेतत्वापासून मुक्ति होत नाहीं व पुढेंहि एक हजार वर्षेंपर्यंत तो नरकांत पडून राहतो. म्हणून मनुष्यानें ब्राह्मणांचा कधींहि अपमान करूं नये किंवा त्यांना मारहाणहि करूं नये.

हे राजा, ब्राह्मणाच्या रक्तानें जितके भूमीचे रजःकण भिजून जातात, तितकीं वर्षें तो पापी नरकांत पडून राहतो. भ्रूणहत्या करणारा पुरुष रणामध्यें गो-ब्राह्मणांसाठीं युद्ध करीत असतां शस्त्रपातानें मृत्यु पावल्यास शुद्ध होतो किंवा प्रज्वलित अग्नीमध्यें त्यानें आपलें शरीर अर्पण केल्यासहि त्या पापा-पासून त्याची मुक्तता होते. सुरापी मनुष्यानें तप्त केलेली सुरा प्राशन केल्यास त्या पापापासून तो मुक्त होतो; अथवा त्या मद्यानें त्याचें शरीर दग्ध होऊन त्यानें मृत्यु आल्यास त्याची शुद्धि होते व त्याला स्वर्गादि लोकांची प्राप्ति होते. असें न केल्यास ती प्राप्ति होणें शक्य नाहीं. गुरुपत्नीशीं संबंध ठेवणाऱ्या पापी दुरात्म्यानें स्त्रीच्या तप्त लोहमय प्रतिमेस आलिंगन द्यावें. अशा रीतीनें त्याला मृत्यु आल्यास त्याची पापशुद्धि होते किंवा त्यानें आपलें शिश्न आणि वृषण हीं कापून हातांत घ्यावीं व नैर्ऋत्य दिशेला जाऊन मनांतील पापकर्म टाकून देऊन प्राणत्याग करावा. असें केल्यानें अथवा ब्राह्मणांकरितां प्राणत्याग केल्यानेंहि त्याची शुद्धि होते. त्याचप्रमाणें अश्वमेध, गोसव किंवा अग्निष्टोम यांच्या योगानेंहि तो इहलोकीं व परलोकींहि पूज्यता पावतो.

ब्रह्महत्या करणाऱ्या मनुष्यानें बारा वर्षेंपर्यंत ब्रह्मचर्यानें रहावें आणि हातांत नरकपाळ घेऊन आपलें पापकर्म जगाला सांगत फिरावें अथवा त्रिकाळ स्नान करून मुनीप्रमाणें तपोमग्न होऊन रहावें. स्त्री गर्भवती आहे, असें समजून तिचा वध केल्यास ब्रह्महत्येच्या दुप्पट पाप लागतें. मद्यप्राशन करणारानें नियताहार ठेवून ब्रह्मचर्यानें वागून भूमीवर शयन करावें. असें तीन वर्षें केल्यावर त्यानें

अग्निष्टोम यज्ञ करावा किंवा एक सहस्र वृषभ अथवा धेनु यांचें दान करावें. असें केल्यानें तो पापमुक्त होतो. वैश्याचा वध केला असतां द्व्यब्द प्रायश्चित्त करून शंभर बैल व शंभर गाई यांचें दान करावें. शूद्राचा वध झाला असतां एकाब्द प्रायश्चित्त करावें आणि शंभर वृषभ व तितक्याच धेनु यांचें दान करावें. कुत्रा, वराह, गर्दभ यांना मारल्यानें शूद्रवधासारखें प्रायश्चित्त करावें. मांजर, चाषपक्षी, बेडूक, सर्प आणि उंदीर यांना मारलें असतां एकाद्या प्राण्याचा वध झाल्यामुळें त्याला पशुवधाइतकें प्रायश्चित्त सांगितलें आहे.

आतां वेगवेगळीं प्रायश्चित्तें क्रमवार सांगतों. अबुद्धिपूर्वक कीटकादिकांचा घात झाल्यास पश्चात्ताप हेंच प्रायश्चित्त होय. गोवधाशिवाय एखादें उपपातक घडल्यास एकाब्द प्रायश्चित्त करावें. श्रोत्रियाच्या स्त्रीशीं संबंध घडल्यास त्र्यब्द आणि परदारसंबंध झाल्यास द्व्यब्द प्रायश्चित्त करावें आणि ब्रह्मचर्य पाळून दिवसाच्या चौथ्या प्रहरीं भोजन करावें. एकाच ठिकाणीं व एकाच आसनावर स्त्रियांसह बसणें उठणें या पातकाबद्दल दिवसा तीन वेळ स्नान करून पाण्यावर रहावें. असें केल्यानें त्याची शुद्धि होते. अग्निविच्छेद करणाऱ्यालाहि हेंच प्रायश्चित्त सांगितलें आहे. त्याचप्रमाणें पिता, माता आणि गुरु यांचा कारणावांचून त्याग करणारा यालाहि हेंच प्रायश्चित्त सांगितलें आहे. हे कुरुकुलोत्पन्ना, असा त्याग करणें हें पातकच गणिलें आहे. आपली पत्नी व्यभिचारिणी किंवा बंदिवासांत असल्यास तिला अन्न-वस्त्र मात्र द्यावें. परस्त्रीगमन केलेल्या पुरुषाला जें प्रायश्चित्त सांगितलें आहे, तेंच अशा स्त्रीनें करावें. श्रेष्ठ ब्राह्मणपतीचा त्याग करून जी स्त्री दुसऱ्या एखाद्या नीचवर्ण पुरुषाशीं संबंध ठेविते, तिला राजानें मोठ्या प्रेक्षक मंडळीच्या देखत भरमैदानांत कुत्र्यांकडून भक्षण करवावी. अशा स्त्रीशीं संबंध ठेवणाऱ्याला लोहमय तप्त पट्यावर निजवून व खालून लांकडें पेटवून जाळून टाकावें.

हीच शिक्षा हे महाराजा, भर्त्यांचा अतिक्रम करणाऱ्या स्त्रीस सांगितली आहे. पापकर्म होऊन एक वर्षपर्यंत ज्यानें प्रायश्चित्त घेतलें नसेल, त्याचें पाप द्विगुणित होतें. त्याला दुप्पट प्रायश्चित्त द्यावें. दोन वर्षें प्रायश्चित्त न घेणाऱ्यानें त्र्यब्द प्रायश्चित्त करावें. पतिताशीं चार वर्षें संबंध ठेवल्यानें पांच वर्षें मुनिव्रतानें भिक्षेवर राहून पृथ्वीपर्यटन करावें. ज्येष्ठ बंधूच्या आधीं कनिष्ठ बंधूचें लग्न झालें असतां ते दोघे बंधु, ती स्त्री आणि धर्मविरुद्ध विवाह करणारा हे सर्व पतित होतात. वीरघ्न पुरुषाला जें प्रायश्चित्त सांगितलें

आहे, तें ह्यांनीं करावें किंवा पापशुद्ध्यर्थ एक महिनाभर चांद्रायण व्रत अथवा कृच्छ्र करावें. ज्येष्ठाच्या पूर्वी विवाह झालेल्या कनिष्ठानें आपली पत्नी ज्येष्ठ बंधूची स्नुषा म्हणून त्याला अर्पण करावी व त्याच्याच अनुमतीनें तिला परत घ्यावी. असें केल्यानें ते दोघे बंधु व ती स्त्री अशीं तिघेंहि पापविमुक्त होतात. मनुष्येतर प्राण्यांमध्यें गाय वर्ज्य करून इतरांचा वध केल्यास तें दोषकारक होत नाहीं. कारण मनुष्य हा पशूंचा पालक तसा घातकहि आहे. तथापि त्या वधकर्त्यानें मृण्मय पात्र हातांत घेऊन व चमरीपुच्छ परिधान करून आपलें पाप लोकांना सांगत सात घरें फिरावें व जें अन्न मिळेल, तेवढ्यानें चरितार्थ चालवावा. असें बारा दिवस केल्यानें त्याची शुद्धि होते. पापाचा समूल नाश होण्यासाठीं हें व्रत एक वर्षपर्यंत आचरावें. हें व्रत मनुष्यांना उत्तम प्रायश्चित्त आहे.

दानसमर्थ लोकांनीं ह्या सर्व प्रायश्चित्तांऐवजीं दानाचीच योजना करावी. आस्तिक मनुष्यानें केवळ गोप्रदान करावें असें सांगितलें आहे. कुत्रा, वराह, कुक्कुट आणि गर्दभ यांचें मांस, मूत्र किंवा पुरीष यांचें भक्षण झाल्यास पुनः उपनयन करावें. सोमपान करणाऱ्या ब्राह्मणानें सुरापान करणाऱ्या मनुष्याचा गंध घेतल्यास त्यानें तीन दिवस ऊन पाणी, तीन दिवस ऊन दूध आणि नंतर तीन दिवस वायुभक्षण करून रहावें. अशाप्रकारें हा सनातन प्रायश्चित्तविधि तुला मीं सांगितला आहे. हा विशेषतः ब्राह्मणांकरितां आणि त्यांतहि ज्यांच्या हातून अज्ञानानें पातक घडलें आहे, अशांकरितांच आहे. १२. २. १६५.

अध्याय १६६ वा.

[१ भीष्माकडून नकुलाला खड्गोत्पत्तिकथन.]

(१) **वैशंपायन**—अशाप्रकारें युधिष्ठिराचे प्रश्न चालले असतांना थोडी संधि सांपडली असतां खड्गयुद्धविशारद नकुलानें शरशय्येवर पडलेल्या पितामह भीष्माला विचारिलें.

नकुल—हे पितामहा, ह्या लोकीं धनुष्य हें अत्यंत श्रेष्ठ असें एक आयुध असल्याचें लोक मानतात. परंतु हे धर्मज्ञा, माझ्या मताप्रमाणें खड्ग हेंच अत्यंत श्रेष्ठ असें एकच आयुध आहे. हे राजा, धनुष्याचा भंग झाला असतां आणि

रथाचे अश्वांनाहि क्षीणता आली असतां आत्म्याचें संरक्षण एकटें खड्ग करूं शकतें. धनुष्यधारी, गदाधारी आणि शक्तिधारी अनेक वीरांना एकटा खड्गधारी वीर युद्धांत जिंकूं शकतो. म्हणून ह्याविषयीं मला मोठा संशय उत्पन्न झाला असून हे पार्थिवा, सर्व युद्धांमध्यें कोणतें आयुध श्रेष्ठ आहे, हें तुजपासून जाणण्याची मला मोठी उत्कंठा लागली आहे. तसेंच हें खड्ग कसें उत्पन्न झालें, कशाकरितां केलें, कोणीं केलें आणि त्याचा पूर्वाचार्य कोण होता, तेंहि मला कथन कर.

वैशंपायन—हे भारता जनमेजया, अशाप्रकारचें त्या ज्ञानी माद्रीपुत्राचें मोठ्या कुशलतेचें सूक्ष्मार्थदर्शक व आश्चर्यकारक भाषण ऐकून धनुर्वेदपारंगत भीष्मानें त्या द्रोणशिष्य नकुलाला समर्पक उत्तर दिलें.

भीष्म—हे माद्रेया, तुला तत्त्व सांगतों. रक्तानें आर्द्र होऊन गैरिकादि धातूंनीं युक्त पर्वताप्रमाणें दिसणाऱ्या मला हा प्रश्न विचारिलास, हें तूं उत्तम केलेंस. नकुला, पूर्वी हें सर्व जगत् एकार्णवजलमय होतें. तें कंपरहित व आकाशशून्य असल्यामुळें महीतल कोणतें हें सांगतां येणेंहि शक्य नव्हतें. सर्वत्र अंधकारानें व्याप्त झालें असून, तें स्पर्शरहित, अत्यंत गंभीर, निःशब्द व अप्रमेय असें होतें. त्यामध्यें ब्रह्मदेवाची उत्पत्ति झाली. ब्रह्मदेवानें वात, अग्नि आणि वीर्यवान् सूर्य निर्माण केले वर आकाश, खालीं भूमि आणि नैर्ऋतिदेवता यांची उत्पत्ति केली. तशींच आकाश, चंद्र, तारका, नक्षत्रें, ग्रह, संवत्सर, ऋतु, मास, पक्ष, कला आणि क्षण हीं सर्व त्यानें उत्पन्न केलीं. नंतर त्या पितामहानें लौकिक शरीराचा स्वीकार करून उत्तम तेजस्वी पुत्र निर्माण केले. ते म्हणजे मरीचि, अत्रि ऋषि, पुलस्त्य, पुलह, ऋतु, वसिष्ठ, आंगिरस् आणि प्रभु रुद्र हे होत. पुढें प्राचेतस दक्षानें साठ कन्यांना जन्म दिला आणि प्रजोत्पत्तीकरितां त्या ब्रह्मर्षींनीं त्या सर्वांचा स्वीकार केला. त्यांपासून सर्व प्राण्यांची उत्पत्ति झाली. त्यानें देव, पितृगण, गंधर्व, अप्सरा, विविध प्रकारचे राक्षस, पशु, पक्षी, मीन, वानर, मोठमोठे सर्प, सर्व जलचर व स्थलचर पक्षिसमूह, उद्भिज्ज, स्वेदज अंडज आणि जरायुज प्राणी व सर्व स्थावरजंगमात्मक विश्व निर्माण केलें.

याप्रमाणें सर्व प्राणिसृष्टि निर्माण केल्यावर त्या सर्वलोकपितामहानें वेदविहित सनातन धर्म उपयोगांत आणिला. त्या धर्मानुसार देव, आचार्य,

पुरोहित, आदित्य, वसु, रुद्र, साध्य, मरुत्, अश्विन् इत्यादि देवता; भृगु, अत्रि, आंगिरस्, सिद्ध, काश्यप, वसिष्ठ, गौतम, अगस्त्य, नारद, पर्वत इत्यादि तपस्वी; वालखिल्य, प्रभास, सिकत, घृतप इत्यादि ऋषि; अकृष्ट, हंस, अग्नियोनि, वानप्रस्थ आणि पृश्नि हे सर्व वागूं लागले. दानवेंद्र हे क्रोध लोभांनीं व्याप्त होऊन त्या पितामहाचे आज्ञेचा अतिक्रम करून धर्मक्षय करूं लागले. हिरण्यकशिपु, हिरण्याक्ष, विरोचन, शंबर, विप्रचित्ति, प्रल्हाद, नमुचि आणि बलि हे व दुसरेहि पुष्कळ दैत्य-दानव आपआपल्या गणांसह अधर्माचा प्रसार करण्याच्या निश्चयानें धर्ममर्यादेचा भंग करण्याला प्रवृत्त झाले. 'आम्ही सर्व एकाच जातींत जन्मल्यामुळें देवांसारखेच आम्हीहि आहों,' असें म्हणून देव आणि ऋषि यांबरोबर धर्मविषयक स्पर्धा करण्यास त्यांनीं आरंभ केला. हे भारता, त्यांनीं कोणाहि प्राण्याचें प्रिय केलें नाहीं किंवा कोणावर दयाहि केली नाहीं. साम, दान आणि भेद यांपैकीं एकाहि उपायाचा आश्रय न करितां चौथा जो दंड त्याच्या योगानें ते प्रजांना त्रस्त करूं लागले. ते असुरश्रेष्ठ मदोन्मत्त होऊन देवर्षींशीं कधींहि सख्यानें वागले नाहींत. पुढें एकदां ते ब्रह्मर्षि ब्रह्मदेवाकडे गेले आणि त्याला तें सर्व वृत्त त्यांनीं निवेदन केलें. त्या वेळीं ब्रह्मदेव हिमालयाच्या एका रम्य शिखरावर होता. त्या शिखराचा विस्तार शंभर योजनें होता. त्यावर मणिरत्नांची प्रभा झळकत असून अनेक पुष्पवृक्ष फुलून गेले होते. शिखर अत्यंत उंच असल्यामुळें आकाशांतील तारे हे त्यावरील कमलांप्रमाणें दिसत होते. बाळा नकुळा, अशा त्या पर्वत-शिखरावर ब्रम्हदेव लोकांच्या अर्थसिद्धीकरितां राहत असे.

पुढें एक सहस्र वर्षें गेल्यावर प्रभु ब्रह्मदेवानें कल्पसूत्रोक्तविधीनें त्या ठिकाणीं एक यज्ञ केला. त्या यज्ञाला यथाशास्त्र सर्व सामग्री सिद्ध केली होती. यथाविधि कर्म करणाऱ्या अशा यज्ञपटु ऋषींनीं, तो मंडप व्याप्त झाला असून सर्वत्र पसरलेल्या समिधांनीं, प्रज्वलित अग्नींनीं आणि सुवर्णमय यज्ञपात्रांनीं त्याला अपूर्व शोभा आली होती. त्या मंडपांत श्रेष्ठ देवतांचे समुदाय सर्वत्र अधिष्ठित झाले असून सदस्य ब्रह्मर्षींच्या योगानें तो विशेषच शोभायमान झाला होता. त्या ठिकाणीं ऋषींच्या पुढें एक भयंकर घडलेली गोष्ट माझ्या ऐकण्यांत आहे. चंद्र ज्याप्रमाणें तारकांचा उदय झालेल्या विमल आकाशांतून वर येतो, त्याप्रमाणें अग्नीला बाजूला सारून त्यांतून एक प्राणी उत्पन्न झाल्याचे मीं ऐकिलें आहे. त्याची कांति नील कमलाप्रमाणें होती. त्याच्या दंष्ट्रा तीक्ष्ण असून त्याचें उदर अत्यंत

कृश होतें. त्याची उंची फार असून तो दुर्जय व अतितेजस्वी दिसत होता. तो अग्नींतून वर येतांना पृथ्वी कांपूं लागली, महोदधि क्षुब्ध झाला, आकाशांतून उल्का पडूं लागल्या आणि मोठे उत्पात होऊं लागले, वृक्षशाखा कोसळून पडूं लागल्या, सर्व दिशा अप्रशांत होऊन गेल्या, अशुभकारी वारा वाहूं लागला, आणि प्राणिमात्र भयव्याकुल झाला. ह्याप्रमाणें सर्वत्र एकच हलकल्लोळ उडालेला ऐकून आणि तो पुरुष आपल्याजवळ येत असल्याचें पाहून ब्रह्मदेव गंधर्व आणि ऋषि यांना उद्देशून म्हणाला, ' अशा प्रकारचा खड्ग नांवाचा एक वीर्यवान् प्राणी लोकांच्या संरक्षणासाठीं आणि देवद्वेष्ट्या दानवांच्या वधासाठीं उत्पन्न होईल, अशी कल्पना मीं पूर्वींच केली होती. ' नंतर त्या पुरुषानें तें आपलें रूप टाकून दिलें आणि स्वच्छ, तीक्ष्ण धारेचें व प्रलयकालच्या मृत्यूप्रमाणें विश्वसंहाराविषयीं उद्युक्त अशा खड्गाचें स्वरूप धारण केलें. मग ब्रह्मदेवानें तें अधर्मनिवारक व तीक्ष्ण खड्ग वृषभध्वज नीलकंठ रुद्राला अर्पण केलें.

पुढें महर्षिजनांनीं संस्तुत अशा प्रभु शंकरानें त्या खड्गाचा स्वीकार करून आपण वेगळेंच स्वरूप धारण केलें. तो चतुर्भुज झाला. तो जरी जमिनीवर उभा होता, तरी त्याच्या मस्तकाचा स्पर्श सूर्यमंडळाला होत होता. त्याची ऊर्ध्व दृष्टि होती व त्याच्या मुखांतून भयंकर ज्वाला निघत होत्या. त्याचा वर्ण नील, पांडुर आणि आरक्त असा वरचेवर बदलत असे. त्यानें कृष्णाजिन परिधान केलें असून त्याच्या ललाटावर सुवर्णाप्रमाणें एक तेजस्वी नेत्र होता. त्यांतील तारका सूर्याप्रमाणें शोभत होत्या. त्याचे दुसरे दोन नेत्र कृष्णपिंगल वर्णाचे असून ते अत्यंत स्वच्छ व शोभायमान दिसत होते. नंतर भगनेत्रहारक त्या शूलपाणि शंकरानें प्रलयकालच्या अग्नीप्रमाणें कांतिमान् अशा त्या खड्गाचा स्वीकार केला आणि आपलें भयंकर चर्म (ढाल) उभारून नानाप्रकारच्या गतींनीं वर जाऊं लागला. त्यावेळीं सविद्युत् मेघ जसा आकाशांत शोभतो, त्याप्रमाणें खड्गचर्मांनीं तो शंकर शोभत होता. पुढें युद्ध करण्याची इच्छा धरून तो आकाशांत खड्ग चमकावूं लागला आणि मोठमोठ्यानें गर्जनाहि करूं लागला. मधूनमधून तो हंसतहि होता. हे भारता, त्यावेळीं रुद्राचें स्वरूप अत्यंत भयंकर दिसत होतें.

अशा प्रकारें भयंकर स्वरूप धारण करून दारुण कर्म करण्याच्या इच्छेनें रुद्र येत आहे, असें ऐकून त्या सर्व दानवांना मोठा हर्ष झाला व ते त्याजवर

धांवून आले. त्यांनीं शंकरावर पाषाणांची, तशीच प्रज्वलित अग्निकाष्ठांचीहि वृष्टि केली आणि वस्तऱ्याच्या धारेप्रमाणें तीक्ष्ण अशा दुसऱ्याहि लोहमय अनेक आयुधांचा त्याजवर वर्षाव केला. त्या सर्वनायक आणि अखिल बलाचें उत्पत्तिस्थान अशा शंकराला निर्भयपणें युद्ध करतांना पाहून तें दानवसैन्य मोहित होऊन कांपूं लागलें. त्वरित पदगतीनें हातांत खड्ग घेऊन संचार करणाऱ्या त्या एकट्या शंकराला पाहून हे हजारों शंकरच आहेत, असें त्या सर्व असुरांना वाटलें. तो शंकर त्या दैत्यांना छिन्न करीत, फोडून टाकीत, तुकडे तुकडे करीत, कापून काढीत आणि फाडून टाकीत सर्व प्रकारें त्यांचा नाश करीत होता. त्यावेळीं गवतामध्यें प्रवृत्त होणाऱ्या दावाग्नीप्रमाणें तो शंकर त्या शत्रुसमूहामध्यें संचार करीत होता. त्याच्या खड्गाच्या वेगामुळें त्या शत्रूंचा भंग झाला आणि त्यांचे बाहु, मांड्या आणि वक्षःस्थल हीं छिन्न होऊन गेलीं. त्या बलिष्ठ असुरांचीं विच्छिन्न झालेलीं आंतडीं आणि गात्रें सर्वत्र भूतलावर पडलीं. दुसरेहि कित्येक दानव युद्धांत भंग पावून व खड्गपातानें पीडित होऊन एकमेकांवर चरफडत दिगंतरीं गेले. कित्येकांनीं भूमींत प्रवेश केला, तर कित्येक पर्वतांच्या गुहेंत शिरले. दुसरे कित्येक आकाशांत प्रविष्ट झाले, तर कित्येक पाण्यामध्यें शिरले. तो दारुण संग्राम सुरू असतां पृथ्वीवर मांसशोणिताचा सर्वत्र चिखल होऊन ती अत्यंत भयंकर दिसत होती. हे महाबाहो, सर्वत्र रक्तस्राव होऊन पडलेल्या त्या दानवांच्या शरीरांच्या योगानें प्रफुल्ल पलाश वृक्षांनीं शोभणाऱ्या पर्वताप्रमाणें ती पृथ्वी दिसत होती.

याप्रमाणें दानवांचा संहार करून व जगतांत धर्मवासना वृद्धिंगत करून त्या शंकरानें आपलें रौद्रस्वरूप टाकिलें आणि सौम्य स्वरूप धारण केलें. त्यावेळीं सर्व महर्षि आणि सर्व देवगण त्या अत्यद्भुत जयाच्या योगानें आनंदित होऊन त्यांनीं त्या देवाधिदेव शंकराचें पूजन केलें. तेव्हां भगवान् रुद्रानें दानवांच्या रक्तानें सिंचित झालेलें तें खड्ग धर्मरक्षण करणाऱ्या विष्णूला सत्कारपूर्वक दिलें. विष्णूनें तें मरीचीला दिलें, भगवान् मरीचीनें महर्षींना, ऋषींनीं इंद्राला, इंद्रानें लोकपालांना, लोकपालांनीं सूर्यपुत्र मनूला अर्पण केलें आणि सांगितलें कीं, ' हे मनो, तूं मनुष्यांचा ईश्वर आहेस, तेव्हां ज्याच्या गर्भांत धर्माचें वास्तव्य आहे, असें हें खड्ग घे आणि प्रजांचें पालन कर. शरीर आणि मन यांना सुखविण्याकरितां धर्ममर्यादेचा भंग करणाऱ्या लोकांना धर्मानुसार दंड करून त्यांचें रक्षण कर. दुर्भाषणानें निग्रह करणें, मोठा द्रव्यदंड करणें,

शरीराचा एखादा अवयव छेद करून त्याला व्यंगता आणणें आणि तसेंच मोठें कारण असल्यास वध करणें असे दंडाचे चार प्रकार आहेत. हीं दुर्भाषणादि चार रूपें खड्गाचींच आहेत. ह्याचें कोणी अतिक्रमण केल्यास त्या चार रूपांचा उपयोग करावा.'

पुढें त्या मनूनें प्रजांचा अधिपति असा एक पुत्र निर्माण केला आणि प्रजांच्या रक्षणाकरितां त्यानें तें खड्ग त्या क्षुपनामक पुत्राला दिलें. क्षुपापासून तें खड्ग इक्ष्वाकूनें घेतलें, इक्ष्वाकूपासून पुरूरव्यानें आणि त्यापासून आयूनें तें घेतलें. आयूपासून तें पृथ्वीतलावर नहुषाला मिळालें, नहुषापासून ययातीला आणि त्यापासून तें पुरूला मिळालें. पूरूपासून तें अमूर्तरयला, त्यापासून भूमिशय राजाला, त्यापासून दुष्यंतपुत्र भरताला, भरतापासून धर्मज्ञ ऐलविलाला त्या खड्गाची प्राप्ति झाली. त्यापासून धुंधुमार नरेश्वराला, त्यापासून कांबोजाला, कांबोजापासून मुचकुंदाला, मुचकुंदापासून मरुत्ताला, त्यापासून रैवताला, रैवतापासून युवनाश्वाला, युवनाश्वापासून, इक्ष्वाकुवंशज रघूला, त्यापासून प्रतापवान् हरिणाश्वाला, त्यापासून तें खड्ग शुनकाला, शुनकापासून धर्मात्म्या उशीनराला, त्यापासून भोज व यादवाला, यांदवांपासून तें शिबीला, शिबीपासून प्रतर्दनाला, प्रतर्दनापासून अष्टकाला, त्यापासून पृषदश्वाला, त्यापासून भरद्वाजाला, त्यापासून कृपाला आणि कृपापासून तुला व तुझ्या बंधूंना या खड्गाची प्राप्ति झाली आहे.

या खड्गाचें नक्षत्र कृत्तिका असून त्याचें दैवत अग्नि आहे. त्याचें गोत्र रोहिणी असून रुद्र हा त्याचा उत्तम प्रकारचा गुरु आहे. या खड्गाचीं आठ गुप्त नांवें आहेत. हे पांडवा, त्यांचें गुणकीर्तन केल्यानें सदैव विजयाची प्राप्ति होते. तीं नांवें तुला सांगतों, ऐक. असि, वीरासन, खड्ग, तीक्ष्णधार, दुरासद, श्रीगर्भ विजय आणि धर्मपाल हीं तीं नांवें होत. हे माद्रीसुता, सर्व आयुधांमध्यें खड्ग हें अग्रस्थानीं आहे. ह्याचा उत्पत्तिकर्ता शंकर आहे, अशी पुराणांची निश्चयबुद्धि आहे. अरिविध्वंसक पृथूनें प्रथमतः धनुष्य निर्माण केलें. त्यानें पृथ्वीचें दोहन करून अनेक प्रकारचीं धान्यें उत्पन्न केलीं. त्यानें धर्मानें तिचें पालन केलें. हे माद्रेया, ह्या ऋषिप्रोक्त धर्माप्रमाणें तूं वागत जा. युद्धविशारदांनीं या खड्गाची पूजा सर्वदा करावी. हे भरतर्षभा, मीं तुला खड्गाच्या उत्पत्तीचें वर्णन विस्तारानें सांगितलें आहे. हा वृत्तांत जो श्रवण करितो, त्याला

इहलोकीं उत्तम कीर्ति प्राप्त होऊन पुढें स्वर्गींहि अनंत कालपर्यंत तिचा उपभोग घेतां येतो. १२. २. १६६.

अध्याय १६७ वा.

[१ विदुरासह आपल्या बंधूंना धर्मार्थकामांमध्यें श्रेष्ठ कोण, अशा युधिष्ठिराचा प्रश्न. २ विदुर, अर्जुन आणि भीमसेन यांकडून अनुक्रमें धर्म, अर्थ आणि काम, हे श्रेष्ठ असें उत्तर. ३ त्यावर युधिष्ठिराचें सर्वांत मोक्षच श्रेष्ठ होय असें प्रतिपादन.]

(१) **वैशंपायन**—असें भाषण करून भीष्म स्वस्थ बसला. इकडे आश्रमाला गेल्यावर युधिष्ठिरानें आपले चार बंधु आणि पांचवा विदुर यांना प्रश्न केला. तो म्हणाला, 'धर्म, अर्थ आणि काम ह्या तिघांमध्यें लोभाचें अस्तित्व आहे. तेव्हां यांमध्यें श्रेष्ठ कोण, मध्यम कोण आणि कनिष्ठ कोण तें मला सांगा. तसेंच या त्रिवर्गांवर जय मिळविण्याकरितां मनुष्यानें आपलें मन कोणावर जडवावें, हेंहि सांगा.' तें ऐकून अर्थशास्त्रतत्त्वज्ञ व प्रतिभावान् विदुर धर्मशास्त्राला अनुलक्षून प्रथमतः बोलला.

(२) **विदुर**—पुष्कळ अध्ययन, स्वधर्माचरण, दान, श्रद्धा, यज्ञक्रिया, क्षमा, निष्कापट्य, दया, सत्य आणि आत्मनिग्रह ह्यांचा तूं आश्रय कर. तुझें मन चळूं देऊं नको. ह्यांतच धर्म आणि अर्थ यांचें मूळ आहे. मी यांच्याच अनुरोधानें वागत असतों. ऋषि धर्माच्याच योगानें तरून गेले. धर्माच्याच ठिकाणीं उत्तम लोकांची प्राप्ति आहे. धर्मानेंच देवांची अभिवृद्धि होते. अर्थहि धर्मामध्येंच आहे. राजा, सर्वांत धर्म हा श्रेष्ठ असून अर्थ हा मध्यम आहे व काम कनिष्ठ आहे, असें ज्ञानवान् लोकांचें मत आहे. म्हणून मनुष्यानें मनोनिग्रह करून धर्माचा आश्रय करून रहावें. मनुष्यानें स्वतःप्रमाणेंच सर्व प्राण्यांशीं वागावें.

वैशंपायन—याप्रमाणें विदुराचं भाषण समाप्त झाल्यावर त्या अर्थशास्त्रविशारद व धर्मार्थतत्त्वज्ञ अर्जुनानें धर्माच्या प्रेरणेवरून बोलण्यास प्रारंभ केला.

अर्जुन—हे राजा, ही कर्मभूमि आहे, म्हणून या ठिकाणीं कृषि, वाणिज्य, गोरक्षण आणि विविध प्रकारचीं कलाकौशल्यें हीं प्रशस्त गणलीं आहेत.

ह्या सर्व कर्मांना द्रव्याची आवश्यकता आहे. अर्थावांचून धर्म किंवा काम ह्यांचें कांहीं चालत नाहीं, असें श्रुतिवचन आहे. अर्थप्राप्तीनें हे दोन्ही धर्म व काम साधतां येतात. जटा आणि कृष्णाजिन धारण करणारे, आत्मनिग्रही, पंकलिप्त, जितेंद्रिय, शिरोमुंडन करणारे आणि नैष्ठिक ब्रह्मचारी हे सर्व वेगवेगळ्या प्रकारें अर्थाचीच इच्छा करणारे आहेत. श्मश्रु वाढवून काषायवस्त्रें परिधान करणारे, लज्जाशील, विद्वान्, शांत व मुक्तसर्वस्व असे लोकहि अर्थाचेच अभिलाषी असतात. आपापल्या धर्माचें आचरण करून कित्येक अर्थोपार्जन करणारे, दुसरे कित्येक स्वर्गाची इच्छा करणारे तर कित्येक कुलाभिवृद्धीची वासना करणारे असतात. त्याचप्रमाणें कित्येक आस्तिक-नास्तिक लोक धारणा, ध्यान आणि समाधि यांतच रंगलेले असतात. परंतु अर्थशास्त्राचें ज्ञान नसणें हा अंधकार असून त्याचें बरोबर ज्ञान असणें हाच प्रकाश होय. हे ज्ञानिश्रेष्ठा, जो आपल्या सेवकांना ऐश्वर्य देतो आणि शत्रूंना दंड करितो, तोच अर्थवान् होय. हें माझें मत असून तें बरोबर आहे. आतां ह्या नकुल-सहदेवांचें म्हणणें तूं ऐकून घे. ते बोलण्याविषयीं अगदीं उतावीळ झाले आहेत.

वैशंपायन—नंतर धर्मार्थकुशल अशा नकुल-सहदेवांनीं उत्कृष्ट भाषण केलें.

नकुल-सहदेव—मनुष्य बसलेला असो, निजलेला असो किंवा चालत असो, त्यानें लहानमोठे उद्योग करून अर्थसंपादन करावें. अर्थ हा सर्वांना प्रिय असून अत्यंत दुर्लभ आहे. तो प्राप्त झाला असतां मनुष्याचे सर्व मनोरथ ह्या लोकींच पूर्ण होतात, यांत संशय नाहीं. अर्थ हा धर्माशीं संबद्ध आहे आणि धर्म हाहि अर्थसंबद्ध आहे. ह्या धर्मार्थांचें आचरण तुला जसें अमृततुल्य वाटतें, तसेंच तें आम्हलांहि आहे. अर्थहीन मनुष्याला कामप्राप्ति होत नाहीं, तसेंच धर्महीन मनुष्याला अर्थप्राप्ति कोठून होणार ? म्हणून जो धर्महीन असतो, त्याला सर्वदा दुःख भोगावें लागतें. तरी मनुष्यानें मनोनिग्रह करून धर्माचरणानें वागावें आणि अर्थसंपादन करावें. हें आमचें मत आहे. जे कोणी ह्यावर विश्वास ठेवून वर्तन करितील, त्यांना सर्व कांहीं प्राप्त होईल. प्रथमतः धर्माचें आचरण करावें, नंतर धर्मयुक्त अर्थ संपादन करावा आणि त्यानंतर काम संपादावा. असें केल्यानें मनुष्य सिद्धार्थ होतो.

वैशंपायन—इतकें बोलून ते नकुल-सहदेव थांबले. तेव्हां भीमसेनानें बोलण्यास प्रारंभ केला.

भीमसेन–ज्याला काम नाहीं, तो अर्थाची इच्छा करीत नसतो किंवा धर्माचीहि वासना त्याला नसते. कामहीन मनुष्याला कोणतीच इच्छा होत नाहीं; म्हणूनच काम हा सर्वांत श्रेष्ठ आहे. ऋषिहि कामयुक्त होऊन तपामध्यें आसक्त होतात आणि पत्रें, फळें, फुलें आणि वायु भक्षण करून मनोनिग्रहानें राहतात. कित्येक वेदोपवेदांमध्यें आसक्त होऊन अध्ययनांत निमग्न असतात, तर कित्येक श्राद्धें, यज्ञक्रिया आणि दानप्रतिग्रह ह्यांमध्यें रत झालेले आढळून येत असतात. व्यापारी, शेतकरी, गवळी, कारागीर आणि शिल्पी, तसेच देवांचें कर्म करणारे सर्व लोक हे कामाच्याच योगानें आपापलें कर्म करीत असतात. दुसरे कित्येक लोक कामयुक्त होऊन समुद्रामध्यें प्रवेश करितात. कामाचे अनेक प्रकार आहेत. हें सर्व दृश्य जगत् कामानेंच मोहित केलें आहे. ज्यांच्या अंतःकरणांत कामाचा लवलेशहि नाहीं, असा मनुष्य सध्यां कोणी नाहीं, पुढें होणार नाहीं किंवा पूर्वी झालेलाहि नाहीं. हे महाराज, काम हेंच सारभूत तत्त्व असून धर्मार्थ ह्यावरच अवलंबून असतात. दह्यापासून ज्याप्रमाणें नवनीताची प्राप्ति होत असते, त्याचप्रमाणें अर्थधर्मांपासून काम हा निर्माण होतो. पेंडीपेक्षां ज्याप्रमाणें तेल, तक्रापेक्षां ज्याप्रमाणें घृत, काष्ठापेक्षां जशीं पुष्पफलें श्रेष्ठ आहेत, त्याचप्रमाणें धर्मार्थांपेक्षां काम हा श्रेष्ठ होय. पुष्पापासून ज्याप्रमाणें मधुर रसाची प्राप्ति होते, तशीच कामाची प्राप्ति धर्म आणि अर्थ ह्या दोन पुरुषार्थांपासून होत असते. काम हा धर्मार्थांचें उत्पत्तिस्थान आहे किंवा धर्म आणि अर्थ हीं कामाचींच रूपें आहेत.

काम नसेल तर केवळ अर्थापासून ब्राह्मणांना सुग्रास अन्न मिळणें शक्य नाहीं. कामावांचून कोणी ब्राह्मणांना देत नसतो किंवा कामावांचून विविध प्रकारचे लोकव्यवहारहि होत नसतात. म्हणून काम हा तीन पुरुषार्थांमध्यें श्रेष्ठ होय. म्हणून तूं हे राजा, कामाचा स्वीकार कर आणि सुंदर वेष धारण करून अलंकारांनीं विभूषित झालेल्या, मदोत्कट आणि नयनमनोहर अशा स्त्रियांशीं रममाण हो. काम हाच श्रेष्ठ होय, असें माझें मत आहे. हे धर्मपुत्रा, सर्व स्थितीचा विचार करूनच माझी अशी बुद्धि झाली आहे. तुला शंका

घेण्याचें कारण नाहीं. धर्म, अर्थ आणि काम ह्या तिघांचेंहि सेवन सारख्याच प्रमाणानें करावें. असें न करतां एकाच्याच आश्रयानें राहणारा मनुष्य नीच होय. धर्म आणि अर्थ ह्या दोहोंमध्यें दक्ष असणारा मनुष्य मध्यम होय आणि तीनहि पुरुषार्थांच्या ठिकाणीं आसक्त होणारा मनुष्य श्रेष्ठ होय.

अशा प्रकारें थोडक्यांत परंतु विस्तारानें त्या वीरांना सांगून ज्यानें आपल्या अंगास चंदनाची उटी लावून शरीरावर सुंदर पुष्पें आणि अलंकार धारण केले आहेत, अशा त्या ज्ञानसंपन्न भीमसेनानें आपलें भाषण संपविलें. नंतर त्या सर्वांच्या भाषणाचा योग्य विचार करून तो धार्मिकश्रेष्ठ धर्मराज किंचित् हंसला आणि नंतर बोलूं लागला.

(३) युधिष्ठिर—तुम्ही सर्व धर्मशास्त्रसिद्धांतांमध्यें निपुण आहां, तुम्हांला त्यांच्या प्रमाणाचेंहि उत्तम ज्ञान आहे. मला तुमचें भाषण जाणण्याची इच्छा असल्यामुळें तुम्ही जें सिद्धांतरूप बोललांत, तेंहि मीं ऐकिलें आहे. आतां माझेंहि म्हणणें तुम्हीं एकाग्रपणें ऐकावें अशी माझी इच्छा आहे. जो मनुष्य पाप, पुण्य, धर्म, अर्थ आणि काम ह्यांमध्यें आसक्त नसतो, जो सर्व दोषांपासून मुक्त असतो, जो सुवर्ण आणि मृत्तिका ह्यांची किंमत सारखीच समजतो, तो सुखदुःखादिकांना प्राप्त करणाऱ्या सर्व गोष्टींपासून मुक्त होतो. हे सर्व प्राणी जन्ममरणात्मक असून जरा आणि नानाप्रकारचे विकार यांनीं युक्त आहेत. त्यांना ज्ञानोपदेशानें ज्ञान उत्पन्न झालें असतां ते मोक्षाचीच प्रशंसा करितात. परंतु त्या मोक्षाचें ज्ञान आम्हांला झालेलें नाहीं. जो मनुष्य सर्वदा स्नेहयुक्त असतो, त्याला मुक्ति नाहीं, असें स्वयंभू ब्रह्मदेवानें सांगितलें आहे. शहाणे लोक मोक्षप्राप्त्यर्थ सर्वदा उत्सुक असतात. म्हणून मनुष्यानें कोणाचें प्रिय करूं नये किंवा अप्रियहि करूं नये. हीच गोष्ट मुख्य असून वाटेल तसें वागल्यानें इष्टसिद्धि होत नसते. मी जें जें कांहीं करितों, तें तें सर्व दैव घडवून आणितें. सर्व प्राण्यांना प्रेरणा करणारें दैव आहे. म्हणून सर्व प्राण्यांत दैवच बलवत्तर आहे, असें तुम्ही सर्व समजा. जो अर्थ कधींहि प्राप्त व्हावयाचा नसतो, तो कितीहि प्रयत्न केले तरी मिळत नसतो व जें व्हावयाचें तें होत असतें, हें पक्कें समजा. त्रिवर्गहीन मनुष्यहि प्रसंगवशात् अधिकारी असल्यास मोक्षाला आवश्यक असें ज्ञान संपादन करितो आणि अंतीं मोक्ष पावतो.

वैशंपायन—याप्रमाणें हेतुयुक्त आणि मनाला पटणारें असें तें भाषण श्रवण करून त्यांना मोठा आनंद झाला व त्यांनीं मोठा हर्षध्वनि केला. त्यांनीं त्या

कुरुश्रेष्ठापुढें हात जोडिले. राजा जनमेजया, सुंदर वर्णांनीं युक्त, अंतःकरणाला आनंदविणारें आणि वाक्यदोषरहित असें तें युधिष्ठिराचें भाषण ऐकून त्या सर्व नरश्रेष्ठांनीं त्याची प्रशंसा केली. त्या महामनस्क वीर्यवान् युधिष्ठिरानेंहि आपल्यावरील त्यांचा विश्वास पाहून त्या सर्वांची प्रशंसा केली आणि पुनरपि त्या उदार अंतःकरणाच्या भागीरथीपुत्राला—भीष्माला—धर्मसंबंधीं प्रश्न केला. १२. २. १६७.

अध्याय १६८ वा.

[१ संधेयासंधेयपुरुषलक्षणकथन.]

(१) युधिष्ठिर—महाप्राज्ञ पितामहा, तूं कुरुकुलावर प्रेम करणारा आहेस. तुला एक प्रश्न विचारीत आहें, तर त्याचें उत्तर तूं मला दे. कोणतीं मनुष्यें सौम्य असतात, कोणाच्या योगानें मोठा आनंद होतो, त्याचप्रमाणें वर्तमानकाळीं व भविष्यकाळीं कोण कल्याण करितात, हें मला सांग. जेथें उत्तम अंतःकरणाचे मित्र असतात, तेथें पुष्कळ द्रव्य नसतें व संबंधी बांधवहि नसतात. उत्तम मनाचे श्रोते जसे दुर्मिळ असतात, त्याचप्रमाणें उत्तम मनाचे मित्रहि दुर्मिळ होत. तेव्हां हे धार्मिकश्रेष्ठा, ह्या सर्वांचें कारण मला सांग.

भीष्म—सख्य करण्याला योग्य मनुष्यें कोणतीं, त्याचप्रमाणें कोणाशीं सख्य करणें अयोग्य आहे, हें मी तुला सांगतों.

भीष्म—हे राजा, कोणत्या पुरुषाशीं संधि करावा आणि कोणाशीं करूं नये, हें तत्त्व मी तुला आतां सांगतों. तें तूं लक्ष्यांत घे. युधिष्ठिरा, जो लोभी, क्रूर, धर्मत्याग करणारा, नीच, कपटी, क्षुद्रबुद्धीचा, पापी, सर्वांविषयीं शंका घेणारा, आळशी, दीर्घसूत्री, कुटिल, लोकनिंदित, गुरुस्त्रीगमन करणारा, संकटकाळीं त्याग करणारा, दुरात्मा, निर्लज्ज, सर्वत्र पापदृष्टीनें पाहणारा, नास्तिक, वेदनिंदक, ज्याचा इंद्रियांवर ताबा नाहीं, वाटेल तसे उपभोग घेणारा, असत्यभाषणी, लोकांनीं द्वेष केलेला, प्रतिज्ञा न पाळणारा, दुष्ट, विचारशक्ति नष्ट झालेला, मत्सरी, पापनिश्चयी, दुःशील, मूर्ख, सर्वदा मित्रांना पीडा करणारा, परद्रव्याची नित्य इच्छा करणारा, यथाशक्ति कोणी कांहीं दिलें असतां संतोष न होणारा, जो सर्वदा मित्राचें धैर्य नष्ट करणारा, अस्थानीं क्रोध

करणारा, योग्य ठिकाणीं दुर्लक्ष्य करणारा, अकस्मात् विरुद्ध होणारा, हितकर्त्या मित्रांचा त्याग करणारा, मित्राच्या हातून अल्प अपराध आणि तोहि अज्ञानानें घडला असतां त्याचा द्वेष करणारा, कार्यापुरती मैत्री करणारा, तोंडापुरता मित्र परंतु वस्तुतः द्वेष करणारा, कपटी दृष्टीचा, विपरीत दृष्टीचा, कल्याणकर्त्या पुरुषाचा द्वेष करणारा, मद्यपी, द्वेष करणारा, सदासर्वदा क्रोधी, निर्दय, कठोर, दुसऱ्यांना सर्वदा त्रास देणारा, मित्रद्रोही, प्राणिवधाविषयीं नित्य आसक्त, कृतघ्न आणि अधम ह्यांच्यांशीं ह्या लोकीं कधीं मैत्री करूं नये. त्याचप्रमाणें छिद्रान्वेषी। मनुष्याशींहि मैत्री करणें योग्य नाहीं. आतां मैत्री करण्यास योग्य कोण तेंहि सांगतों, ऐक.

कुलीन, सुशिक्षित, ज्ञानविज्ञाननिष्णात, रूपवंत, गुणी, लोभरहित, श्रमांची पर्वा न करणारे, उत्तम प्रकारचे मित्र, कृतज्ञ, सर्वज्ञ, मधुर बोलणारे, सत्यनिष्ठ, जितेंद्रिय, व्यायामशील, सत्कुलांत झालेले, कुलोचित कार्यभार धारण करणारे, दोषरहित, असे जे प्रसिद्ध पुरुष असतील, त्यांचाच राजांनीं संग्रह करावा. त्याचप्रमाणें हे प्रभो, यथाशक्ति सदाचरण करून त्यांतच संतुष्ट राहणारे, अस्थानीं कधींहि कोप न करणारे, कारणावांचून प्रेम न टाकणारे, प्रेमरहित असूनहि कोणाचा मनानें सुद्धां द्वेष न करणारे, अर्थशास्त्रविशारद असलेले, स्वतः त्रास सोसूनहि सुहृत्कार्यांत तत्पर होणारे, लोंकरीच्या वस्त्राच्या रंगाप्रमाणें ज्यांचे मित्रप्रेम कधीं भंग पावत नाहीं असे, निर्धनावर क्रोध न दाखविणारे, लोभ-मोहांमुळें स्त्रियांच्या ठिकाणीं असलेलें प्रेम न टाकणारे, जे सर्वदा उदार मनाचे, विश्वस्त आणि धर्मसंपन्न, लोष्ठ आणि सुवर्ण यांना समान लेखणारे, सुहृदांवर दृढ प्रेम करणारे, जे शास्त्रादि प्रमाणें आणि प्रारब्धकर्म यांना अनुसरून वागणारे, सेवकांशीं मैत्रीनें वागून धन्याचे कार्याविषयीं जे सर्वदा तत्पर असणारे, अशा पुरुषश्रेष्ठांशीं जो राजा मैत्री करितो, त्याच्या राज्याचा विस्तार चंद्रप्रकाशासारखा होत असतो. ज्यांचें वर्तन सर्वदा शास्त्राला अनुसरून असतें, जे जितक्रोध असतात, ज्यांचें बल संग्रामभूमीवर सर्वदा व्यक्त झालेलें आहे, ज्यांचा जन्म उत्तम कुलांत झाला असून ज्यांचें शील व गुण हीं उत्तम प्रकारचीं असतात, अशाच पुरुषश्रेष्ठांशीं राजानें मैत्री करावी. हे अनघा, मीं तुला दोषयुक्त म्हणून पुरुष सांगितले, त्यांत देखील हे राजा, जे मित्र घातकी आणि कृतघ्न असतील, ते अत्यंत अधम होत. असल्या दुराचारी लोकांचा त्याग करणेंच योग्य आहे, असें सर्व विद्वानांचें मत आहे.

युधिष्ठिर—ह्याचा संबंध विस्तारपूर्वक ऐकावा अशी माझी इच्छा आहे. मित्रद्रोही आणि कृतघ्न म्हणून जे तूं सांगितलेस, ते कोण, हें मला सांग.

भीष्म—हे राजा, ह्यासंबंधीं मी तुला एक पुरातन इतिहास सांगतों. ही गोष्ट उत्तरेकडे म्लेच्छ देशांत घडलेली आहे. कोणीएक मध्यदेशीय ब्राह्मण वेदज्ञानरहित होता. त्याला एक धनधान्यसंपन्न गांव दृष्टीस पडला. तो पाहून भिक्षा मागण्याच्या इच्छेनें तो त्या गांवांत गेला. तेथें एक दस्युजातींतील पुरुष मोठा धनिक होता. त्याला सर्व वर्गांतील विशेष गोष्टींचें ज्ञान उत्तम प्रकारचें होतें. तो ब्राह्मणांचें कल्याण करणारा असून सत्यनिष्ठ आणि दानशील होता. त्या धनिकाकडे जाऊन त्या ब्राह्मणानें भिक्षा मागितली. तेव्हां राहण्याला पुरेशी जागा, वर्षभर पुरेल एवढी भिक्षा, एक दशायुक्त नूतन वस्त्र आणि वयांत आलेली अशी एक गतभर्तृका दासी त्याला दिली. त्या दस्युजातीया-कडून एवढें मिळतांच त्या ब्राह्मणाच्या मनाला मोठा आनंद झाला आणि तो त्या सुंदर गृहांत त्या स्त्रीशीं रममाण होऊन राहिला. तेथें कुटुंबाकरितां श्रम करून तो त्या दासीलाहि साहाय्य करीत असे. अशा प्रकारें त्यानें समृद्ध शबर-गृहामध्यें अनेक वर्षें काढिलीं. तेथें त्या गौतमानें बाणवेध करण्यांत अनेक श्रम घेऊन त्या विद्येंत परम नैपुण्य मिळविलें. तो सर्वदा अरण्यामध्यें राहणाऱ्या हंसांचा शबरांप्रमाणें वध करूं लागला. हिंसा करण्यांत परमकुशल, निर्दय आणि प्राणिवधाचे कामीं सर्वदा आसक्त होऊन तो गौतम शबरसंगतीनें आपणहि शबर होऊन गेला. अशा रीतीनें तो गौतम त्या शबरग्रामीं सुखानें राहिला असतां अनेक पक्ष्यांचा वध करण्यांत त्याचे कित्येक महिने निघून गेले.

नंतर एकदां दुसरा एक ब्राह्मण त्या गांवीं आला. त्यानें जटा वाढविल्या असून, वल्कलें व कृष्णाजिन हीं धारण केलीं होतीं. तो अध्ययनरत, शुचिर्भूत, विनयशील, मिताहारी, ब्राह्मणांचा हितकर्ता आणि वेदपारंगत असा होता. तो ब्रह्मचारी त्या गौतमाच्याच गांवचा असून त्याचा अत्यंत आवडता मित्र होता. म्हणून तो जेथें गौतम रहात असे, त्या शबरग्रामांतच गेला. क्षुद्रान्न त्याला वर्ज्य असल्यामुळें ब्राह्मणगृहाचा शोध काढीत काढीत तो त्या दस्यु-प्रचुर ग्रामामध्यें इतस्ततः फिरला. शेवटीं तो विप्रश्रेष्ठ त्या गौतमगृहीं आला. इतक्यांत गौतमहि तेथें आला आणि त्या दोघांची भेट झाली. हातांत

धनुष्य व हंसांचा भार स्कंधावर घेऊन तो गौतम आला, तेव्हां त्याच्या अंगावर सर्वत्र रक्ताचे शिंतोडे उडालेले दिसत होते. त्याला पाहून कोणी निंद्य मनुष्यभक्षकच गृहामध्यें शिरला आहे, असें त्या ब्राह्मणाला वाटलें. नंतर हा आपला मित्रच आहे, असें समजतांच तो लज्जायुक्त होऊन म्हणाला, 'तूं मोहानें हें काय आरंभिलें आहेस ?' तूं आपल्या कुलांतील धुरीण पुरुष असून मध्यप्रदेशांतील एक प्रसिद्ध ब्राह्मण आहेस. तूं असा दस्युजातीयांमध्यें कसा प्रविष्ट झालास ? तुझे पूर्वज द्विज होते, ते प्रख्यात आणि वेदपारंगत होते, त्यांचें स्मरण कर. तूं असा कुलकलंक झाला आहेस ! हे ब्राह्मणा, तूं आपल्या अंतःकरणांत आपणाविषयीं विचार कर आणि आपलें सत्त्व, शील, अध्ययन, आत्मनिग्रह आणि दया हीं लक्ष्यांत आण व ह्या स्थानाचा आधीं त्याग कर.' हे राजा, त्या हितेच्छु मित्राचें या प्रकारचें भाषण ऐकून त्याला दुःख झालें आणि तो निश्चयपूर्वक बोलला कीं 'हे द्विजश्रेष्ठा, मी निर्धन आहें. तसेंच मला वेदविद्याहि अवगत नाहीं. या कारणानेंच मी द्रव्यार्जनाकरितां येथें आलों. हे द्विजसत्तमा, तुझें दर्शन होऊन आज मी कृतार्थ झालों आहें. आजची रात्र तूं येथें रहा आणि उद्यां आपण दोघेहि बरोबरच जाऊं.' हें ऐकून त्या ब्राह्मणाला दया आली आणि तो तेथें राहिला. त्यानें तेथील एकाहि पदार्थाला स्पर्श केला नाहीं. भुकेनें तो पीडित झाला होता आणि गौतमहि त्याला आग्रह करीत होता, तरी तेथें अन्न घेणें त्याला आवडलें नाहीं. १२. २. १६८.

अध्याय १६९ वा.

[१ धनार्जनाकरितां वणिक्समूहासह निघाला असतां एका मदोन्मत्त वन्य गजाकडून तो तांडा उध्वस्त होऊन गौतमाचें उत्तरेकडे प्रयाण. २ एका न्यग्रोध-वृक्षाच्या मूळावर त्याचें शयन. ३ तेथें बकाधिपति राजधर्म्याचें गौतमास दर्शन.]

(१) **भीष्म**—ती रात्र संपून उजाडल्यावर तो ब्राह्मण तेथून निघून गेला आणि धनार्थी गौतमहि तो गांव सोडून निघाला. इतक्यांत मार्गामध्यें समुद्रावर व्यापार करणाऱ्या लोकांचा एक तांडा त्याच्या दृष्टीस पडला. त्या तांड्याबरोबर गौतमहि समुद्राकडे जाऊं लागला. हे महाराजा, पुढें तो

व्यापाऱ्यांचा समूह एका गिरिगुहेजवळ आला असतां कोणी मदोन्मत्त गज तेथें येऊन त्यानें सर्व वणिक्‌समूहाचा नाश केला. सुदैवानें गौतम मात्र त्या संकटांतून पार पडला. आतां आपण कोणत्या बाजूनें जावें, अशी त्याला चिंता उत्पन्न झाली. शेवटीं जीविताच्या आशेनें त्यानें उत्तरेकडे पलायन केलें. अशा प्रकारें त्या तांड्यापासून भ्रष्ट झाल्यावर गौतम एकटाच त्या वनांत इकडेतिकडे फिरूं लागला. नंतर समुद्राकडे जाण्याचा रस्ता त्याला आढळून आला. त्या मार्गानें जात असतां तो एका रम्य आणि दिव्य अरण्यांत आला. तेथें वृक्षांवर पुष्पें आलीं असून सर्व ऋतूंमध्यें प्रफुल्लित होणाऱ्या आम्रवृक्षांनीं तें वन सुशोभित दिसत होतें. तें नंदनवनासारखें रमणीय असून तेथें यक्ष-किन्नर राहत असत. शाल, ताल, तमाल आणि कालगुरु व चंदनतरु यांच्या योगानें त्या वनाला उत्तम प्रकारची शोभा आली होती. तेथें सुगंधयुक्त पर्वतांच्या रम्य कड्यांवर मोठमोठे सुंदर पक्षी बसून कूजन करीत होते. त्यांमध्यें भारुंड नांवाचे मनुष्यमुखाचे कांहीं पक्षी, कांहीं भूमीवर वास करणारे, कांहीं समुद्रतीरनिवासी, तर कांहीं पर्वतनिवासी पक्षी होते. त्या सर्व पक्ष्यांचें तें मंजुळ कूजन ऐकत तो गौतम मार्गानें चालत होता. इतक्यांत त्या रमणीय प्रदेशामध्यें त्याला एका सुवर्णवालुकामय, सपाट, सुख-दायक आणि स्वर्गसदृश ठिकाणीं एक मंडलाकार न्यग्रोधवृक्ष दिसला. त्याची शोभा अत्यंत रमणीय असून त्याच्या शाखाहि त्याला अनुरूप होत्या. आकारानें तो छत्रासारखा दिसत होता. त्याच्या मूळावर चंदनोदकाचें सिंचन केलेलें होतें व वरून दिव्य पुष्पें ठेवलेलीं दिसत होतीं. त्यामुळें त्या वृक्षाला ब्रह्मसभेची शोभा आली होती.

(२) त्या मनाला आनंददायक, अत्युत्कृष्ट, पवित्र, देवमंदिराप्रमाणें शोभा-यमान, अनेक प्रफुल्लित वृक्षांनीं युक्त अशा वटवृक्षाला पाहून गौतमाला अति आनंद झाला आणि तो त्या वृक्षाखालीं जाऊन बसला. हे कौंतेया, गौतम तेथें बसल्यावर अत्यंत सुखदायक, कल्याणकारक, अनेक प्रकारच्या पुष्पांवरून वाहून येणारा मंगलवारा वाहूं लागला, त्यामुळें गौतमाच्या सर्वांगास मोठा आल्हाद वाटला. त्या पुष्पवाऱ्याचा अंगाला स्पर्श होतांच गौतमाला शांति प्राप्त झाली आणि तीमुळें सुख पावून त्या ठिकाणीं त्याला गाढ झोंप लागली. इतक्यांत सूर्यहि अस्तास गेला. सूर्यास्त होऊन संध्याकाळ झाली असतां ब्रह्मदेवाचा प्रियमित्र नाडीजंघ म्हणून प्रसिद्ध असलेला महाप्राज्ञ कश्यपपुत्र पक्षिश्रेष्ठ

बकाधिपति ब्रह्मलोकाहून तेथें असलेल्या आपल्या गृहीं आला. त्याची राजधर्मा या नांवानें प्रसिद्धि असून पृथ्वीतलावर त्याच्यासारखा दुसरा कोणी नव्हता. त्याचा जन्म देवकन्येच्या पोटीं झाला असून तो अत्यंत श्रीमान् आणि विद्वान् होता. त्याची अंगकांति देवांच्या कांतीप्रमाणें होती. त्याचीं सर्व गात्रें सूर्यसदृश उज्ज्वल अलंकारांनीं विभूषित झाल्यामुळें कांतीनें तो देवसदृश दिसत होता. आलेल्या त्या पक्ष्याला पाहतांच गौतमाला मोठा विस्मय वाटला आणि क्षुधा-तृषांनीं शांत झालेल्या त्या गौतमाच्या मनांत त्याचा वध करण्याचें येऊन तो त्याजकडे पाहूं लागला.

(२) राजधर्मा—हे विप्रा, तुझें कल्याण असो. तूं माझ्या गृहीं आलास, हें माझें मोठें सुदैवच होय. सूर्य अस्ताला गेला आहे आणि संध्यासमय प्राप्त झाला आहे. माझ्या गृहीं तूं प्रिय आणि अनिंदित असा अतिथि आला आहेस. प्रातःकाल झाल्यावर मी यथाविधि तुझें पूजन करीन आणि नंतर तूं निघून जावें ! १२. २. १६९.

अध्याय १७० वा.

[१ बकाचें आतिथ्य स्वीकारून त्याच्याच प्रेरणेनें गौतमाचें विरूपाक्ष राक्षसाच्या नगरीं गमन.]

(१) भीष्म—त्या बकाचें तें मधुर भाषण ऐकून गौतम आश्चर्यचकित झाला आणि मोठ्या कौतुकानें तो राजधर्म्याकडे पाहूं लागला.

राजधर्मा—ब्राह्मणश्रेष्ठा, मी कश्यपाचा पुत्र असून दाक्षायणी ही माझी माता होय. तूं गुणवान् अतिथि माझ्या गृहीं आला आहेस. तुझें स्वागत असो.

भीष्म—राजधर्म्यानें त्या ब्राह्मणाचा यथाशास्त्र सत्कार करून त्याला शाल-वृक्षाचें पुष्प आसनार्थ दिलें आणि भागीरथीच्या मार्गांमधून संचार करणारे मोठमोठे मत्स्यहि त्याला अर्पण केले. दुसरेहि अतिपुष्ट मत्स्य त्या कश्यपपुत्रानें अतिथि गौतमाला दिले आणि शीतनिवारणार्थ प्रज्वलित अग्निहि त्याला दिला. पुढें भोजनसंतुष्ट झालेल्या त्या ब्राह्मणाचे श्रमापहारार्थ महातपस्वी राजधर्मा आपल्या पंखांनीं त्याला वारा घालूं लागला. नंतर श्रमापहार होऊन गौतम स्वस्थ बसला असतां राजधर्म्यानें त्याला त्याचें गोत्र विचारिलें. तेव्हां 'मी गौतमकुलोत्पन्न ब्राह्मण आहें, एवढेंच त्यानें सांगितलें. दुसरें कांहींहि उत्तर

त्यानें दिलें नाहीं. पुढें दिव्य पुष्पांनीं सुगंधित अशी दिव्य पर्णशय्या त्या गौतमाला दिली. तीवर तो सुखानें निजला. नंतर झोंपेंतून उठून गौतम त्या पर्णशय्येवर बसला असतां त्या वाक्यविशारद कश्यपपुत्र राजधर्म्यानें त्याला विचारिलें, 'येथें येण्याचा तुझा हेतु तरी कोणता ?' त्यावर गौतम म्हणाला, 'हे महामते, मी निर्धन असल्याकारणानें द्रव्याकरितां समुद्रावर जाण्याची माझी इच्छा आहे.' तें ऐकून कश्यपसुत राजधर्मा संतुष्ट झाला आणि म्हणाला, 'त्याबद्दल एवढी उत्कंठा करण्याचें कारण नाहीं. हे द्विजश्रेष्ठा, तूं कृतकार्य होऊन विपुल द्रव्य घेऊन घरीं जाशील. बृहस्पतिमताप्रमाणें द्रव्यप्राप्तीचे चार उपाय आहेत. पहिला परंपरेनें प्राप्त होणारा, दुसरा दैवयोगानें होणारा; तिसरा इच्छानुसार कर्मादिकांनीं होणारा आणि चवथा मैत्रीच्या योगानें घडणारा. मी आतां तुझा मित्र झालों आहें, आणि तुझाहि माझ्या ठिकाणीं स्नेह आहे. म्हणून जेणेंकरून तूं द्रव्यसंपन्न होशील, असा यत्न मी करीन.'

पुढें प्रभातसमयीं गौतम सुखांत आहे, असें पाहून राजधर्मा त्याला म्हणाला, 'अरे गौतमा, तूं ह्या मार्गानें जा, तूं कृतकार्य होशील. येथून तीन योजनांवर माझा मित्र विरूपाक्ष नांवाचा राक्षसांचा अधिपति राहतो. तो महाबलाढ्य आहे. हे द्विजश्रेष्ठा, माझ्या सांगण्यावरून तूं त्याच्याकडे जा. तो तुझे सर्व मनोरथ पूर्ण करील, यांत संशय नाहीं.'

हे राजा, असें त्या राजधर्म्याचें भाषण ऐकून गौतमाच्या सर्व श्रमांचा परिहार झाला आणि मार्गानें यथेष्ट अमृतफलें भक्षण करीत तो तेथून चालता झाला. हे महाराजा, जातांना वाटेंत त्याला चंदन, अगुरु, दालचिनी इत्यादिकांचीं अरण्यें लागलीं व त्यांचा उपभोग घेत तो शीघ्र जाऊं लागला. पुढें त्याला मेरुव्रज नांवाचें एक नगर लागलें. त्याचें द्वार, तट, बुरूज हीं सर्व पर्वतांप्रमाणें होतीं. युधिष्ठिरा, इतक्यांत बुद्धिमान् राक्षसेंद्राला समजून आलें कीं आपल्या मित्रानें पाठविलेला एक अतिथि मोठ्या आनंदानें आपल्याकडे येत आहे. त्यानें आपल्या सेवकांस आज्ञा दिली कीं, 'नगरद्वारामधून त्या गौतमाला शीघ्र घेऊन या.' तेव्हां श्येनपक्ष्याप्रमाणें ते वेगवान् सेवक 'गौतम, गौतम,' म्हणत त्या पुरद्वारीं आले. आणि हे महाराजा, ते राजसेवक त्याला म्हणाले, 'हे द्विजा, आमचा राजा विरूपाक्ष तुझ्या भेटीची फार इच्छा करीत आहे, तर लवकर चल.' तें भाषण ऐकून त्या ब्राह्मणाला मोठा विस्मय

वाटला. त्याचे सर्व श्रमांचा परिहार झाला आणि तो त्वरेनें त्याबरोबर गेला. जातांना त्या नगराचें परम ऐश्वर्य पाहून तो आश्चर्यचकित झाला. पुढें राक्षसेंद्राच्या भेटीच्या इच्छेनें तो ब्राह्मण त्या सेवकांबरोबर शीघ्र राजमंदिरीं गेला. १२. २. १७०.

अध्याय १७१ वा.

[१ विरूपाक्षाकडून विपुल धनप्राप्ति होऊन गौतमाचें पुनः बकालयीं येणें. २ दुसरे दिवशीं स्वभवनाला जाण्याच्या इच्छेनें मार्गात प्राणरक्षणार्थ भक्ष्य म्हणून बकवध करण्याविषयीं त्याचा दुष्ट विचार.]

भीष्म—ज्याची माहिती राजाला पूर्वींच मिळाली होती, असा तो ब्राह्मण त्या अति उत्कृष्ट राजवाड्यामध्यें गेला. तेथें राक्षसेंद्रानें त्याचा सत्कार केल्यावर तो उत्तम आसनावर बसला. नंतर राक्षसेंद्र विरूपाक्षानें त्याला गोत्र, चरण आणि ब्रह्मचर्यांतील अध्ययन यांविषयीं विचारिलें असतां त्यानें गोत्राशिवाय दुसरें कांहींहि सांगितलें नाहीं. तेव्हां ह्याला ब्रह्मतेज आणि अध्ययन यांचा गंधहि नसून हा केवळ गोत्र जाणणारा आहे, असें समजून राक्षसानें त्याला त्याचें निवासस्थान कोणतें, म्हणून विचारिलें.

राक्षस—हे प्रिय मित्रा, तुझें निवासस्थान कोणतें ? तुझ्या पत्नीचें गोत्र कोणतें ? हें मला खरें सांग. तुला भिण्याचें कारण नाहीं. तूं मजवर पूर्ण विश्वास ठेव.

गौतम—माझा जन्म मध्यदेशांत झाला असून शबरगृहीं माझें वसतिस्थान आहे. माझी स्त्री जातीनें शूद्र असून ती पुनर्विवाहित आहे. ही खरी गोष्ट आहे.

भीष्म—गौतमाचें तें भाषण ऐकून विरूपाक्ष राजानें मनांत म्हटलें, ' याचें कार्य माझ्या हातून कसें घडणार आणि याच्या योगानें मला पुण्य तरी कोठून लागणार ? हा केवळ जन्मानें ब्राह्मण असून त्या महात्म्याचा मित्र आहे. त्या कश्यपानें ह्याला मजजवळ पाठविलें आहे. त्याचें प्रिय मला केलें पाहिजे. कारण तो सर्वदा माझ्या आश्रयानें राहून माझा भ्राता, संबंधी आणि अत्यंत जिव्हाळ्याचा मित्र आहे. आज कार्तिकी पौर्णिमा असून हजार ब्राह्मण

माझ्या येथें जेवणार आहेत. त्यांमध्यें हा देखील जेवील आणि मीहि त्याला विपुल धन देईन. आजचा दिवस हा अत्यंत पुण्यकारक आहे आणि हा अतिथिहि आला आहे. मीहि धनदानाचा संकल्प केला आहे. आतां ह्यासंबंधीं विचार तो काय करायाचा ?' इतक्यांत स्नान करून शरीरावर उत्तम प्रकारचे अलंकार धारण केलेले व महामोलाचीं रेशमी वस्त्रें परिधान केलेले एक हजार ब्राह्मण तेथें येऊन पोंचले. त्या ब्राह्मणांचें विरूपाक्षानें यथाविधि त्यांच्या योग्यतेनुसार आतिथ्य केलें. हे भरतसत्तमा, राजाज्ञेनें सेवकांनीं भूमीवर दर्भ पसरिले आणि त्यांवर ब्राह्मणांकरितां आसनें मांडलीं. राजानें पूजन केल्यावर ते ब्राह्मण त्या आसनांवर बसले. पुढें त्या राक्षसराजानें तिलदर्भोदक घेऊन विश्वे देव, पितर आणि अग्नि यांच्या ठिकाणीं त्यांची योजना करून त्यांचें यथाशास्त्र पूजन केलें, त्यांना गंधाची उटी लाविली, पुष्पें अर्पण केलीं आणि उत्तम प्रकारें त्यांचें पूजन केलें. तेव्हां ते ब्राह्मण नक्षत्रपति चंद्राप्रमाणें शोभूं लागले. नंतर हिरेजडित सोन्याच्या पात्रांत मध, घृत आणि अन्न घालून तीं त्यानें ब्राह्मणांना अर्पण केलीं.

त्याच्या येथें आषाढी आणि माघ महिन्यांतील पौर्णिमेस पुष्कळ ब्राह्मण येत असत. त्यावेळीं त्याकडून त्या ब्राह्मणांना उत्तम प्रकारें जेवण मिळून शिवाय उत्कृष्ट सत्कारहि होत असे. परंतु विशेषेंकरून शरदृतूच्या शेवटीं म्हणजे कार्तिक पौर्णिमेस तो ब्राह्मणांना मोत्यें, सुवर्ण, रुपें, रत्नें, हिरे, इत्यादिकांबरोबर दक्षिणेसाठीं रत्नराशी देत असे, असें आम्हीं ऐकिलें आहे. असा दिवस प्राप्त होतांच तो त्या द्विजश्रेष्ठांना म्हणाला, ' ब्राह्मणहो, हीं रत्नें आपणाला दिलीं आहेत, तसेंच ज्या पात्रांत आपण जेवलां, तींहि घेऊन तुम्ही खुशाल गृहीं जा.' राक्षसेंद्राचें तें भाषण ऐकून त्या ब्राह्मणांनीं आपल्या इच्छेप्रमाणें रत्नें घेतलीं. राक्षसाधिपतीनें आपला उत्तम सत्कार केल्याचें पाहून त्या ब्राह्मणांना मोठा आनंद झाला. मग नानाठिकाणांहून आलेल्या ब्राह्मणांस थांबवून तो राक्षसेंद्र त्यांना प्रेमानें म्हणाला ' ब्राह्मणहो, आजचा एक दिवस तुम्हांला राक्षसांपासून भिण्याचें कारण नाहीं, म्हणून तुम्ही आनंदानें रहा आणि मग वाटेल तिकडे निघून जा. '

(२) तें ऐकून ते ब्राह्मण त्वरेनें आपापल्या ठिकाणीं निघून गेले. गौतमहि तो सुवर्णभार मस्तकावर घेऊन मोठ्या कष्टानें त्या वटवृक्षाखालीं येऊन बसला. त्याला अत्यंत थकवा आला होता व तो क्षुधितहि झाला होता. तें पाहून तो

पक्षिश्रेष्ठ राजधर्मा त्याजकडे गेला आणि स्वागतपूर्वक त्यानें त्याचें अभिनंदन केलें. आपल्या पंखांनीं त्यानें गौतमाला वारा घातला. त्या योगानें त्याच्या श्रमाचा परिहार झाला. नंतर त्या राजधर्म्यानें त्याचें पूजन केलें आणि त्याला उत्तम भोजन दिलें. भोजन होऊन विश्रांति घेतल्यावर त्यानें विचार केला कीं, 'हा आनंददायक सुवर्णाचा भार मला मिळाला आहे आणि मला येथून दूर जावयाचें आहे. परंतु वाटेंत प्राणसंरक्षणाकरितां लागणारें अवश्य असें भक्ष्य मजपाशीं कांहींच नाहीं.' काय केल्यानें आपलें प्राणाचें संरक्षण होईल, अशी काळजी त्याला लागून राहिली. परंतु वाटेंत भक्ष्याच्या ठिकाणीं उपयोगीं पडेल, असें त्याला कांहीं दिसेना. हे पुरुषश्रेष्ठा, तेव्हां त्या कृतघ्नानें असा विचार केला कीं 'हा मांसराशि बकराज माझ्याजवळ आहे. तेव्हां याचाच वध करून त्याला घेऊन आपण सत्वर निघून जावें!' १२. २. १७१.

अध्याय १७२ वा.

[१ राजधर्म्याचा वध करून व त्याचें मांस घेऊन गौतमाचें स्वपुराला गमन. २ दुसऱ्या दिवशीं बकाची भेट न झाल्यामुळें विरूपाक्षाकडून त्याच्या शोधार्थ स्वपुत्राची योजना. ३ पित्राज्ञेनें विरूपाक्षाकडून गौतमाचा सहपरिवार वध.]

(१) भीष्म—तेथें जवळच त्या ब्राह्मणाच्या रक्षणाकरितां पक्षिश्रेष्ठ बकानें वाऱ्याच्या ठिकाणीं मोठा अग्नि तयार करून ठेवून तो स्वतः निर्भयपणें त्या ब्राह्मणाच्या समीप निजला होता. पुढें त्या दुष्ट व कृतघ्न गौतमाचे मनांत त्या राजधर्म्याचा वध करण्याचें येऊन त्यानें एक जळतें काष्ठ त्या अग्नींतून काढलें आणि त्याच्या योगानें आपल्यावर विश्वास ठेवणाऱ्या त्या पक्ष्याचा वध केला. त्याच्या वधानें त्याला मोठा आनंद झाला, त्या भरांत आपल्या कृत्याचा परिणाम काय होईल, हें त्याच्या लक्ष्यांत आलें नाहीं. पुढें त्या पक्ष्याचे पंख व केंस काढून त्याला अग्नींत भाजलें आणि मग तो ब्राह्मण सुवर्ण आणि तो मेलेला पक्षी यांसह सत्वर गांवाला निघाला.

(२) पुढें पौर्णिमेचा दुसरा दिवस गेल्यावर विरूपाक्ष आपल्या मुलाला म्हणाला, 'पुत्रा, पक्षिश्रेष्ठ राजधर्मा कुठें दिसत नाहीं. तो प्रत्येक दिवशीं सकाळीं ब्रह्मदेवाच्या वंदनाकरितां येत असतो व मला भेटल्यावांचून पुनः घरीं कधीं जात नसतो. तो गेल्या दोन रात्रीं माझ्या गृहीं आला नाहीं.

त्यामुळें माझ्या मनाला बरें वाटत नाहीं. तूं जा आणि त्या माझ्या मित्राची चौकशी कर. त्याच्याकडून येथें आलेला ब्राह्मण अध्ययनहीन व ब्रह्मतेजोरहित असून हिंसकहि होता. त्यामुळें मला शंका येते कीं त्या द्विजाधमानें त्या पक्ष्याचा वध केला असावा. त्याच्या लक्षणांवरून तो दुराचारी आणि दुर्बुद्धि असावा, अशी माझी कल्पना आहे. त्याची आकृति भयंकर असून तो निष्कृप, दुष्ट आणि दस्यूंप्रमाणें नीच आहे. तो गौतम त्याच्याचकडे गेला आहे, त्यामुळें माझें मन अत्यंत उद्विग्न झालें आहे. म्हणून हे पुत्रा, तूं शीघ्र त्या राजधर्म्याच्या गृहीं जा आणि तो शुद्धात्मा जीवंत आहे किंवा नाहीं, ह्याचा शोध कर, विलंब लावूं नकोस.' असें राजानें सांगतांच आपल्याबरोबर राक्षस घेऊन तो राजपुत्र शीघ्र त्या वटवृक्षाकडे आला. तेथें येऊन पाहतो तों राजधर्म्याचा अस्थिपंजर मात्र त्याच्या दृष्टीस पडला. अस्थिपंजर पाहतांच त्या राजपुत्राला रडें कोसळलें. तथापि त्या स्थितींतहि गौतमाला धरण्यासाठीं त्यानें आपली सर्व शक्ति खर्च केली. नंतर जवळूनच राक्षसांनीं त्या गौतमाला धरून आणिलें. त्यावेळीं त्याचे जवळ पंख आणि चरण ह्यांविरहित राजधर्म्याचें शरीर मात्र सांपडलें. नंतर त्याला घेऊन ते सर्व मेरुव्रज नगराला गेले आणि तेथें तें राजधर्म्याचें शरीर आणि त्याबरोबरच त्या कृतघ्न, कठोर आणि पापी गौतमाला विरूपाक्ष राजाला त्यांनीं दाखविलें. राजधर्म्याचा तो अस्थिपंजर पाहून विरूपाक्ष राजा, त्याचे पुरोहित आणि अमात्य हे रुदन करूं लागले. त्यावेळीं त्याच्या मंदिरांत सर्वत्र एकच रुदनस्वराचा कोलाहल माजून राहिला. तेथील सर्व स्त्रिया आणि कुमार यांचीं मनें अगदीं अस्वस्थ होऊन गेलीं.

(३) नंतर राजा विरूपाक्षानें आपल्या पुत्रास आज्ञा दिली कीं, 'ह्या पापी गौतमाचा वध करून हे राक्षस ह्याचें मांस यथेष्ट भक्षण करोत. हा पापाचार, पापकर्मा, पापात्मा आणि पापसाधन आहे. हे राक्षसांनो, ह्याचा तुम्ही वध करावा, असें माझें मत आहे.' त्या राक्षसांनीं राक्षसेंद्राचें असें भाषण ऐकिलें तथापि ते त्या पापकर्मी गौतमाचें मांस भक्षण करण्यास तयार होईनात. त्यांनीं राजचरणीं मस्तक ठेवून विनंतिपूर्वक सांगितलें कीं, 'महाराज, ह्या नीचाला दस्यूंच्या स्वाधीन करा, आम्हांला ह्या पाप्याचें मांस नको!' त्यावर 'ठीक आहे,' असें त्या राक्षसेंद्रानें म्हटलें आणि 'आजच ह्याला दस्यूंच्या स्वाधीन करा' असें त्यांना सांगितलें. नंतर त्या राक्षसांनीं हातांत शूल व व पट्टिश घेऊन त्यांच्या योगानें त्या गौतमाचे तुकडे तुकडे केले आणि ते दस्यूंना

वांटून दिले. त्या पापकर्मी गौतमाला ते दस्युहि खाण्याची इच्छा करीनात. कारण मांसभक्षक कृतघ्नाचें मांस खाण्याची कधीं इच्छा करीत नसतात. राजा, ब्रह्मघ्न, मद्यपी, चोर आणि भग्नव्रती अशा सर्व पातक्यांना प्रायश्चित्त सांगितलें आहे. परंतु कृतघ्नाला मात्र प्रायश्चित्त कोठें सांगितलें नाहीं. मित्रद्रोही, कृतघ्न आणि नृशंस अशा नीचांना क्रव्याद्–मांसभक्षक–आणि कृमिहि कधीं खाऊं इच्छीत नाहींत. १२. २. १७२.

अध्याय १७३ वा.

[१ विरूपाक्षाकडून बकराजाचें चितारोपण झाल्यावर आकाशांतून सुरभीच्या मुखांतून दुग्धमिश्र फेंस चितेवर पडून राजधर्म्याचें पुनरुज्जीवन व इंद्राकडून त्याला ब्रह्मशापादिकथन. २ राजधर्म्याच्या सांगण्यावरून इंद्राकडून पुनः गौतमाला जीवप्रदान. ३ कृतघ्न गौतमाला नरकप्राप्ति होईल, असा देवांचा शाप. ४ मनुष्यानें सर्वदा कृतज्ञ असावें.]

(१) भीष्म—नंतर त्या प्रतापी राक्षसेंद्रानें अनेक प्रकारचीं रत्नें, सुगंधी पदार्थ आणि रम्य वस्त्रें ह्यांच्या योगानें विभूषित चिता रचून तीवर त्याचें दहन केलें आणि त्याचीं सर्व प्रेतकर्मेंहि करविलीं. त्यावेळीं दक्षकन्या कल्याणी सुरभि ही आकाशांत त्याच्यावर होती. तिच्या मुखांतून दुग्धमिश्र फेंस निघून तो त्या राजधर्म्याच्या चितेवर पडला. त्यामुळें हे अनघा, तो बकाधिपति पुनः जीवंत झाला. त्यानें तत्काळ उडी मारली आणि तो विरूपाक्षाला जाऊन भेटला. त्यावेळीं देवराज इंद्र हा विरूपाक्षपुराला आला होता. त्यानें राजधर्म्याला राक्षसेंद्रानेंच जीवंत केल्याबद्दल आनंद प्रदर्शित केला आणि राजधर्म्याला ब्रह्मदेवानें दिलेल्या शापाचें कथन केलें. तो म्हणाला, 'हा बकाधिपति पूर्वी एकदां ब्रह्मदेवाच्या सभेंत गेला नव्हता, तेव्हां पितामहाला राग येऊन त्यानें त्या खगपतीला म्हटलें, 'हा नीच बकाधम ज्याअर्थी माझ्या सभेला आला नाहीं, त्याअर्थी लवकरच ह्या दुष्टात्म्याचा वध होईल.' त्याप्रमाणें ब्रह्मदेवाच्या शापावरून गौतमहस्तें याचा वध झाला असून त्या ब्रह्मदेवानेंच पुनः अमृतसिंचनानें त्याला जीवंत केलें आहे.

(२) नंतर राजधर्मा बक त्या इंद्राला नमस्कार करून बोलला कीं, 'हे सुरेश्वरा, मजवर जर तुमची कृपा असेल, तर माझ्या ह्या प्रियमित्राला तुम्हीं

पुनः जीवंत करावें.' हे पुरुषश्रेष्ठा, तें त्या बकाधिपतीचें भाषण श्रवण करून इंद्रानें अमृतसिंचन केलें आणि त्या गौतमाला जीवंत केलें. तेव्हां त्या बकाधीश राजधर्म्यानें गौतमाकडे जाऊन त्याला आलिंगन दिलें आणि त्या पापकर्म्याला सर्व द्रव्यासहवर्तमान त्याच्या गांवीं पाठविलें आणि आपण गृहीं आला. पुढें तो बक योग्य प्रकारें ब्रह्मदेवाच्या सभेमध्यें गेला, तेव्हां ब्रह्मदेवानेंहि त्या महात्म्याचें योग्य गौरव करून त्याचा बहुमान केला.

(३) इकडे गौतमहि शबरगृहाला आला. नंतर त्याला त्या शूद्र स्त्रीपासून अनेक पुत्र झाले. हे प्रभो, त्यावेळीं देवगणांनीं त्या गौतमाला असा भयंकर शाप दिला कीं, ' हा पापी कृतघ्न पुनर्विवाहित स्त्रीचे ठिकाणीं चिरकाल पुत्रोत्पत्ति करून शेवटीं नरकाला जाईल. ' हे भारता, हें आख्यान, नारद ऋषीनें पूर्वींच मला सांगितलें होतें. त्याचें स्मरण करून मीं तें तुला आज सांगितलें आहे. कृतघ्न पुरुषाला यश कोठचें किंवा त्याला वसतिस्थान तरी कोठचें ? त्याला सुखप्राप्ति तरी कोठून होणार ? कृतघ्नावर कोणाचाहि विश्वास बसत नाहीं. कृतघ्नाच्या पापाला निष्कृति नाहीं. मित्रद्रोह कोणींहि आणि विशेषेंकरून मनुष्यानें तर कधींच करूं नये. मित्रद्रोही मनुष्याला अनंत अशा घोर नरकाची प्राप्ति होत असते.

(४) मनुष्यानें सर्वदा कृतज्ञ राहून मित्रांची इच्छा करावी. कारण, मित्रांपासूनच त्याला सर्व कांहीं मिळतें आणि मित्रांपासूनच त्याचा बहुमान होतो. मित्रापासूनच त्याला भोगांची प्राप्ति होते आणि मित्रांपासूनच तो संकटापासून मुक्त होतो. शहाण्यानें मित्राचा योग्य सत्कार करून त्याचा मान ठेवावा आणि पापी, कृतघ्न, निर्लज्ज, मित्रद्रोही, कुलांगार आणि दुष्ट अशा नराधमाचा त्याग करावा. हे धार्मिकश्रेष्ठा, ह्याप्रमाणें मित्रद्रोही व कृतघ्न पुरुषाचें वृत्त मीं तुला सांगितलें आहे, आतां यापुढें आणखी तुला काय ऐकावयाचें आहे ?

वैशंपायन—जनमेजया, महात्म्या भीष्माच्या तोंडचें हें भाषण ऐकून युधिष्ठिराच्या मनाला परम आनंद झाला. १२. २. १७३.

येथें दुसरें आपद्धर्मपर्व समाप्त झालें.
